

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

— द्वैत भाग —

लेखक —

रत्नमुन्दर साक्य

परियान्त सन्तुम्पालक

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

– छैठौँ भाग –

– प्रकाशक –

उप-संघनायक डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको
७८ औँ जन्मोत्सवका श्रद्धालुहरू

प्रकाशक -

उप-संघनायक डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको
७८ औं जन्मोत्सवका श्रद्धालुहरू

प्रथम संस्करण - १००० प्रति

बुद्धसम्बत् - २५६०

नेपालसम्बत् - १९३७

विक्रमसम्बत् - २०७३

ईशवीसम्बत् - २०१७

Dhamma.Digital

मूल्य रू. - १५०/-

कम्प्यूटर सेटिङ्ग - रामदेवी त्वायना

मुद्रण - म्यानेजमेन्ट प्रिन्टिङ्ग हाउस

याछें, भक्तपुर

फोन : ०१-६६१२७३२

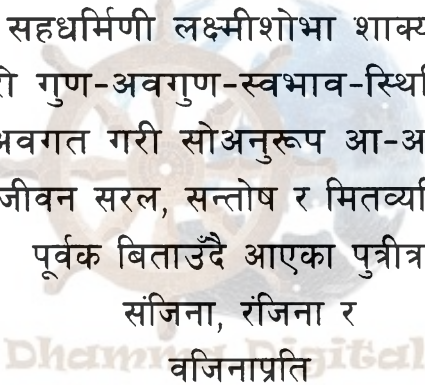
— गान्धार शैलीको एक बुद्ध-मूर्ति —
तख्त-ई-बही (Takht-i-Bahi) नामक प्राचीन
एक बौद्ध विहारको भग्नावशेषमा प्राप्त
(पाकिस्तानको पेशावर शहरबाट ३० कि. मी. उत्तरपूर्वमा अवस्थित)

—समर्पण—

मेरी सहधर्मिणी लक्ष्मीशोभा शाक्यपश्चात्
मेरो गुण-अवगुण-स्वभाव-स्थितिलाई
अवगत गरी सोअनुरूप आ-आफ्नो
जीवन सरल, सन्तोष र मितव्ययिता
पूर्वक बिताउँदै आएका पुत्रीत्रय
संजिना, रंजिना र
वजिनाप्रति

- रत्नसुन्दर शाक्य

साधुवाद

रत्नसुन्दर शाक्य- भक्तपुरका एक उपासक देश-विदेशक बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी लेखकको रूपमा सुपरिचित हुनुहुन्छ

उहाँले अहिले सम्ममा नेपालमा ज्येष्ठतम प्रमुख भिक्षुहरूको जीवनीका साथै बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको क्रमम यस छैठौँ भागसम्ममा १०० जना बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी पाठकहरूसमक्ष प्रस्तुत गरिसक्नुभएको छ ।

उहाँले लेख्नुभएका देश-विदेशका व्यक्तित्वहरूको जीवनीको क्रममा म्यानमार (बर्मा) का सुप्रसिद्ध ध्यानगुरूहरूमा लेदी सयादं महास्थविर, अग्गमहापण्डित ध्यानगुरू छट्टुसंगीतिका प्रश्नकत भदन्त ऊ. सोभन महास्थविर (महाशी सयादो), छट्टुसंगीतिक उत्तरकर्ता त्रिपिटकधर-धम्मभण्डागारिक भदन्त विचित्तसाराभिवंश महास्थविर (मिगुन सयादो), विश्वप्रसिद्ध गृहस्थ ध्यानगुरू सयार्ज ऊ वा खिन, म्यानमारकै बुद्ध-धर्म प्रचारक भू. पू. प्रधानमन्त्री ऊ नुको साथै भारतीय राजनीति रङ्गमञ्चमा समेत प्रसिद्धि पाएक भिक्षु उत्तम महास्थविरको जीवनी पनि पूर्वप्रकाशित "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरू"मा समावेश गरिसकेका छन् ।

यस छैठौँ बौद्ध व्यक्तित्वहरूको क्रममा रत्नसुन्दर शाक्यले मलाई "वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय" मा संस्कृतभाषा एवम् साहित्यमा स्नातक अध्ययन गरिरहेको बेला र इङ्ग्लैण्डमा ३ वर्षको निमित्त धर्मप्रचारार्थ गएको बेला विशेष मद्दत गर्नुहुने सासनधज सिरिपवर धम्माचरिय डा. भदन्त रेवतधम्म महास्थविरको जीवनी पनि प्रस्तुत गर्नुभएकोमा म उहाँप्रति कृतज्ञ छु ।

गतः १-१२ मंसिर २०७३ सम्म मेरो ७८ औ जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा सम्पन्न अल्पकालीन दुर्लभ प्रव्रज्या एवं सतिपट्टान ध्यान शिविरमा रत्नसुन्दर शाक्य पनि सहभागी हुनुभएको मा उहाँलाई साधुवाद छ । यसै अन्तर्गत एक दिन उहाँ "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र" मा आउनुभएको बेला उहाँले गरिराख्नुभएको (बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी लेखन) कार्यदेखि प्रभावित भई आफूले पनि उहाँको सोही क्रमको यस "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौँ भाग" प्रकाशनार्थ आफ्नो ७८ औ जन्मोत्सवको अवसरमा रु. ५०,०००/- आर्थिक सहयोग गर्न पाएको मा प्रसन्न छु ।

यस पुस्तकको अध्ययन-मनन(जीवनवृत्त)बाट पाठकवर्गलाई आ-आफ्नो सद्वृत्ति वृद्धि गर्नमा केही मात्र भएपनि टेवा मिल्न जानेछ भन्ने आशामा छु । स्पष्ट छ, मानिसहरूमा जुन प्रवृत्तिको अधिकता हुन्छ सोही अनुसारको उसको स्वभाव वा गतिविधि हुँदै जान्छ । अतः यस्ता सद्वृत्तिमा प्रोत्साहित हुने खालका जीवन-वृत्तहरूको निकै अपेक्षा रहेको हुन्छ ।

अन्तमा, उहाँको तर्फबाट यसरी नै देश-विदेशमा विभिन्न तवरबाट धर्मप्रचारमा लाग्नुभएका महानुभावहरूको प्रेरणादायी उत्साहवर्द्धक जीवनीहरू निरन्तर लेख्दै रहनुहुनेछ भन्ने आशा एवं विश्वास राख्दै उहाँको मेहनत र श्रद्धापूर्ण श्रमप्रति साधुवाद दिँदै उहाँको आयु-आरोग्यको कामना गर्दछु ।

- भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर

२०७३ फागुन १८

विश्व शान्ति विहार

मीनभवन, काठमाडौं

(ख)

प्राक्कथन

स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको स्मरणीय जीवन-चर्या, प्रभावशाली व्यक्तित्व, कृतित्व, बुद्धशासनिक तथा आध्यात्मिक क्षेत्रमा भए गरेका योगदानहरूलाई बगैँचाको थुँगा-थुँगा फूल केलाएर एउटा नयाँ जीवनी माला “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू-भाग-६” जिज्ञासु पाठकहरूका सामू उभिन सफल हुनुभएको छ - जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्य ।

बुद्ध-धर्म सम्बद्ध धर्म, दर्शन, इतिहास, साहित्य, पुरातत्त्व, सामाजिक संगठनरूपी सुगन्ध छरिएको विविध विधामा प्रेरणात्मक सन्देश प्रवाह गर्न रचनात्मक एवं सकारात्मक परिवर्तनमुखी योगदान गर्ने अभियन्ताहरूको उच्च मुल्याङ्कन गरी जीवनविमर्शपूर्ण कृति प्रकाशन हुनु सम्बद्ध सबैका लागि सुखकर विषय हो । “कतञ्चु कतवेदी पुगलो होति” भनी अंगुत्तरनिकायमा बुद्धद्वारा निर्दिष्ट शिक्षाअनुरूप हामीले कुनै पनि योगदान गर्नु र कसैको योगदानलाई स्मरण गरिरहनु सत्पुरुष धर्म हो । इतिहासदेखि वर्तमानसम्मका बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको बहुआयामिक गुणानुस्मरण गरी उहाँहरूको व्यक्तित्व, कृतित्वलाई संगालेर निरन्तररूपमा जीवनी प्रकाशमा ल्याउने जस्तो साधनामयी प्रयासमा अग्रसर जीवनीकार उपासक रत्नसुन्दर शाक्य साधुवादका पात्र हुन्, सर्वप्रथम ‘सोको रोगो विनस्सतु’ भनी उनको शासनिक चर्याका लागि मैत्रीपूर्ण साधुवाद !

वर्तमान संसार दिनप्रतिदिन साँघुरिदै गएको, विज्ञान र प्रविधि नै संस्कृतिका रूपमा मौलाउने प्रवृत्ति द्रुतगतिमा हावी

भइरहेको छ, साइबर संस्कृतिको व्यापक प्रभावले भूमण्डलीकरण भई फोरजी प्रविधिसँगै वर्तमान परिवेशमा यावत विधाका मानिस एकपटक सार्विक र स्थानिक दुबै हुन पुगेका छन्, यो नै आजको वास्तविकता हो । सार्विक भएकाले हर विधाका मानिसलाई अन्तर्राष्ट्रियसम्बन्धी नवीन ज्ञानको आवश्यकताको अनुभूत हुन्छ भने स्थानिक पनि भएकाले आफ्ना वरिपरि व्याप्त परिवेशसँग सम्बद्ध व्यक्ति र व्यक्तित्व, कृति र कृतित्व, विचार र भावना, वाद र सिद्धान्त, धर्म र दर्शन, समाज र सामाजिक अवस्था, संस्कृति र भेषभूषा, साहित्य र कला, रीतिथिति-रहनसहन आदि सबैको जानकारी पनि चाहिने हुन्छ । प्रस्तुत “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू” नामक कृतिले सार्विक एवं स्थानिक तहमा जनचेतनाभित्र प्रवेश गरी समर्पित एवं योगदान पुऱ्याउने कुनै पनि व्यक्तित्वलाई आत्मसात गरेर अगाडि बढ्नका लागि उचित मार्ग सुझाएको छ

कसैको जीवन, जीवन्तता अनि त्यसअवधिभित्र योगदान सहितको शासनिक व्यक्तित्व-कृतित्व थपिने/भरिने रचनात्मक एवं सकारात्मक लेखाजोखा आफैमा इतिहासमा परिणत हुँदै अगाडि बढ्छ । त्यसैले यथार्थ इतिहास जीवनको एउटा यस्तो कथ हो; कहानी हो जसभित्र राष्ट्र-परराष्ट्र, जातीय-भौगोलिक हितसँग आबद्ध धर्म, संस्कृति, दर्शन, भाषा-साहित्य, राजनीति, समाज आदिको नालीवेली-शृंखलाबद्ध आकार-प्रकार समाहित भएका हुन्छन् भने निश्चय पनि यसले प्रगति, संवृद्धि, सुधारको संवाहकक रूपमा उत्प्रेरित गर्ने कार्य गरिरहेका हुन्छन् । यसै अभिप्रायप्रति सजग भएर नै बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको जीवनीमाल उनेर योगदानसहितको व्यक्तित्व-कृतित्वलाई जीवन्त इतिहास

निर्माण कार्यमा एउटा निःस्वार्थ संकल्प /अठोट सहित जीवनीक रत्नसुन्दर शाक्य बामे सदैँसदैँ आज यहाँसम्म आइपुगिसक्नुभए छ, लेखन विधामा पनि उकाली ओराली गर्दै उहाँको लेख यात्राले निरन्तरता पाइरहँदासम्म नेपाली बौद्धसाहित्यिक भण्डारण अभिवृद्धि हुँदै जाने सुनिश्चित छ ।

वि. सं. २०१७ सालमा भक्तपुरको थालाछें टोलमा जन्मिए जीवनीकार लेखक रत्नसुन्दर शाक्यले २०३६ सालमा पहिलो कवि “पासा” (आनन्दभूमि, वर्ष-७, अंक १-२) रचना गरे, २०३६ सात “बुद्धया व्यक्तित्व” नामक पहिलो लेख (न्हूजः साहित्यिक संकलन पत्रिकामा प्रकाशित गर्नुभयो भने २०३८ सालमा पहिलो जीवनी “अम्बेडकर” (धर्मोदय, वर्ष-५, अंक-४६) लेख्नुभएको थियो । वर्तमान नेपालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको प्रेरणा प्राप्त ग लेखन क्षेत्रमा प्रवेश सँगसँगै प्राज्ञिक भिक्षु सुदर्शन महास्थविर प्रेरणाले लेखक रत्नसुन्दर शाक्यलाई आज बौद्धजगत्मा भि अस्तित्व बोकेका जीवनीकारको रूपमा पृथक पहिचानसँगै यहाँसम्म निरन्तर जीवनी लेखनी-प्रवाहमा उभ्याएको सबैले महशुस गरेका छन् । बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू क्रमशः भाग १, ३, ४, ५ र ६ मात्र होइन अलग-अलग जीवनी लेखन कार्यल फर्केर हेर्दा आजसम्म राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व ग १२३ जनाको जीवनी (इतिहास) ग्रन्थ-पुस्तककै स्वरूपमा लेख्न सक्नुभएको उल्लेखनीय विषय हो । १२३ व्यक्तित्वमध्ये नेपालका भि अनागारिका एवं दाता गरी २८ जनाको जीवनी लेख्नुभएको छ ।

बुद्ध-धर्म, संस्कृति, दर्शनको प्रचार-प्रसार एवं विकास विस्तार गर्न १९-२० औं शताब्दीमा विशेष योगदान पुऱ्याउन सप

व्यक्तित्वहरूको कृतित्वलाई जनमानसमा परिचयात्मक जानकारी संप्रेषण गर्न जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्यले जीवनी प्रकाशनलाई निरन्तरता दिने क्रममा “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरू-छैठौँभाग” प्रकाशन गर्नु हामी सबैका लागि सुखद विषय हो । प्रस्तुत कृति भित्र लेखकले २० जना स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको जीवनीलाई बडो सरल तथा बोधगम्य शैलीमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । नेपालका पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य, पण्डित बुद्धिराज शाक्य र साहू धर्मबहादुर धार्ष्वाःको जीवनी समेटिएको छ भने भारतका आचार्य अश्वघोष, फ्रान्सका यूजीन बर्नफ, रूसका प्रो. वसीली वसील्येव र युग्वेनी ओवर मिल्लर, डेनमार्कका प्रो. मिखाइल विगो फोसबल, नेडरल्याण्डका प्रो. हेन्द्रिक कर्न, बङ्गलादेशका रायबहादुर शरदचन्द्र दास, जर्मनीका प्रो. हर्मन ओल्डेनवर्ग र डा. कार्ल युगेन न्यूमन, बेलायतका फ्रान्सिस जे. पायन र ई. जे. थोमस, संयुक्त अमेरिकाका डा. पॉल करस र अमेरिकामा जन्मी फ्रान्समा जीवन बिताएकी मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरी, श्रीलंकाका सी. पी. गुणवर्द्धने र भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर, थाइलैण्डका फ्रा. धम्मकोशाचार्य - भिक्षु बुद्धदास र म्यानमारका भदन्त डा. रेवतधम्म महास्थविरको संक्षिप्त जीवनी प्रस्तुत पुस्तकमा समेटिएका छन् । सबैभन्दा बढी समेटिएका ११ पृष्ठको जीवनी श्रीलंकाका सी. पी. गुणवर्द्धनेको प्रस्तुतिमा बौद्ध भण्डाको विषयमा समालोचनात्मक एवं सुधारात्मक पक्षलाई समेत लेखकले सचेत गर्नुभएको छ ।

विभिन्न राष्ट्रमा जन्मिएर पनि बुद्ध-धर्म, बौद्ध-संस्कृति, बौद्ध-दर्शन, बौद्ध-साहित्य अभिवृद्धि तथा विस्तार गर्न सक्दो शासनिक योगदान गर्ने बौद्ध व्यक्तित्वहरूको योगदानलाई सरसर्ति

अध्ययन गर्दै जाँदा हामीमा पनि भिन्नै स्फूर्ति पलाएभैं, हामीले पनि केही गरौं भन्ने प्रेरणा जागृत भएको महशुस हुन्छ । सेवाका पर्याय, त्यागका प्रतिमूर्ति, प्रेरणा-श्रोतका पुञ्ज, नेतृत्वदायी अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्नेहरूको स्मरणीय योगदान सधैं जीवित रहन्छ, प्रतिभा र त्यागको अनेक नाउँ जीवन्त इतिहासका रूपमा कोरिन्छ भने त्यसले जो कसैलाई अपनत्वको भाव जागृत भई केही गर्ने इच्छा शक्ति स्फूर्ति सञ्चार हुन्छ ।

“आचार्य अश्वघोष” रचनामा ईशापूर्व प्रथम शदीका बौद्ध दार्शनिकहरू मध्येमा एक लोक प्रसिद्ध महाकवि आचार्य अश्वघोषको उल्लेखनीय योगदान बारे संक्षिप्त तर सरल एवं स्पष्ट रूपमा समेटिएको छ । प्रतिभाशाली महाकवि अश्वघोषद्वारा रचित “बुद्ध-चरित”, “सौन्दरनन्द” र “शारिपुत्र-प्रकरण” ले उनलाई संस्कृत बौद्ध साहित्यमा सुविख्यात विद्वान् भिक्षु, महान् तार्किक एवं प्रज्ञावान विचारक/दार्शनिकको रूपमा स्थापित गरेको हो । “अश्वघोष”-आफ्नो समयमा सर्वाधिक उल्लेखनीय दार्शनिक मात्र नभई बाल्मिकीपछि भारतकै सर्वप्रथम महाकाव्यकार एवं नाटककारको रूपमा रहेको भारतीय इतिहासकार एवं पुरातत्त्वविद डा. भगवतशरण उपाध्यायले स्वीकार गरेका छन् भने महाकवि आचार्य अश्वघोष तथा महाकवि कालिदासको लेखन वृत्ति-शैली बीच तुलनात्मक रूपमा महाकवि अश्वघोष उत्कृष्ट रहेको लोकप्रसिद्ध डा. भरतसिंह उपाध्यायको अभिमत रहेको छ ।

यूरोपमा बुद्ध-धर्म अध्ययन अध्यापन सुरू गर्ने पहिलो व्यक्ति फ्रान्सेली युजीन बर्नफलाई “Father of Buddhist Studies in Europe” को नाउँले चिनिन्छ । सन् १८०१ मा पेरिसमा जन्मिएका

बर्नफले पालि र संस्कृत भाषा अध्ययन-अध्यापन सुरू गरी "L' Introduction aL' Histoire du Boudhisme Indien" प्रसिद्ध कृति लेखे । नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट भई २० औं वर्ष बसेका बी. एच. हड्सन् (सन् १८००-१४) ले नेपालबाट केही हस्तलिखित बौद्ध ग्रन्थहरू लगेका मध्येबाट प्रचार-प्रसारमुखी कार्य -सहित प्रसिद्ध महायानी कृति "सद्धर्म पुण्डरीक सूत्र"लाई "Le Lotus de la bonne Loi" शीर्षकमा फ्रान्सेली अनुवाद गर्न बर्नफ सफल भए । अल्पायु ५१ वर्षको उमेरमै युजीन बर्नफको देहावसान भयो तर "The sacred books of the East" जस्ता ग्रन्थमाला सम्पादन एवं प्रकाशन गर्ने फ्रेडरिक मैक्समूलर (१८२३-१९००), त्यसैगरी आचार्य सिलवेन लेवी (१८६३-१९३५) जस्ता कर्मठ शिष्यहरूले आयामिक योगदान गरे ।

प्रो. वसीली वसील्येव सन् १८१८ मा रूसमा जन्मिएका थिए । रूसमा प्राच्यविद्याको विकासमा उल्लेखनीय योगदान गर्ने पीटर्सवर्ग विश्वविद्यालयका डीन प्रो. वसील्येवको पहिलो कृति बुद्ध-धर्मको शून्यवादसम्बन्धी थियो । थेरवाद र महायानको इतिहास, वैभाषिक, सैद्धान्तिक योगाचार र माध्यमिक निकायको दर्शनसम्बन्धी सिंहावलोकनसहित आचार्य महाकवि अश्वघोषदेखि आचार्य बसुबन्धुसम्मका बौद्ध दार्शनिकहरूको जीवनी सविस्तार-पूर्वक "बुद्धधर्म-यसको सिद्धान्त, इतिहास र साहित्य" विषयक प्रो. वसील्येवको अत्यन्त ख्यातिप्राप्त कृति हुन्, जुन तुरून्तै फ्रान्सेली र जर्मनी भाषामा समेत अनुवाद गरिएको थियो । चीनीयाँ यात्री हुयन-साङ्गको यात्रा वृतान्त रूसी भाषामा अनुदित गर्ने प्रो. वसील्येवका प्रसिद्ध दुई शिष्यहरू इभान पाभ्लोविच मिनायेफ (१८४०-९०)

(ज)

र सर्गेइ फ्योदोरोविच ओल्डेनवर्ग (१८६३-१९३४) मध्ये इभान पाभ्लोबिच मिनायेफले सन् १८७५ मा नेपालको भ्रमणमा आएका थिए । उनी नेपाल भ्रमण गर्ने पहिलो रूसी नागरिक हुन् भने उनले “नेपाल विद्याका प्रवर्तक” को संज्ञा पाएका थिए । नेपाल भ्रमणको समयमा तत्कालीन नेपाली पण्डित गुणानन्द वन्धुमार्फत् नेपालभाषाको हस्तलिखित ग्रन्थहरू आफ्नो साथमा लगेका थिए ।

डेनमार्कका पादरीपुत्र प्रो. मिखाइल बिगो फाँसवल सन् १८२४ सेप्टेम्बर २२ मा जन्मिएका थिए । कोपनहेगन विश्वविद्यालयमा दर्शनशास्त्र, भाषाविज्ञान, बहुभाषा एवं ब्रह्मविद्या (परमार्थ विद्या) अध्ययनको क्रममा (रास्मस त्रिश्चियन रास्क, १७८७-१८३२) ले श्रीलंकाबाट उपहारस्वरूप प्राप्त अमूल्य ताडपत्रमा लिखित बौद्धग्रन्थहरू “Royal Danish Academy” लाई प्रदान गरेको थियो । ती हस्तलिखित बौद्धग्रन्थहरू “Rask's palm-leaf's Manuscripts” को अध्ययनले अत्यन्त प्रभावित विगो फाँसवलले त्रिपिटकको सूत्रपिटकअन्तर्गत खुद्दकनिकायको “धम्मपद” लाई लाटिन भाषामा, रोमनलिपिमा अनुवाद गरे यसै कृतिलाई यूरोपीय भाषामा प्रकाशित मूल पालि त्रिपिटको प्रथमवार अनुवाद भएको कृति मानिन्छ । फ्रान्सका सुप्रसिद्ध विद्वान यूजीन बर्नफबाट समेत प्रभावित फाँसवलले पालि जातक-कथाहरू ६ खण्डमा अनुवाद सम्पन्न गरे भने उनले सुत्तनिपात पनि अनुवाद गरे ।

सन् १८३३ मा हलैण्डको उपनिवेश इण्डोनेशियाको जावामा जन्मिएका प्रो. हेन्द्रिक कर्न संस्कृत बौद्ध-साहित्यका एक प्रमुख उद्धारक हुन् । उनको “Manual of Indian Buddhism” अत्यन्त ख्यातिप्राप्त धार्मिक कृति हुन् । उनले “सद्धर्मपुण्डरीक”

प्राचीन बौद्धग्रन्थलाई अंग्रेजी भाषामा "Lotus of the True Law" को नामबाट अनुवाद गरे, त्यसपछि संस्कृत कवि आर्यशुरको "जातकमाला" (ईशा-चारौं शताब्दी) लाई प्राचीन हस्तलिखित नेवारी लिपिबाट सम्पादन गरी सन् १८९१ मा "हावर्ड ओरिन्टल सिरिज"को पहिलो ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित गरेका हुन् ।

बङ्गलादेशको चटगाउँ शहरमा सन् १८४९ मा जन्मिएका रायबहादुर शरतचन्द्र दास दार्जिलिङ्गमा टिबेटन बोर्डिङ स्कूलको प्रधानाध्यापक भए । तिब्बत भ्रमणको क्रममा केही तिब्बती हस्तलिखित धर्मग्रन्थहरू सँगै लिएर स्वदेश फर्केका थिए । विश्वप्रसिद्ध श्रीलंकाली अनगारिक धर्मपाल (१८६४-१९३३) ले स्थापना गर्नुभएको महाबोधि-सभा" बाट प्रकाशित The Mahabodhi अंग्रेजी मासिक पत्रिकामा कार्यभार सम्हाल्न रायबहादुर शरदचन्द्र दासले जिम्मेवारी प्राप्त गरेको थियो । यिनी तिब्बत जान १८९९ मा वीरशम्शेरको पालामा नेपाल प्रवेश गरेका थिए । Contributions on the Religion and History of Tibet (1881), Indian Pandits in the Land of Snow (1893), Journey to Lhasa and Central Tibet (1902), Tibetan - English Dictionary (1902) लगायत ग्रन्थहरू रायबहादुर शरतचन्द्र दासका प्रसिद्ध कृति हुन् ।

सन् १८५२ जुलाई १८ का दिन जर्मनमा जन्मिएका डा. पॉल करसले १९९० मा "मोनिष्ट" पत्रिकाको सम्पादक भई बुद्ध-धर्म सम्बन्धी उच्चस्तरको लेखरचना प्रकाशित गरी प्रचार-प्रसार कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । सन् १८९४ मा "The Gospel of Buddha" नामक प्रकाशित पुस्तकले लेखक पॉल करसलाई एशिया र यूरोपमा लोकप्रिय बनायो । सो पुस्तक

विश्वका प्रमुख भाषाहरूमा अनुदित पनि भयो । सन् १८९३ मा अमेरिकाको शिकागोस्थित सर्वधर्म सम्मेलनमा सहभागी हुनआएका स्वामी विवेकानन्द (सन् १८६३-१९०२) र अनगारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३) सित उहाँले मित्रवत सम्बन्ध गाँस्न पाए । बुद्धको जीवनी र धर्म-दर्शनलाई स्पष्ट एवं प्रामाणिक रूपमा ७ खण्ड-१०० वटा शीर्षकको "The Gospel of Buddha" पुस्तकलाई श्रीलंका र जापानका विभिन्न विहार तथा विद्यालयहरूमा पाठ्यपुस्तकका रूपमा समेत प्रयोग गरिएको थियो ।

बौद्ध भण्डा भन्नेबित्तिकै यसको आविष्कारक को भन्ने सवालमा सी. पी. गुणबर्द्धनेको जीवनी पढेपछि हामीलाई पुनर्विचार गर्न बाध्य पार्छ । सन् १८५४ फरवरी १६ मा श्रीलंकामा जन्मिएका करोलिस पूजिता गुणवर्द्धने Buddhist Theosophical Society तथा The Buddhist Diffence Committee (बौद्ध रक्षक सभा) का जिम्मेवार पदाधिकारी भई तत्कालीन बौद्ध आन्दोलनमा सहभागी भई विशेषतः बौद्ध शैक्षिक क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याए । सन् १८८५ मार्च २७ का दिन बेलायतस्थित उपनिवेशका प्रमुख लर्ड डर्वीले श्रीलंकामा नियुक्त गभर्नर सर अर्थर हेमिल्टन गर्दनलाई श्रीलंकामा बैशाख पूर्णिमाको दिन सार्वजनिक बिदाको घोषणा गर्न लगाएपछि सिंहल/सिलोन/श्रीलंकाका बौद्धहरूले ११५ वर्षअगाडि सन् १७७० नोभेम्बर १ मा डच उपनिवेश सरकारबाट खोसिएको सार्वजनिक बिदा पुनः प्राप्तिपछि ठूलै खुशीयाली मनाइयो । बौद्धहरूले स्वतन्त्रता पाएको महशुस गरी स्मरणीय दिवस मनाउन बौद्ध रक्षक सभाले ख्यातिप्राप्त प्रभावशाली भिक्षु हिव्कडुबे सुमंगल महास्थविरको नेतृत्वमा अन्य विशिष्ट अगुवा व्यक्तित्वहरूको १०

सदस्यसम्मिलित समितिले बौद्धहरूको एकता, समता, श्रद्धा-आस्था, बौद्धहरूको आन्दोलन, तथागत शास्ताको शारीरिक आकृतिको प्रतीकात्मक स्मरण हुनेगरी बौद्ध भण्डाको व्यवस्था गर्ने निधो गरेको थियो ।

बुद्धको शारीरिक धातुका प्रतीकात्मकता अर्थात् उने अभिप्रायसहित केश रश्मिलाई न्यायको प्रतीक = नीलो (नील), आँखाको रश्मि तथा चीवर वस्त्रलाई करुणाको प्रतीक = पहेँलो (पीत), मा माँस-रगतको रश्मिलाई वैचारिक-दार्शनिक क्रान्तिको प्रतीक = रातो (लोहित), अस्थिको रश्मिलाई पवित्रताको प्रतीक = सेतो (ओदात), हृदयको रश्मिलाई अनुशासन-नियमको प्रतीक = कलेजी (मज्जेद्व), उपरोक्त पाँचवटै समृद्धित रश्मिलाई धम्मकाय (शरीर) को प्रतीक = संयुक्त (पभस्सर) को रूपमा गहन गहकिलो, गम्भीर प्रतीकात्मक भावनालाई समेट्ने अवधारणासहित दीर्घाकार (चौडाईभन्दा लम्बाई बढी लामो) भण्डा बौद्ध रक्षक सभाका सचिव समेत रहेका सी. पी. गुणवर्द्धनले प्रस्तुत गरेको बौद्ध भण्डालाई सर्वसम्मतले अनुमोदन गरे । यसरी बौद्ध रक्षक सभाको अगुवाइमा गुणवर्द्धनद्वारा प्रस्तुत गरिएको बौद्ध भण्डा सर्वप्रथम बु. सं. २४२९ को बैशाख पूर्णिमा (सन् १८८५ अप्रिल २८) का दिन विद्योदय पिरिवेण, विभिन्न विहार, बुद्धिष्ट, थियोसोफियोकल सोसाइटीको प्रधान कार्यालयलगायत विभिन्न क्षेत्रमा खुशीयाली मनाउँदै फहराइएको थियो । “The Theosophical Society” का अध्यक्ष तथा “The Buddhist Diffence Committee” का सम्मानित सदस्य “Colonel Henry Steel Olcott (1833-1907) सन् १८८४ नोभेम्बर ८ देखि भारतको अड्यार (मद्रास)मा बसी

सन् १८८६ जनवरी २६ का दिन श्रीलंका फर्किदा प्रतीकात्मक अर्थ समेटिएको बौद्ध भण्डा देखी अत्यन्त प्रभावित भए । उनले बौद्ध भण्डा दीर्घाकारको भई चौडाईभन्दा लम्बाई धेरै लामो आकारको देखिएको हुँदा राष्ट्रिय भण्डा सरह चतुर्भूज आकार (Rectangular Shape) को बनाई घरघरमा विभिन्न उत्सवमा सजाउन राम्रो देखिने सुभाव संप्रेषण गरिदा त्यसलाई वरिष्ठ भिक्षुहरूले समेत स्वीकार गरेको बारेमा सन् १८८६ अप्रिल ८ को "सरसवि सन्देरसा" पत्रिकामा छापिएपछि बौद्ध भण्डाको प्रयोग सम्बन्धमा व्यापकता पाउँदै गयो । आकारमा सुधारिएको बौद्ध भण्डालाई बु.सं. २४३० देखि राष्ट्रभरि विहार विहारमा, सर्वसाधारणको घरघरमा उत्सव-समारोहमा फहराउने कार्यले बौद्ध भण्डाले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता समेत पाउनु सम्बद्ध सबैका लागि धार्मिक गौरव-प्रतिष्ठाको विषय बन्यो ।

विडम्बनाको कुरा, आज बौद्ध भण्डाको आविष्कारक को ? भन्ने प्रश्नमा धेरैले हेनरी स्टील अल्कोटकै नाउँ उच्चारण गर्ने गर्छन् । स्वयं अल्कोट जीवित छँदै आफू आविष्कार नभएको स्वीकार गरिसकेको भएर पनि श्रीलंकामा पनि अल्कोटलाई नै आविष्कारक मान्ने प्रवृत्ति हावी किन भयो ? यो थप अध्ययनको विषय हुनसक्छ । श्रीलंका सरकारले समेत बौद्ध भण्डाको आविष्कारक अल्कोट भनी हुलाक टिकट निष्काशन गरेको थियो । तर सत्य सत्य नै हुन्छ भने भैं आज बौद्ध भण्डाको आविष्कारक अरू नभइ सी. पी. गुणबर्द्धने नै हो भन्ने तथ्य उजागर हुनु रचनात्मक पक्ष हो भने यस मान्यतालाई नै पुनर्स्थापित गर्नुपर्छ भन्ने लेखक रत्नसुन्दर शाक्यको अभिमत रहेको देखिन्छ । त्यसैले

नै यसकृतिभिन्न सबैभन्दा बढी महत्त्वका साथ ऐतिहासिक भूमिका सहित ११ पृष्ठको सबैभन्दा लामो लेखनी प्रस्तुत गरेका हुन् भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । साथै चलनचल्तिमा प्रचलित बौद्ध भण्डाको निश्चित रंगलाई नेपालमा पनि यदाकदा आफू खुशी परिवर्तन गरी भ्रम श्रृजना गर्ने कार्य समेत भइरहेको बारे समयमै सम्बन्धित निकाय सचेत हुनु जरूरी देखिन्छ ।

सन् १८५४ अक्टोबर ३१ का दिन जर्मनको प्रोटेस्टेन्ट पादरीको परिवारमा जन्मिएका प्रो. हर्मन ओल्डेनवर्गले १९ वर्षको उमेरमै पुस्तक लेखन कार्य थालेका थिए । बुद्ध-धर्म, वैदिकशास्त्र, स्वरशास्त्र, शब्दव्युत्पत्ति एवं साहित्यिक अध्ययनका पारखी ओल्डेनवर्गले “The Teaching of the Upanishads and the Beginnings of Buddhism” पुस्तक लेखी धार्मिक साहित्यमा हात अगाडि बढाए । सन् १८८१ मा प्रकाशित उनको “The Buddha - His Life, his Doctrine, his Community” बेजोड कृतिले ओल्डेनवर्गलाई उच्चदर्जामा पुऱ्याए । ख्याति प्राप्त सो पुस्तक प्रकाशनपछि बुद्ध र बुद्ध-धर्मलाई ऐतिहासिक तथ्यको रूपमा साबित गर्न अहं भूमिका निर्वाह भएको थियो । उहाँका जर्मनी भाषामा प्रकाशित सो कृति तुरून्तै अंग्रेजी फ्रेन्च, रसियन भाषामा समेत अनुवाद गरिए । ओल्डेनवर्गको सो प्रसिद्ध कृतिलाई विश्व प्रसिद्ध रूसी साहित्यकार सन्त लियो टाल्स्टाय (१८२८-१९१०) ले खूब रूचाएका थिए भने उनले समकालीन रूसी बौद्ध विद्वान इभान पाभ्लोविच मिनायेफ (१८४०-१८९०) तथा सेर्गेई ओल्डेनवर्ग (१८६३-१९३४) सँग सुमधुर सम्बन्ध गाँसेको थिए । हर्मन ओल्डेनवर्गले श्रीलंकाली बुद्धशासनिक इतिहास समेटिएको महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक

ग्रन्थ “दीपवंश” लाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरेको थिए । बेलायतको प्रकाण्ड बौद्ध विद्वान् प्रो. रीस डाय्विड्स (१८४३-१९२२) सँग संयुक्तरूपमा हर्मन ओल्डेनवर्गले त्रिपिटक अन्तर्गत “विनयपिटक” ग्रन्थ पाँचभागमा अनुवाद गरेका थिए, जुन जर्मनी सुप्रसिद्ध संस्कृतविद् प्रो. म्याक्समूलर (१८२३-१९००) ले “The Sacred Books Of the East” मार्फत् प्रकाशित गरे । खुदकनिकायको थेरगाथा र थेरीगाथा ओल्डेनवर्गले नै जर्मनी भाषामा अनुवाद गरेका हुन् ।

सन् १८६५ अक्टोबर १८ का दिन अष्ट्रियाको भियनास्थित रोमन क्याथोलिक परिवारमा जन्मेर सुप्रसिद्ध जर्मनी दार्शनिक अर्थर शोपनहार (१७८८-१८६०) को पश्चिमजगतमै सर्वप्रथम बुद्ध-धर्मबारे प्रकाशित ख्यातिप्राप्त कृति “The World as will and representation” ग्रन्थबाट अत्यन्त प्रभावित भएका डा. कार्ल युगेन न्यूमनले *Buddhistische Anthologie (Buddhist Anthology)* पुस्तक लेखेका हुन् । Pali text society का संस्थापक सुप्रसिद्ध पालि साहित्यका विद्वान् प्रो. रीस डाय्विड्सको सम्पर्कमा हुँदै डा. के. ई. न्यूमनले सूत्रपिटकअन्तर्गत धम्मपद, मज्झिमनिकाय, थेरगाथा र थेरीगाथा, दीघनिकाय, सुत्तनिपात जर्मन भाषामा अनुवाद गर्न भ्याएका थिए । अत्यन्त छोटो समयमा धेरै अनुवाद कार्य गरेका के. ई. न्यूमनको व्यक्तिगत जीवनमा उतारचढावको कारण आर्थिक समस्या उब्जिएकाले व्यक्तिगत पुस्तकालयको संकलित ४००० प्रति पुस्तक समेत बिक्री गर्न बाध्य भए, अझ स्वास्थ्यको समस्या नै परेपछि सियामी संस्करणको पालि त्रिपिटक समेत बन्धकी राखे । ५० वर्षको अल्पायुमै उनको देहअवसान भएको

थियो । वर्तमान नेपालमा वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय स्थापना गरी त्यसैमार्फत् नेपालभाषा र नेपालीभाषामा त्रिपिटक पालि साहित्य अनुवाद -प्रकाशनमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गरिरहेका दुण्डबहादुर वज्राचार्यको आयामिक अनुवाद कार्यलाई उच्च प्राथमिकतासहित जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्यले उल्लेख गर्नुभएको छ ।

२० औं शताब्दीको पहिलो दशक मै "Buddhist Society of England तथा Buddhist Society of Great Britain and Ierland" स्थापना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने एक प्रमुख व्यक्तित्व फ्रान्सिस जे. पायन हुन् । सन् १८६९ जुलाई २२ का दिन लण्डनको सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मिएका फ्रान्सिस जे. पायन युवाकालदेखि नै बुद्धशिक्षाको प्रचारमा समर्पित थिए । त्यतिबेला प्रकाशित हुने "The Buddhist Review" पत्रिकामा जे. पायनले नियमित बुद्ध-धर्मसम्बन्धी लेखरचना प्रकाशित गर्थे भने नियमित रूपमै धर्मको व्याख्यान-प्रवचन गर्थे । उनकै धर्म-व्याख्यानबाट लण्डनका एक वेरिस्टर क्रिसमस हम्फ्रेज (१९०१-१९८३) अत्यन्त प्रभावित भई "Buddhist Society of London" स्थापना गरी धर्म-अभिबृद्धि कार्य थाले । उनले आफ्नै छोरा लेफ्टिनेन्ट कर्नल इ. एफ. जे. पायनलाई समेत पत्रिक एवं धार्मिक उत्तराधिकारीको महशूस गर्न सफल भएकै कारण जर्मनी सुप्रसिद्ध दार्शनिक आर्थर शोपनहारको बुद्ध-धर्मसम्बन्धी प्रख्यात कृति "The World as will and Representation" अंग्रेजीमा अनुवाद गरे ।

सन् १८६९ जुलाई ३० मा मालीको पुत्रको रूपमा जन्मिएका इ. जे. थोमसले १४ वर्षको सानै उमेरमा स्कूल छोडी माली कार्यमै लागेका थिए । पछि पढाइलाई निरन्तरता दिने

(त)

क्रममा विश्वविद्यालयको शिक्षा पूर्ण गरी केम्ब्रिज विश्वविद्यालयमा संलग्न भई गहन अध्ययनको प्रतिफलस्वरूप बुद्ध-धर्मसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू प्रकाशन गरे "The Life of Buddha as Legend and History (१९२७), The History of Buddhist Thought (१९३३), The History of Indian Philosophy, Early Buddhist Scriptures, The Road to Nirvana, The Quest of Enlightenment, Ratana Sutta लगायत लिखित एवं अनुवादित महत्त्वपूर्ण पुस्तकको माध्यमबाट इ. जे. थोमसले धर्म अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

१५ औं शताब्दीका सुरतवज्रलाई ऐतिहासिक सिद्ध तान्त्रिक वज्राचार्य भनिन्छ भने उनकै परम्पराका एक पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको जन्म वि. सं. १९३६ मा काठमाडौँस्थित सुरतश्री महाविहार (तक्षबहाल) मा भएको थियो । कष्टमय बाल्यकालमा पण्डित गंगादत्त शर्माको छत्रछायाँमा बुद्ध-धर्मसम्बन्धी अध्ययन गर्न पाएकोले पछि घण्टाघर वीर पुस्तकालयमा जागिर पाए । परदेशमै दूल्भ हस्तलिखित ग्रन्थहरू नेपालमा खोजी गर्न आउने विद्वान्हरू वीर पुस्तकालयमा आवतजावत गर्दा विभिन्न नेपाली लिपिमा लिखित ग्रन्थहरू वारे पं. सिद्धिहर्षले जानकारी गराउने अवसरसहित परिचित हुने अवसर पाए । फ्रान्सेली प्रो. सिलेवन लेवी, इटालियन प्रो. जोसेफ टुच्ची, जापानी प्रो. इकाई कावागुची, भारतीय पण्डित हरप्रसाद शास्त्री, विनयतोष भट्टाचार्य, प्रबोधचन्द्र बागची, महापण्डित राहुल सांकृत्यायन, नेपाली इतिहासविद् नयराज पन्त, इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य लगायतलाई पं सिद्धिहर्षले हस्तलिखित बुद्ध-धर्मसम्बन्धी लिपिसहितको जानकारी

एवं जिज्ञासा मेटाउने कार्य गरेको थिए । हालसालै दिवंगत हुनुभएका नेपालका ख्यातिप्राप्त वज्रयानी आचार्य पण्डित बद्रीरत्न वज्राचार्यसमेत पं. सिद्धिहर्षकै शिष्य हुन् । पं. सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले वज्रयानी पूजाविधिका लागि आवश्यक “गुरूमण्डल” पूजा विधान त्यतिबेला छापाखानाबाट प्रकाशित गर्न त सफल भए, तर स्वर कटरपन्थी अन्धपरम्परवादी तत्कालीन वज्राचार्य समाजले धर्मविरोध कार्यसमान भएको ठानी सामाजिक बहिष्कार गरिने चेतावनीसहित प्रकाशित पुस्तक एकैठाउँमा थुपारी अब उप्रान्त केही नलेख्ने कुनै कृति प्रकाशित नगर्ने भनी प्रण गराएको घटना प्रसंग एउट संकुचित मनोभावना जसलाई “बनको बाघले नखाए पनि मनक बाघले खाने” भनेजस्तै होला कि !?

वि. सं. १९५१ मा ललितपुरस्थित उकुबहालमा जन्मिएक पण्डित बुद्धिराज शाक्य प्रभावशाली धार्मिक प्रवचक हुन् । वि. सं. १९८१ फागुण पूर्णिमाको दिन ४ वर्ष ६ महिना हिउँदै अष्टाङ्ग दण्डवत गर्दै नमोबुद्ध, खास्ति बौद्ध स्तूप, स्वयम्भू महाचैत्यको दर्शन गर्न तिब्बतको खाम प्रदेशदेखि कुनसां लोसेल (क्यान्छ्या लामा काठमाडौं आइपुगेका थिए । क्यान्छ्या लामाको आगमनअगाडि नै पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यद्वारा रचित “ललितविस्तर” लाई स्वयम्भू पर्वत स्थानमा लगातार ३ वर्षसम्म बुद्धजीवनी सम्बन्धमा धर्म-प्रवचन गरी पण्डित बुद्धिराजले सकारात्मक प्रभाव पारिसकेको थियो । क्यान्छ्या लामासित लामो समयसम्म सर्म्पकमा रहँदा पं. बुद्धिराजले पद्मसम्भवको योगस्थल मानिने टिष्टुङ-पालुङ-तमना-ऋषीश्वरम ४० वर्षसम्म अनेक दुष्करचर्या एवं योगभ्यास गर्न सफल भए ।

१९ औं शताब्दीको अन्त्यतिर अमेरिकामा जन्मेकी बौद्ध

विदुषी नारी मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरीले सन् १९२९ अगाडिसम्म फ्रान्समा कुनै जीवित बौद्ध संगठन नहुँदा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको उद्देश्यसहित "Les Amis Du Bouddhisme" स्थापना गरी शासनिक कार्य गरिन् । स्थविरवाद बुद्ध-धर्मप्रति बढी भुकाउका कारण महाबोधि मिशनअन्तर्गतका धर्मप्रचारक भिक्षुहरू, महापण्डित त्रिपिटकाचार्य भिक्षु राहुल साँकृत्यायन, भदन्त आनन्द कौशल्यायन, नारद महाथेर जस्ता लोक प्रसिद्ध व्यक्तित्वहरूको संगत गर्न पाएर फ्रेन्च श्रद्धालुहरू माझ धार्मिक गतिविधिलाई निरन्तरता दिन सफल भइन् साथै उनले आफ्नै परिश्रमले कमाएको रकमले अस्पतालको स्थापना गरी सेवामूलक कार्यको सुरूवात गरिन् । उनले विपश्यना भावनाको अभ्यास गरी "Buddhist Meditation" नामक साधना सम्बन्धी जुन कृति प्रकाशन गरिन् त्यसलाई धेरै रूचाए ।

एशिया र यूरोपमा बुद्ध-धर्मसम्बन्धी प्रकाण्ड विद्वान मानिएका थियोडोर श्वेर्वात्स्की (१८६६-१९४२) का एक प्रमुख शिष्य युग्वेनी ओबरमिल्लरको जन्म सन् १९०१ अक्टोबर २९ का दिन लेनिनग्राड, रूसमा भएको थियो । १८ वर्षको युवावस्थामै वंशाणु रोगका कारण अपाङ्ग भएर पनि ओबरमिल्लरले संस्कृत भाषा, भारतीय साहित्य र दर्शनको अध्ययन गर्ने क्रममा बुद्ध-धर्म सम्बद्ध साहित्य ज्ञान भण्डारण गरे । बुर्याती-बौद्ध गुम्बाहरूमा प्राचीन अद्वितीय बौद्ध ग्रन्थहरूको खोजी गर्ने ओबरमिल्लरले प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक आचार्य धर्मकीर्ति (सातौं शदी) को "न्यायविन्दु" ग्रन्थको संस्कृत-तिब्बती तथा तिब्बती-संस्कृत शब्दसूची मेहनतपूर्वक तयार गरे । उनले तिब्बती भाषाको "बुद्ध-धर्मको इतिहास" अनुवाद गरे भने प्रज्ञापारमितासम्बन्धी महत्त्वपूर्ण लेखहरू लेखे । आफ्नै गुरू थियोडोर

श्वेर्वात्स्कीसँग मिलेर महान् दार्शनिक असंग (चौथौ शदी) कं
 "अभिसमयालंकार" को अनुवाद गरेका उनी विश्वकवि रविन्द्रनाथ
 टैगोरले सन् १९२७ मा स्थापना गरेको "The Greater Indian
 Society" का सम्मानित सदस्य थिए ।

थाइलैण्डमा बुद्ध-धर्मसम्बद्ध क्षेत्रमा धर्मभण्डारण
 धर्मकोषको रूपमा सुपरिचित नाउँ हो - भिक्षु बुद्धदास, उनैलाई
 फ्रा. धम्मकोशाचार्य भनी चिनिन्छ । सन् १९०६ मई २७ म
 जन्मिएका थाई भिक्षु बुद्धदास भिक्षुजीवनमा प्रवेश गरी केही व
 मात्रै बैंकक शहरमा बसे, त्यसैबीच "पवित्रता एवं शुद्धता ठूल
 शहरी जीवनमा पाउन गाह्रो हुन्छ (Purity is not to be found
 in the big city) भन्ने मान्यतासहित जन्मस्थान गाउँकै एकान्त
 स्थललाई रोजेर Suan Mokkh यानिकि स्वतन्त्र उद्यानमा कुटीम
 रमाए । भिक्षु जीवनलाई सुहाउँदो ठाउँ, उचित आहारविहार ए
 अनुशासित जीवनको संगमका कारण पालिसाहित्य, बुद्ध-धर्म
 अन्यान्य धर्मसम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन सँगसँगै ध्यान अभ्यासलाई
 बढो जोड दिए । त्यसकै सुपरिणाममुखी धर्म अनुरूप भिक्षु बुद्धदास
 धम्मकोशाचार्यमा परिणत भए । उनका सयौं धार्मिक कृति आज
 अंग्रेजी हुँदै विभिन्न भाषामा अनुवाद भइरहेका छन् । बौद्धधर्मक
 मौलिक सिद्धान्त (Buddha Dhamma for Students), भाष
 दुई थरिका (Two Kinds of Languages), जिज्ञासुका लागि
 बुद्धशिक्षा नेपाली र नेपालभाषामा अनुदित भइसकेका छन् । भिक्षु
 बुद्धदासको प्रवचन एवं प्रकाशित कृतिले सबैधर्म र समाजलाई
 समेट्ने शैक्षिक, राजनीतिक, समाजिक, व्यावहारिक पक्षलाई पनि
 आमरूपमा समेट्ने भएर नै उनलाई आधुनिक नागार्जुन भनि

सम्बोधन गरिन्थ्यो । सादा जीवन उच्चविचारसहित भिक्षु जीवन पूर्य
गर्दै अन्तिम घडीमा "The morality of the young is peace
for the world" भन्ने सन्देश प्रवाह गरी उनले युवाहरूको नैतिक
सदाचारिताले धर्तिमा सुखशान्ति सुनिश्चित गर्नसक्ने औल्याए ।

श्रीलंकाली भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर
अत्यन्त सरल, मृदुभाषी, निरहंकारी, शीलवान भिक्षुको रूपमा
अत्यन्त ख्यातिप्राप्त भिक्षु हुन् । सन् १९१३ जून २१ का दिन
मातरस्थित मदिहे गाउँमा जन्मिएका भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह १३
वर्षको सानै उमेरमा श्रामणेर भएका थिए । सन् १९३३ मा प्रसिद्ध
भिक्षु पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविर (१८७८-१९५५) कं
आचार्यत्वमा उपसम्पदा-दीक्षा प्राप्त गरेका भिक्षु मदिहे पञ्जासिंहले
विद्या विशारद गरिसकेपछि सन् १९४६ मा महाबोधि सभाले उनलाई
चीनमा धर्मप्रचारार्थ ५ वर्षको लागि खटाए । भिक्षु अमृतानन्दसँग सन्
१९५१ अर्थात् ७ सालको प्रजातन्त्रलगत्तै पहिलो पटक भिक्षु मदिहे
पञ्जासिंह नेपाल पुगेका थिए । थेरवाद बुद्ध-धर्मको पुनर्जागरणसँग
भिक्षु-श्रामणेरहरूको देश निकालाले नेपाल र श्रीलंका बीच धार्मिक
सम्बन्ध अझ प्रगाढ हुँदै गइरहेको थियो । बहुप्रतिभाशाली भिक्षु
अमृतानन्द श्रीलंकाको वजिराराममै दीक्षित, एउटै गुरूका शिष्य
गुरूभाइ हुन् - भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह । उहाँ नेपालबाट फर्किने क्रममा
भक्तकृष्ण शिल्पकारलाई अध्ययनार्थ श्रीलंका साथमा लगे, जो पछि
भिक्षु सुमंगल महास्थविर (वि. सं. १९८६-२०५५)को रूपमा सबैले
चिने । सन् १९५५ सेप्टेम्बर २१ का दिन अमरपुर महानिकायक
समेत महानायक भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरको निधनपछि
"महानायक" को हुने, कसलाई बनाउने भन्ने बहस हुँदा चुनाववै

परिस्थिति श्रृजना हुँदा योग्यताको आधारमा दुईमहिनापछि ४२ वर्षकै कलिलो उमेरमै “अमरपुर महानिकाय” (धर्मरक्षित वंशालकार संघसभा)ले भिक्षु मदिहे पञ्जासिंहलाई सर्वसम्मतिले “महानायक” घोषित गरेको थियो । पछि उहाँले संयुक्त राज्य अमेरिकामा थेरवाद विहार स्थापना गरे, परदेशमासमेत धर्मप्रचार कार्यलाई अघि बढाए । श्रीलंकामा सम्माआजीवो सम्माजय, धर्मविजय फाउण्डेशन, सिरि वजिरजाण धर्मायतन बौद्ध संघ सस्था विभिन्न ठाउँमा भिक्षु तालिम केन्द्र संचालन केन्द्र स्थापना गरे । यसरी नै उहाँको “शीलभावना”, “जातकपालि”, “बौद्ध विश्वकोष”, “पालि-सिंहली शब्दकोष” ख्याति प्राप्त कृति हुन् । अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा नेपालमा थेरवाद बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान भएको ५० वर्ष पूर्णभएको उपलक्ष्यमा ऐतिहासिक आनन्दकुटी विहारमा आयोजित “संघ-समाग” मा मदिहे पञ्जासिंह महानायक सहितको श्रीलंकाली भिक्षुहरूको सहभागिताले ऐतिहासिक एवं धार्मिक गौरव कायम भएको थियो । जीवनीकारले उहाँ महानायक महास्थविरलाई पटक पटक आनन्दकुटीमा दर्शन पाए भैं म स्वयं श्रामणेर अवस्थामा आनन्दकुटी विहारमा रहँदा ४६ सालको जनआन्दोलनताका उहाँको अन्तिम नेपाल भ्रमण दौरान उहाँको सान्निध्यतामा बस्ने अवसर पाएको थिएँ ।

वि.सं. १९७३ सालमा ललितपुरको नागबहालमा जन्मिएका सम्यकरत्न धाख्वाः पछि बुद्ध-धर्मसम्बद्ध क्षेत्रमा दाता-साहूको छुट्टै पहिचान बनाउन सफल उपासक हुन् - धर्मबहादुर धाख्वाः । कलकलाउँदो १६ वर्षको उमेरमा कालिम्पोङ्ग-सिक्किम हुदै भयानक ब्रह्मपुत्र नदी पार गरी ल्हासा पुगेका धर्मबहादुर “मानिग्याप ग्याछुं” व्यापार कोठीमा सामेल भए । व्यापार-व्यवसायको क्रममा

ल्हासापछि कालिम्पोङ्ग हुँदै पुनः नेपाल फर्की मास्टर करूणाक
वैद्य (वि.सं.१९७१-२०४६) समक्ष शिक्षा अध्ययन गरे पछि भिक्षु
अमृतानन्द महास्थविर (वि.सं. १९७५-२०४७) र भिक्षु सुमंगल
महास्थविर (वि. सं. १९८६-२०५५) को साथमा विभिन्न राष्ट्रहरूक
भ्रमणमा पुगे, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध समेलनमा
सहभागी भए । धर्मबहादुर धाखाःले व्यक्तित्वको कदर, कृतित्वक
उचित मूल्यांकन गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यसहित बुद्ध-धर्म र मातृभाषा
सेवा गर्नेहरूलाई सेवा-योगदान गरेबापत विशेष सम्मान तथा नग
पुरस्कार प्रदान गर्न “धर्मबहादुर धाखाः कल्याण कोष” स्थापन
गरेजस्तै बुद्धशासनिक क्षेत्रलाई फलाउन फुलाउन आफूले सक्
सहयोग गरे । सरल व्यवहार तथा उदारताका धनी धर्मबहादुर
धाखाःले जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म पनि बुद्ध-धर्म र बौद्ध
संस्कृतिको उत्थानमै आफूलाई समर्पित गरे ।

भारतमा बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थानपछि बुद्धगया, सारनाथ
कुशीनगरलगायत क्षेत्रमा धार्मिक गतिविधिले गतिशीलता पाए
विभिन्न देशबाट भारतमा उच्चशिक्षा अध्ययनार्थ बौद्ध भिक्षुहरू पर्
आउन थाले । यसै क्रममा सन् १९२९ मा बर्माको एक साधारण
परिवारमा जन्मिएका भदन्त डा. रेवतधम्मले पनि भारतमा बुद्ध
धर्मसम्बन्धी उच्चशिक्षा अध्ययन गर्न पाए । उच्चशिक्षा अध्ययनपरि
बेलायतमा रहँदा विश्वप्रसिद्ध ध्यानाचार्य महाशी सयादो (१९०४
१९८२) को सान्निध्यतामा ध्यान साधना सिकेर “बौद्ध साधनाविधि
प्रकाशित गरे । उनको “अभिधम्मसंगहो तथा अभिधम्मस्य विभाजन
टीका” प्रसिद्ध कृति हुन । डा. भिक्षु रेवतधम्मले बेलायतक
बर्मिंघमस्थित बुद्धविहारमा ३० औं वर्ष निरन्तर बुद्धशिक्षा प्रचार

(ब)

प्रसारार्थ मेहनत गरेका हुन् ।

उपरोक्त उल्लेख गरिएका बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तित्वहरूको कृतित्वसम्बन्धी १ जना महिलासहित २० जनाको संक्षिप्त जीवनीले नेपाललगायत एशिया, यूरोप र अमेरिकासम्ममा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार कार्य आजको दिनसम्म आइपुग्न के कसरी योगदानपूर्ण कार्यहरू भए भन्ने सोधखोजपूर्ण जीवनी लेख्ने जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्यको अथक मेहनत-प्रयास साधुवाद योग्य छ आद्योपान्त पढिसकेपछि जो कसैलाई भन्न करै लाग्छ । व्यक्ति विशेषको जीवनी पक्षसहित समकालीन व्यक्तित्व एवं घटनाक्रमलाई समेत हरसम्भव समेट्ने प्रयास गर्नुभएको छ । लेखकले स्तुतीगानलाई भन्दा यथार्थपरक भई इतिहास र संस्कृति सम्बद्ध जो कसैका लागि उपयोगी हुने गरी जीवनी प्रस्तुत गर्नुभएको सराहनीय छ ।

जीवनीकार रत्नसुन्दर शाक्य सजगतापूर्वक-निस्वार्थपूर्वक धार्मिक अभियन्ताको रूपमा निरन्तर अगाडि बढिरहनु हामी सबैका लागि श्रोत-खोजका लागि सहज भइरहेको स्वयं धर्म-गौरवको विषय हो, साधुवाद योग्य धार्मिक पाइला हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

रत्नसुन्दर शाक्यले प्राज्ञिक अध्ययन क्षेत्रमा समेत समाहित गर्न योग्य कृति यसरी नै लेख्दै जानुहोला, जीवनीकार/लेखकको अथक आस्थापूर्ण-उत्साहप्रद उद्योग र प्रशंसनीय धार्मिक श्रमप्रति मैत्रीपूर्ण साधुवादसहित पुनः “सोको, रोगो, विनस्सतु” को कामना गर्दछु । अस्तु

- कोण्डन्य

२०७३ फागुन ७

बुद्धविहार, भृकुटीमण्डप

दुई शब्द

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू - पहिलो भाग प्रकाशित भएको भण्डै अढाई दशकपछि पाँचौ भाग प्रकाशित भएको भण्ड ७ वर्षपछि यसै क्रमको छैठौ भाग श्रद्धेय पाठकहरूसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाएको मा हर्षित छु ।

यसको पूर्वप्रकाशित भागहरूमा जस्तै यसमा पनि एउटा प्राचीन बौद्धदार्शनिक, बुद्धशासनको निम्ति योगदान गर्नुहुने एउटा नेपाली विशिष्ट उपासक व्यक्तित्व, एकको ठाउँमा दुई जना रसिय बौद्ध व्यक्तित्व, एक बौद्ध महिला व्यक्तित्व समावेश गरी जम्मा २ जना स्वदेश एवं विदेशका बौद्धव्यक्तिहरूको जीवनी प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वप्रकाशित भागहरूमा जस्तै उहाँहरूको जीवनी ज्येष्ठताक्रमबाट नै प्रस्तुत गरेको छु ।

गतः ३-४ वर्ष अगाडिदेखि नै तयार गरी राखेका र जीवनीहरू प्रा. सुवर्ण शाक्यको तर्फबाट भाषा संशोधन गराई त्यसमा जम्मा गरी राखेको थिएँ । पछि यी जीवनीहरू क्रमशः विशेषतः "बौद्ध दर्शन अध्ययन समाज, भक्तपुर"को तर्फबाट त्रैमासिकरूपमा निरन्तर प्रकाशित हुँदै आइरहेको "अर्हत" पत्रिकामा प्रकाशित गराएका थिएँ ।

यस पुस्तकमा समावेश भएका २० वटा जीवनीहरूमा १५ जनाको जीवनी "अर्हत" पत्रिकामै प्रकाशित भइसकेको छ बाँकी ५ जनाको जीवनी पनि उपत्यकाका विभिन्न बौद्धसंस्था-युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुरको रजत-स्मारिका, विश्वशान्ति पुस्तकालयका "विश्वशान्ति" रजत-जयन्ती स्मारिका, युवा बौद्ध मण्डल नेपालका

बुद्धजयन्ती रजत महोत्सव (बु.सं.२५३४-५९) स्मारिका, बौद्ध महिला संघ, नेपालको "धर्मचक्र" र "मानन्धर व्यायाम मन्दिर" भक्तपुरको "पालि फः" पत्रिकामा प्रकाशित गरिसकेको थिएँ ।

पूर्वप्रकाशित यी जीवनीहरूमा आवश्यकतानुसार केही थपघट पनि गरेको छु । विशेषतः "अर्हत" पत्रिकामा प्रकाशित जीवनीहरूमा प्रूफ (गल्ती) सच्याउनुपर्ने बढी हुनु स्वाभाविकै हो । उपर्युक्त सम्पूर्ण बुलेटिन (पत्रिका)हरूका विशेषतः सम्पादक मण्डल र व्यवस्थापकहरूप्रति अति कृतज्ञ छु ।

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरूको क्रममा भाग-६ सम्ममा १० जना देश-विदेश(पूर्व र पश्चिम)का बौद्ध विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको संक्षिप्त भए पनि जीवनी प्रस्तुत गरिसकेको छु । उहाँहरूले बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त व्यक्तिगत एवं संगठनात्मकरूपमा रही जुन गतिविधिहरू प्रस्तुत गरे त्यसको हृदयंगम गरी आ-आफ्नो सोचमा पनि ती संघ संस्था र व्यक्ति विशेषको योगदानलाई सकारात्मकरूपमा लिनुभएमा त्यसबाट आफूलाई मानसिक शान्ति अवश्य प्राप्त हुनेछ भने आशामा छु अन्यथा नकारात्मक सोचाई मात्र राखी कुनै व्यक्ति विशेष, संघ संस्थाप्रति सदा शंकालुप्रवृत्ति राख्ने भएमा उसको स्वभाव कस्तो हुनेछ भन्नेबारेमा भारतका एक मानसिक चिकित्सक हुनुभएका प्रो. लालजीराम शुक्ल उल्लेख गर्नुहुन्छ -

"जिन लोगोंमें कुतर्ककी प्रवलता होती है और जिनकी किसी व्यक्ति अथवा संस्था के प्रति कोई श्रद्धा ही नहीं होती, उनके मनसे अवांछनीय विचार निकलना असंभव हो जाता है ।"

- रोगकी समाप्ति मे मैत्री भावनाका महत्त्व,
धर्मदूत, वर्ष-३५ अंक-११ (मार्च, १९७१)

(य)

यस पुस्तकमा समावेश भएका २० जना व्यक्तिहरूमा १० जना एशियाका र १० जना यूरोप र अमेरिकाका महानुभावहरू थिए । विशेषतः यी व्यक्तिहरूको जीवनी लेखन कार्यमा अधिक सहयोग लिएको पुस्तक हो - William Peiris को "The Western Contribution to Buddhism" । अतः उक्त पुस्तक उपलब्ध गरिदिनुहुने पाटनका मित्र पुष्पराज वज्राचार्यप्रति कृतज्ञ छु साथै सो पुस्तक पुन्याइदिनुहुने भक्तपुरकै मित्र कृष्णचन्द्र वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ ।

यस पुस्तकमा आएका यूरोपीय बौद्धव्यक्तित्वहरूको जीवनीको अध्ययन-मननबाट यहाँले बुद्ध-धर्मको व्यापकता कहाँ, कसरी, क-कस्को तर्फबाट सुरूवात भएको हो । त्यसबारे केही मात्र भएपछि जानकारी हासिल गरी आ-आफ्ना मित्रहरूलाई पनि सोबारे जानकारी दिने प्रवृत्ति हुँदैगएमा त्यो लेखकको लागि सन्तोषको विषय रहनेछ ।

एशिया महादेशमा बुद्ध-धर्मको व्यापकता बुद्धकालपश्चात् देखिनै दार्शनिक बेजोडताको रूपमा, ऐतिहासिक तथ्यताको रूपमा, विस्तृत साहित्यको रूपमा, पुरातात्विक प्रामाणिकरूपमा, राजनैतिक-सामाजिक-आर्थिक स्थितिको प्रगति गराउनमा बेजोड भूमिका रहेको एवं सही लोक-कल्याणकारीको रूपमा रहेको तथ्य महापण्डित राहुल सांकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३)को ५०० पृष्ठको "बौद्ध संस्कृति" ग्रन्थ अध्ययन गरेपश्चात् स्पष्ट हुन्छ ।

उहाँले सो ग्रन्थ सारनाथ र शान्ति निकेतन - विश्वभारतीमा रही सन् १९४९ को सुरूमा तयार गर्नुभएको थियो । एशियामा बुद्ध-धर्मको व्यापकताको प्रसंगमा उहाँ भन्नुहुन्छ -

(२)

“बौद्ध संस्कृति लिखनेके समय मुझे खयाल आया, अब हमारे दूसरे चार-धाम बनने चाहिए, जिसमे उत्तरमे तुङ्ग-ह्वाङ्ग(चीन), पूर्वमे अंकोरवात (कम्बोडिया), दक्षिणमे बोरोबुदूर (इण्डोनेशिया) और पश्चिममे बामियान (अफगानिस्तान) हो ।”

- मेरी जीवन यात्रा, भाग-४, पृष्ठ-२९९ ।

यस पुस्तक प्रकाशनको प्रसंगमा - माथि उल्लेख गरिनै सके कि यस पुस्तक ३-४ वर्षअगाडि नै तयार गरिसकेको थिएँ, यसको प्रकाशनको निमित्त २-३ ठाउँमा पनि पुगिसकेको पनि थिएँ तर शायद यस पुस्तकको प्रकाशनको निमित्त नेपालका उपसंघनायक डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको ७८ औं जन्मोत्सवको प्रतीक्षा गरिराखेको जस्तो लाग्यो ।

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको ७८ औं जन्मोत्सव - “अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र” तथा “विश्व शान्ति विहार”को संयुक्त आयोजनामा अल्पकालीन दुर्लभ प्रव्रज्या एवं सतिपठान ध्यान शिविर, २७ जना भिक्षु, श्रामणेर तथा अनागारिकाहरूलाई माननीय संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री जीवनबहादुर शाहीको विशेष उपस्थितिमा सम्मान (११ मंसिर २०७३) र पूर्व-उपप्रधानमन्त्री तथा सांसद माननीय प्रकाशमानसिंह तथा सेतो गुम्बा, बौद्धका रिम्पोछे छोकिनिमाको विशेष उपस्थितिमा अल्पकालीन दुर्लभ प्रव्रज्या एवं सतिपठान ध्यानशिविरको समापनकार्यक्रम (१२ मंसिर २०७३) का साथ सम्पन्न गरिएको थियो ।

वि.सं. २०७३ साल मंसिर १-१२ गतेसम्म सम्पन्न उक्त “अल्पकालीन दुर्लभ प्रव्रज्या एवं ध्यानशिविर”मा अनगारिका उपपलवण्णा गुरूमां (जन्म - ७ फागुन १९९६, प्रव्रजित - १ मंसिर

२०१७)को अनुकम्पाबाट यस पंक्तिका लेखकले पनि सहभागी हुने अवसर पाएको थिएँ । यसको निमित्त उप्पलवण्णा (चिनी) गुरूमांले पटक-पटक आफूलाई फोनमा एवं छोरी संजिना (गुरूमांसित परिचित भएकी)लाई समेत जानकारी दिन लगाई उक्त समारोहमा सम्मिलित गराएको मा गुरूमांप्रति विशेष कृतज्ञ छु ।

यस पुस्तकको प्रकाशन सोही कार्यक्रमअन्तर्गत एक दिन (२९ भाद्र २०७३) "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र", शंखमूलमा पुगी भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरलाई भेट्न गएको बेला उहाँले प्रसंगवश आफ्नो ७८ औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा यस "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू-छैठौं भाग" प्रकाशनार्थ रू ५०,०००/- सहयोग गर्ने वचन दिनुभयो जसलाई यस पंक्तिका लेखकले सहर्ष स्वीकार गरी - जसरी भए पनि पुस्तक प्रकाशन गर्ने अठोट लिएको थिएँ ।

यसैमा प्रव्रजित जीवनको अन्तिम दिन - ११ मंसिर २०७३ को साँझ "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र"को परिधिभित्र पूज्यवर भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको ७८ औं जन्मोत्सवको खुसीयालीमा दीपावली मनाइरहेको समय पुनः उहाँका साथ अनागारिका उप्पलवण्णा, भिक्षु बोधिज्ञानसित पुस्तक प्रकाशनसम्बन्धी सरसल्लाह गरें र १३ मंसिर २०७३ का दिन पुस्तक प्रकाशनार्थ प्रेसमा दिइ हालें ।

स्मरणीय छ, यस पुस्तक (छैठौं भाग) जहिले प्रकाशन गर्नुपरेपनि सोको निमित्त भनी मूल पालि-त्रिपिटकका दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुक्तनिकाय, इतिवुत्तक र मिलिन्द-प्रश्न, जातक सम्पूर्ण (६ खण्ड) अनुवाद गर्नुभएका दुण्डबहादुर वज्राचार्यले आफ्नो अनूदित जातक ग्रन्थ ५ सेट सहयोगस्वरूप प्रदान गरिराख्नुभएको मा

(व)

उहाँप्रति कृतज्ञ छु । यस्तै यस पुस्तक प्रकाशनार्थ भाइ विजेन (विजयरत्न) शाक्य, खौमाले पनि केही आर्थिक सहयोग गरेको मा धन्यवाद छ ।

यस पुस्तक उपसंघनायक डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको ७८ औं जन्मोत्सवअन्तर्गत प्रकाशित भएको कारण सोअन्तर्गत सम्पन्न भएको अल्पकालीन दुर्लभ प्रव्रज्या एवं सतिपट्ठान विपस्सना भावनामा सम्मिलित हामी प्रव्रजित भएका मलेशियनहरुसहित ७५ जना कुलपुत्रहरु र २५ जना कुलपुत्रीहरुलाई आवश्यक प्रबन्ध गर्नुहुने सम्पूर्ण भन्ते-गुरूमां, सेवक-सेविका (सहायक-सहायिका) हरुलगायत जलपान, भोजन, सर्वत आदिका सम्पूर्ण दाताहरुप्रति आयु-आरोग्यको कामनाका साथ कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा, यस पुस्तकको निमित्त "प्राक्कथन" लेखिदिनुहुने भिक्षु कोण्डन्यलगायत केही बौद्ध व्यक्तित्वहरुको फोटो संकलनमा सहयोग गर्नु हुने मित्र डा. प्रकाश सुवालको साथै पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको फोटो सुलभ गरिदिनुहुने अशोकहर्ष वज्राचार्य एवं अष्टमुनि गुभाजुप्रति पनि कृतज्ञ छु ।

१३ फागुन २०७३
नागपोखरी, भक्तपुर-४

- रत्नसुन्दर शाक्य

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

— प्रथम भाग —
व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य दीपङ्कर श्रीज्ञान (सन् १८२-१०५४)
- २) जनरल अलेक्जेंडर कनिंघम (सन् १८१४-९३)
- ३) फ्रेडरिक मैक्समूलर (सन् १८२३-१९००)
- ४) सर इडविन आर्नल्ड (सन् १८३२-१९०४)
- ५) कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (सन् १८३२-१९०७)
- ६) भिक्षु महावीर महास्थविर (सन् १८३३-१९१९)
- ७) इवान पाब्लोविच मिनायेफ (सन् १८४०-९०)
- ८) डा. टी. डब्ल्यू. रीस डायविड्स (सन् १८४३-१९२२)
- ९) मेरी ऐलिजावेथ फोस्टर (सन् १८४४-१९३०)
- १०) धर्ममान साहू (सन् १८६१-१९३७)
- ११) आचार्य सिलभेन लेवी (सन् १८६३-१९३५)
- १२) अनागारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३)
- १३) डा. पॉल ढाल्के (सन् १८६५-१९२८)
- १४) लु. धम्मनन्द महास्थविर (सन् १८६९-१९४५)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

– दोस्रो भाग –
व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य धर्मकीर्ति (सन् सातौं शताब्दी)
२) आचार्य थियोडर श्वेर्वात्स्की (सन् १८६६-१९४२)
३) भिक्षु आनन्द मेत्तेय (सन् १८७२-१९२३)
४) भिक्षु बोधानन्द महास्थविर (सन् १८७४-१९५२)
५) आचार्य धर्मानन्द कौशाम्बी (सन् १८७६-१९४७)
६) भिक्षु जानातिलोक महास्थविर (सन् १८७८-१९५७)
७) भाजुरत्न साहू (सन् १८८३-१९५६)
८) भिक्षु तार्ई-शू (सन् १८८८-१९४७)
९) आचार्य नरेन्द्रदेव (सन् १८८९-१९५६)
१०) क्यान्ख्या लामा (सन् १८९१/९२-१९४१)
११) मिस आई.बी. हर्नर (सन् १८९६-१९८१)
१२) भदन्त डी. शासनश्री महास्थविर (सन् १८९९-१९६६)
१३) क्रिसमस हम्फ्रे (सन् १९०१-८३)
१४) धर्मादित्य धर्माचार्य (सन् १९०२-६३)
१५) फ्रान्सिस स्टोरी (सन् १९१०-७१)
१६) डा. भिक्षु धर्मरक्षित (सन् १९२३-७७)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू - तेस्रो भाग - व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य शान्तरक्षित (सन् ६५०-७५०)
- २) हिक्कडुवे श्री सुमंगल महास्थविर (सन् १८२७-१९११)
- ३) भदन्त लेदी सयादो महास्थविर (सन् १८४६-१९२३)
- ४) प्रो. लक्ष्मी नरसु (सन् १८५९-१९३४)
- ५) भिक्षु कृपाशरण महास्थविर (सन् १८६५-१९२६)
- ६) डा. वेणीमाधव बरूआ (सन् १८८८-१९४८)
- ७) भिक्षु श्रीनिवास नायक महास्थविर (सन् १८९४-१९६८)
- ८) भिक्षु नारद महास्थविर (सन् १८९८-१९८३)
- ९) प्रो. जी. पी. मललशेखर (सन् १८९९-१९७३)
- १०) ब्रम्हचारी देवप्रिय बलिसिन्हा (सन् १९०४-६८)
- ११) भदन्त ऊ. सोभन महास्थविर (सन् १९०४-८२)
- १२) डा. भिक्षु वालपोल राहुल (सन् १९०७-९७)
- १३) भिक्षु पञ्जा मेत्तेय (सन् १९१०-५०)
- १४) भिक्षु एम्. संघरत्न नायक महास्थविर (सन् १९११-८५)
- १५) भिक्षु सोमदेव फ्रा जाणसंवर महास्थविर (सन् १९१३-२०१३)
- १६) डा. भिक्षु धर्मरत्न (सन् १९१७-८५)
- १७) मणिहर्ष साहू (सन् १९१७-९३)
- १८) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर (सन् १९१८-९०)
- १९) भिक्षु संघरक्षित महास्थविर (जन्म:- सन् १९२५)
- २०) विद्यावती "मालविका" (सन् १९३०-७६/७७)

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू

- चौथो भाग -

व्यक्तित्व-क्रम

१) आचार्य नागार्जुन	(इशापूर्व ८३-१९६ ई.
२) मिसेज् रीस डायविड्स	(सन् १८५८-१९४२)
३) सेर्गेई फ्योदोरोविच ओल्देनवर्ग	(सन् १८६३-१९३४)
४) डा. काशीप्रसाद जायसवाल	(सन् १८८१-१९३७)
५) भिक्षु उत्तम महास्थविर	(सन् १८६५/७०-१९३९)
६) मानदास उपासक	(सन् १९००-७५)
७) भिक्षु विशुद्धानन्द महास्थविर	(सन् १९०९-९४)
८) भिक्षु एन् जिनरत्न नायक महास्थविर	(सन् १९१३-८३)
९) डा. भदन्त एच. सद्धातिस्स नायक महास्थविर	(सन् १९१४-९०)
१०) भिक्षु प्रियदर्शी महास्थविर	(सन् १९१४-९८)
११) भिक्षु एल्. आर्यवंश नायक महास्थविर	(सन् १९१५-९४)
१२) भिक्षु महानाम महास्थविर "कोविद"	(सन् १९१७-९६)

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरु

- पाँचौं भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

१) आचार्य शान्तिदेव	(सातौं शताब्दी)
२) भिक्षु श्रद्धानन्द	(सन् १८६०/७०-१९३३)
३) सर आशुतोष मुकर्जी	(सन् १८६४-१९२४)
४) भिक्षु इकाई कावागुची	(सन् १८६६-१९४५)
५) एफ.एल. वुडवार्ड	(सन् १८७१-१९४९)
६) डा. नलिनाक्ष दत्त	(सन् १८९३-१९७३)
७) सयाजी ऊ बा खिन	(सन् १८९९-१९७१)
८) डा. जार्ज रोयरिक	(सन् १९०२-६०)
९) सिस्टर वजिरा	(सन् १९०४-६८)
१०) बर्मी भूपू प्रधानमन्त्री ऊ नु	(सन् १९०१/१०-९५)
११) डा. भरतसिंह उपाध्याय	(सन् १९१०/२०-८९)
१२) भदन्त मिगुन सयादो	(सन् १९११-९३)
१३) भिक्षु के. श्री धम्मनन्द	(सन् १९१९-२००६)
१४) ज्ञानज्योति साहू	(सन् १९२२-२००४)
१५) प्रा. आशाराम शाक्य	(सन् १९२८-२००७)
१६) भिक्षु सुमंगल महास्थविर	(सन् १९३०-९९)
१७) भिक्षु सुदर्शन महास्थविर	(सन् १९३४-२००२)
२०) भिक्षु ज्ञानपूणिक महास्थविर	(जन्म:- सन् १९३९)

विषय-सूची

अ) साधुवाद	क
आ) प्राक्कथन	ग
इ) दुई शब्द	म
१) आचार्य अश्वघोष	१-११
२) युजीन बर्नफ	१२-१५
३) प्रो. वसीली वसील्येव	१६ - १९
४) मिखाइल विगो फाँसबल	२०-२५
५) प्रो. हेन्द्रिक कर्न	२६-२९
६) रायबहादुर शरतचन्द्र दास	३०- ३३
७) डा. पॉल करस	३४- ३९
८) सी. पी. गुणबर्द्धने	४०-५०
९) प्रो. हर्मन ओल्डेनवर्ग	५१-५७
१०) डा. कार्ल युगेन न्यूमन	५८-६५
११) फ्रान्सिस जे. पायन	६६-६९
१२) ई. जे. थोमस	७०-७३
१३) पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य	७४-८१
१४) पण्डित बुद्धिराज शाक्य	८२-८७
१५) मिस ग्रेस कल्स्टाण्ट लाउंसवरी	८८-९४
१६) युग्वेनी ओवरमिल्लर	९५-९८
१७) फ्रा धम्मकोशाचार्य - भिक्षु बुद्धदास	९९-१०५
१८) भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर	१०६-११४
१९) दाता धर्मबहादुर धाखा:	११५-१२२
२०) भदन्त डा. रेवतधम्म महास्थविर	१२३-१३०
परिशिष्ट-१ : बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू अध्ययन गर्दा	I
परिशिष्ट-२ : जीवनका केही स्मरणीय दिनहरू	VII
परिशिष्ट-३ : लेखकका प्रकाशित पुस्तकहरू	XI

आचार्य अश्वघोष

(सन् प्रथम शताब्दी)

१. आचार्य अश्वघोष

बुद्ध-शासनको इतिहासमा आफ्नो बहुमुखी प्रतिभाबाट आफ्नो कीर्ति सदियौसम्म कायम राख्नमा सफल हुनुभएका केही प्राचीन बौद्ध दार्शनिकहरूमा आचार्य अश्वघोष पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म ईशापूर्व प्रथम शदीमा भारतको साकेत (हाल अयोध्या) नगरको एक सम्पन्न ब्राम्हणकुलमा भएको थियो । इतिहासले उहाँको पिताको नाम बिर्सेदिए पनि माताको नाम पुत्र (आचार्य अश्वघोष) कै कृतिबाट हालसम्म स्पष्ट उल्लेख भइराखेको हामी पाउँछौं, यथा -

“आर्य सुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतकस्य भिक्षोराचार्य भदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्महावादिनः कृतिरियम्” को रूपमा उहाँको “सौन्दरनन्द” महाकाव्य एवं अन्य कृतिमा उल्लिखित पुष्पिकावाक्यको रूपमा स्पष्ट रहेको छ ।

ब्राम्हणकुलमा जन्मनुभएको कारण उहाँको सुरूको अध्ययन ब्राम्हण-धर्मको परम्परानुसार पूर्णभएको प्रमाण उहाँका कृतिहरूबाट स्पष्ट छ । उहाँका प्रमुख कृतिहरूमा “बुद्ध-चरित”, “सौन्दरनन्द” र “शारिपुत्र-प्रकरण” बाट यी तथ्य (कुरा) स्पष्ट छ ।

उहाँबाट रचित “बुद्ध-चरित” र “सौन्दरनन्द” महाकाव्यबाट उहाँ संस्कृत-साहित्यका सुविख्यात महाकवि हुन् भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ । त्यसको अतिरिक्त उहाँ त्यसताकाका एक प्रतिष्ठित आचार्य, प्रतिभाशाली विद्वान् भिक्षु, महान् तार्किक एवं प्रज्ञासम्पन्न विचारक (दार्शनिक) पनि हुनुभएको कुरा उहाँका अन्य कृतिहरूबाट पनि छर्लङ्ग हुन आउँछ ।

एक परम्परानुसार भनिन्छ - उहाँ जन्मनुभएको बेला घोडाले ठूलो स्वर(आवाज)मा कराएको थियो अर्थात् अश्वहरूले घोष निकालेको कारण उहाँको नाम "अश्वघोष" राखिएको थियो ।

अन्य एक परम्परानुसार यस्तो पनि भनिएको छ - जब उहाँले एकसमय धर्मोपदेश दिइरहनुभएको थियो तब उहाँको स्वरबाट प्रभावित भई घोडाहरूले दाना खानु नै भुली उहाँको स्वरमा मुग्ध भइरहेको थियो अतः उहाँलाई "अश्वघोष" भनिएको थियो ।

जे होस्, आचार्य अश्वघोषले तत्कालीन सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मय (हिन्दू-धर्मग्रन्थ)को अध्ययनपश्चात् बौद्ध-धर्मको गुणबाट प्रभावित भई पछि बौद्ध-धर्म स्वीकार गर्नुभएको थियो ।

भनिन्छ, सुरूमा उहाँले कैयौं बौद्धहरूलाई शास्त्रार्थमा पराजित गरी भारतका विभिन्न भूभागमा घुमफिर गर्दै रहनुभएको थियो । जब उहाँ गान्धार एवं पेशावर(हाल पाकिस्तान)मा पुग्नुभयो तब त्यहाँ पार्श्व नामका एक बौद्ध भिक्षुसित शास्त्रार्थ हुनासाथ उहाँ पराजित भए र सदाका निमित्त उहाँ पार्श्वका शिष्यत्व ग्रहण गरी "भिक्षु अश्वघोष" हुनुभएको थियो ।

भिक्षु पार्श्व त्यसताकाका एक उच्च कोटिका तार्किक, गम्भीर विद्वान् एवं अनेकौं शास्त्रका ज्ञाता पनि थिए । उहाँका पुण्ययश नामका एक निपुण शिष्य भिक्षुलाई पनि परम्पराले भिक्षु अश्वघोषका गुरु मानिएको छ ।

वैदिक धर्ममा पारंगत हुनुभएका अश्वघोष - भिक्षु अश्वघोष भइसकेपछि उहाँले बुद्ध-धर्मलाई जनमानसमा प्रचार गर्न एक मण्डली नै तयार गर्नुभएको थियो किनकि उहाँ एक संगीतज्ञ, वीणाका कुशल वादक हुनाको कारण पनि गीती माध्यमद्वारा विशेषतः

काश्मीर(गान्धार र पेशावर) का गल्ली-गल्लीहरूमा जनसमुदायलाई हाल ज्ञानमालाको भजन गाउनेजस्तै विभिन्न वाद्यहरूको परि आधार लिई बुद्धको उपदेशतर्फ जनसमुदायको ध्यान आकृष्ट गर्न जानमा सफल हुनुभएको थियो ।

उहाँको यस गतिविधिलाई सन् ६७१-९५ भित्रमा भारत भ्रमणमा आउनुभएका चीनी यात्री इत्सिङ्गले सोहीअनुरूप (भिन्न अश्वघोषको अनुरूप) तबसम्म पनि भारतका विभिन्न बौद्धविहारहरूमा आचार्य महाकवि अश्वघोषका काव्य-कृतिहरूको संगायनसमेत भइरहने कुरा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ ।

अझ उहाँ(इत्सिङ्ग)ले महाकवि आचार्य अश्वघोषको “बुद्धचरित” महाकाव्यको प्रसङ्गमा स्पष्ट उल्लेख गरिराखेको छ कि यस महाकाव्य भारतको पाँचौ प्रान्त एवं दक्षिणपूर्व एसियाको सुमात्रा, जाव आदि द्वीपसम्म पनि पठन-पाठन (अध्ययन-अध्यापन)को व्यवस्था छ ।

महाकवि आचार्य अश्वघोषले बुद्धको जीवनचरित ए उपदेशमा आधारित गरी रचना गर्नुभएको “बुद्ध-चरित” महाकाव्य हाल संस्कृत मूलरूपमा सिर्फ १४ अध्यायमात्र बाँकी रहेको त्यसमा पनि १४ औं अध्यायको १०८ श्लोकमा सिर्फ सुरूका ३ श्लोकको मात्र मूल प्राप्त छ । यसको पूर्ण(स्पष्ट) विवरण हिन्दीमा श्री सूर्यनारायण चौधरी एम. ए. द्वारा प्रस्तुत (सुसम्पादक ए अनुवादक) गरिएको “बुद्ध-चरित्र”मा राम्ररी वर्णन गरिएको छ । उहाँद्वारा अनूदित “बुद्ध-चरित” सन् १९८५ सम्ममा चौथो संस्करण भइसकेको छ । यसको नेपाली अनुवाद विश्वनाथ शर्मा भट्टराईक तर्फबाट सम्पन्न भई बि.सं. २०२५ सालमा “नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान”बाट प्रकाशित भइसकेको छ ।

खुशीको कुरा हो, श्री सूर्यनारायण चौधरीले “बुद्ध-चरित” महाकाव्य अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय, लण्डनका संस्कृत अध्यापक डा. ई. एच. जान्स्टनले सन् १९३६ मा तिब्बती अनुवादको आधारमा अंग्रेजी अनुवाद प्रस्तुत गरिएको आधारमा हिन्दी अनुवाद गर्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, ईश्वी प्रथम शताब्दीमा रचना गरिएको “बुद्ध-चरित” महाकाव्य पाँचौँ शताब्दीमा चीनी भाषामा र सातौँ-आठौँ शताब्दीमा तिब्बती भाषामा अनुवाद भइसकेको थियो । त्यस कृति १९ औँ शताब्दीको अन्ततिरदेखि यूरोपका कैयौँ भाषाहरूमा पनि अनुवाद एवं प्रकाशन भएर सर्वसुलभ भइसकेको छ जसमा फ्रेन्च अनुवाद आचार्य सिलेवन लेवी (सन् १८६३-१९३५)ले गर्नुभएको थियो ।

महाकवि आचार्य अश्वघोषले पालिको सट्टा मूल संस्कृत भाषामा २८ सर्गमा रचना गरिएको यस कृति हाल मूल संस्कृतमा आधारमात्र रहे पनि तिब्बती र चीनी भाषामा २८ सर्ग नै रहेको फलस्वरूप हाल हामीले पनि हिन्दी र नेपालीमा २८ सर्गकै रूप (पूर्णरूप) मा अध्ययन गर्न पाएका छौँ । सुरूमा सन् १८८३ मा सैमुअल बील(सन् १८२५-८९)ले यस महाकाव्यलाई चीनी भाषाबाट अंग्रेजीमा अनुवाद गर्नुभएको थियो त त्यसैलाई पुनः बढी सुस्पष्ट रूपमा उहाँ(आचार्य अश्वघोष)का अन्य रचना, उहाँको धार्मिक विचार, उहाँको प्रतिभा र महत्ता आदिलाई सत्यतथ्यका साथ विवेचना डा. ई. एच. जान्स्टनबाट भएको थियो ।

महाकवि आचार्य अश्वघोषका अन्य प्रमुख कृति हो - “सौन्दरनन्द” महाकाव्य । यसलाई “बुद्ध-चरित” को पूरक ग्रन्थको

रूपमा लिइन्छ कारण यसमा बुद्ध जीवनीसित सम्बन्धित घटनाहरू जुन "बुद्ध-चरित" मा संक्षिप्तरूपमा विवेचन गरिराखेकोलाई यसमा सविस्तर वर्णन गरिएको हामी पाउँछौ । कपिलवस्तुको निर्माण जसको उल्लेख "बुद्ध-चरित" मा आएको थिएन "कपिलवस्तु वर्णन" को रूपमा पहिलो सर्गकै रूपमा यस "सौन्दरनन्द" महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै सर्गमा शाक्यहरूको उत्पत्तिको बारेमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

काव्यको दृष्टिमा "बुद्ध-चरित" भन्दा उत्कृष्ट मानिएको "सौन्दरनन्द" महाकाव्य १८ सर्गमा रचना गरिएको थियो । "बुद्ध चरित"मा बुद्धको जन्मदेखि महापरिनिर्वाणसम्मका विवरण उल्लेख गरिएको थियो त "सौन्दरनन्द" महाकाव्यमा उहाँ (तथागत) त आफ्नै भाइ (प्रजापतिगौतमीका पुत्र) नन्द-जो बालककालदेखि नै विलासितामा लीन एवं कामासक्त भइरहेकोलाई विभिन्न तवरले अनेकौ उपमा एवं अतिभन्दा अति सुन्दरी युवतीहरू देखा तथागतले तिनीहरूको प्राप्तिको लोभ देखाई नन्दलाई सही मार्गमा ल्याउनुभएको, जसको पूरकको रूपमा बुद्धका निजी सेवक हुनुभएक भिक्षु आनन्दले समेत बोध गराई राखेको प्रसङ्ग आचार्य अश्वघोषले यस कृतिमा समावेश गरिराख्नुभएको छ ।

यस कृतिमा आचार्य अश्वघोषले १८ सर्गको क्रममा अन्तिम एक तिहाई सर्ग (६ वटा) मा आफ्नो सुललित वाणी वा शैलीमा बुद्ध-धर्मको सुन्दर एवं स्पष्ट व्याख्यान गरिराख्नुभएको छ । जुन यस प्रकार छ -

- १) शील र इन्द्रियसंयमको प्रसङ्ग - १३ औं सर्ग ।
- २) भोजनमा मात्रा ज्ञान एवं चित्त संयम प्रसङ्ग - १४ औं सर्ग ।

- ३) वितर्क प्रहाण वा मानसिक शुद्धि प्रसङ्ग - १५ औँ सर्ग ।
- ४) चतुरार्यसत्यको व्याख्या प्रसङ्ग - १६ औँ सर्ग ।
- ५) अमृतको प्राप्ति वा जीवनमुक्ति प्रसङ्ग - १७ औँ सर्ग र
- ६) आज्ञा व्याकरण वा गुरू-शिष्य (बुद्ध र नन्द) एक आपसमा कृतज्ञताज्ञापन भाव प्रसङ्ग - १८ औँ सर्ग ।

आचार्य महाकवि अश्वघोषको “बुद्ध-चरित” महाकाव्यजस्तै उहाँको यस “सौन्दरनन्द” महाकाव्य पनि देश-विदेशका कैयौँ भाषाहरूमा अनुवाद भई प्रकाशित भइसकेका छन् । नेपाली भाषामा पनि यसको अनुवाद गजराज वज्राचार्य वैद्यभूषणबाट सम्पन्न गरी वि.सं. २०४० सालमा “सुगत पुस्तक सदन परिवार” पाटनको तर्फबाट प्रकाशित भइसकेको छ ।

हर्षको कुरा हो, यस महाकाव्यका प्राचीन दुईवटा हस्तलिखित मूलप्रति नेपालको वीर पुस्तकालयमा सुरक्षित रहेको थियो यद्यपि जुन निकै अशुद्ध र नराम्रो अवस्थामा थियो । त्यसैलाई सन् १९०५-०६ मा “एसियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल” को तर्फबाट “वीर पुस्तकालय” को निरीक्षण गर्न आउनुभएका महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री (सन् १८५३-१९३१) ले यस महाकाव्यको मूल सम्पादन निकै परिश्रमका साथ दूषित पाठहरूलाई संशोधन गरी सन् १९१० मा “भारतीय पुस्तकालय ग्रन्थमाला” अन्तर्गत प्रकाशित गरिएको थियो ।

यसैमा पुनः केही यूरोपीय विद्वान्हरू मिली जसमा विशेषतः डा. ई. एच. जान्स्टनले नै विशेष प्रयत्न गरी पुनः प्रामाणिक रूपमा सन् १९२८ मा “सौन्दरनन्द” महाकाव्य कृति प्रकाशन गरे ।

“बुद्ध-चरित” एवं “सौन्दरनन्द” महाकाव्य रचना गर्नुका मूल

लक्ष्यबारे महाकवि आचार्य अश्वघोषले आफ्ना दुबै कृतिको अन्तर्ग
उल्लेख गरिएको श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ । “बुद्ध-चरित्र” को अन्ति
सर्गको अन्तिम वचनमा भनिएको छ -

“मुनि श्रेष्ठप्रति सम्मान प्रकट गरी, मुनिकै शास्त्रानुसा
मनुष्यको हित र सुखको लागि न कि विद्वत्ता र काव्य कौश
देखाउनको लागि यो काव्य रचना गरिएको हो ।”

यस्तै उहाँबाट “सौन्दरनन्द” महाकाव्यको अन्तमा पर्
भनिएको छ -

“मोक्ष धर्मको व्याख्याबाट परिपूर्ण यस कृति शान्ति प्रदा
गर्नको निमित्त हो न कि आनन्द दिनको निमित्त । अन्यमनस्
श्रोताहरूलाई आकृष्ट गर्नको निमित्त यो कृति काव्य शैलीमा रच
गरिएको हो । यसमा मोक्ष धर्मको अतिरिक्त मेरो तर्फबाट जे र्जा
उल्लेख भएको छ त्यो काव्यधर्म अनुसार कृति सरस एवं सर
बनाउनको निमित्त मात्र हो जस्तो तीतो औषधि सेवन गर्न लाय
गर्न केही मधु (गुलियो) मिलाएको हुन्छ ।”

(सौन्दरनन्द-१८/६३)

आचार्य अश्वघोषका अन्य एक प्रमाणिक कृति हो - “शा
पुत्र-प्रकरण” । ९ प्रकरणमा रचना गरिएको यस कृति भण्डै २००
वर्षपछि मध्यएसियाको तुरफान (गोबी रेगिस्तान)को खण्डहर
ताडपत्रमा लिखित (हस्तलिखित) पाण्डुलिपि प्राप्त भएपछि पु
प्रकाशमा आएको हो ।

स्मरणीय छ, सन् १९११ मा प्रो. ल्यूडर्सद्वारा प्राप्त र
हस्तलिखित ताडपत्रको पाण्डुलिपिमा अन्य दुईवटा नाट्यकृति पर्
समावेश थिए जुन अश्वघोषकै कृति मानिन्छ ।

आचार्य महाकवि अश्वघोषका यी कृतिहरूका अतिरिक्त वज्र-सूची, सूत्रालंकार, गण्डीस्तोत्र-गाथा, राष्ट्रपाल, महायान श्रद्धोत्पाद आदिलाई पनि उहाँकै कृतिको रूपमा लिइन्छ । आचार्य महाकवि अश्वघोषका नाममा कैयौं कृतिहरू समावेश हुन आउनुका प्रमुख कारण उहाँको बौद्ध-धर्ममा रहेको गहन पाण्डित्यता, उहाँको विलक्षण प्रतिभा र उहाँ महाकाव्यकार हुनु नै प्रमुख कारण हुन आउँछ । विशेषतः उहाँको प्रामाणिक उपर्युक्त संस्कृत मूल पाण्डलिपिहरूमध्ये “बुद्ध-चरित”, “सौन्दरनन्द” र “शारिपुत्र प्रकरण”लाई नै सर्वाधिक प्रामाणिक कृति मानिन्छ ।

जीवनको उत्तरार्द्धमा आचार्य महाकवि अश्वघोष कुषाण सम्राट कनिष्कको दरबारमा पुगेको स्पष्ट रहेको छ ।

कुषाणसम्राट कनिष्क (सन् ७८-१२०) पश्चिममा विजय प्राप्त गर्दै पाटलिपुत्रसम्म आक्रमण गर्न आएका थिए । पाटलिपुत्र (मगध देश) को विजयपश्चात् उहाँले महाकवि अश्वघोषको प्रतिभा (पाण्डित्य) बाट प्रभावित भई उहाँलाई आफ्नो साथ पेशावर (गान्धार) मा सँगै लिएर जानुभएको थियो । त्यसबेलासम्ममा महाकवि आचार्य अश्वघोष अयोध्याबाट पाटलिपुत्रमा आई पूरा एकदशक त्यहाँ रही बौद्ध-धर्म-दर्शन एवं यवन(युनानी) दर्शनको गहन अध्ययन गरिसक्नुभएको र आफ्नो दार्शनिक एवं कवि प्रतिभाबाट पनि समाजमा विशिष्ट व्यक्तित्वको रूपमा पहिचान (सम्मानित) भइसकेका व्यक्ति थिए । अतः उहाँ मगधनरेशको स्वीकृतिबाट नै सम्राट कनिष्कका साथ पेशावरमा जानुभएको थियो ।

उहाँले पेशावरमा पनि तुर्क, यवन, शक, पारसी आदिका साथ भारतीय संस्कृतिको विचित्र समन्वय देखी विशेष प्रभावित

भई प्रसन्नताको अनुभूति गर्नुभएको थियो । पछि आएर सम्राट कनिष्कले उहाँलाई आफ्नो आध्यात्मिक उपदेष्टाका साथ राजकवि एवं राजगुरुको रूपमा नै विशेष सम्मान प्रदान गर्नुभएको थियो ।

यसको ज्वलन्त प्रमाण मौर्यसम्राट् अशोकपश्चात् बुद्ध-धर्मका प्रमुख प्रचारक हुनुभएका सम्राट् कनिष्कले त्यसताकाका सुप्रसिद्ध तार्किक गम्भीर विद्वान् भिक्षु पार्श्वको निर्देशनमा काश्मीरको श्रीनगरमा ५०० विद्वान् भिक्षुहरू सम्मिलित गराई जुन ऐतिहासिक संगायनाको आयोजना गर्नुभएको थियो त्यसको अध्यक्ष वयोवृद्ध बौद्ध दार्शनिक बसुमित्रपश्चात् उपाध्यक्षको रूपमा काव्यकार एवं दार्शनिक आचार्य अश्वघोषलाई नियुक्त गरिएको थियो ।

यसप्रकार आचार्य महाकवि भदन्त अश्वघोष प्राचीन बौद्ध दार्शनिकहरूमा एक अग्रगण्य व्यक्तित्व हुनुहुन्छ । अतः उहाँको प्रसङ्गमा भारतका एक सुविख्यात इतिहासकार एवं पुरातत्त्वविद् डा. भगवतशरण उपाध्याय उल्लेख गर्नुहुन्छ -

“अश्वघोष अपने युगके सर्वाधिक उल्लेखनीय दार्शनिक होने के अतिरिक्त, बाल्मीकिके बाद भारतके सर्वप्रथम महाकाव्यकार और नाटककार थे ।”

यस्तै महाकवि आचार्य अश्वघोषको प्रवृत्ति एवं संस्कृतका महाकवि कालिदासको लेखन प्रवृत्ति एवं स्वभावको प्रसङ्गमा भारतका अन्य एक सुप्रसिद्ध विद्वान् एवं साहित्यकार डा. भरतसिंह उपाध्याय उल्लेख गर्नुहुन्छ -

“आचार्य अश्वघोष कवि होने के साथ-साथ विचारक, जीवनके गम्भीर दार्शनिक एवं साधना के शिक्षक थी । यह बात उतनी हद तक हमे कालिदासमे नहीं मिलती । कालिदास प्रेम

और सौन्दर्यके, वैभव और विलासके कवि हैं। उनकी लेखनी ने नारियोंका शृङ्गार किया है परन्तु जीवनमें व्याप्त दुःखको उन्होंने कहाँ देखा है ? उनके काव्यमें जीवनका गम्भीर पक्ष कहाँ है ? कालिदासकी कविता मुख्यतः शृङ्गारात्मक है, जब कि अश्वघोषने साफ तौरपर कहा है कि "मनुष्योंके हित और सुखके लिए यह काव्य (बुद्ध-चरित) लिखा गया है, न कि विद्वता या काव्यकौशल दिखाने के लिए।"

अन्तमा, ईश्वीको दोस्रो शताब्दीको मध्यसम्म जीवित देखिन आएका महाकवि आचार्य अश्वघोषले आफ्नो कृति "सौन्दरनन्द" महाकाव्यमा १६ औं सर्गको रूपमा लेखिएको चतुरार्यसत्यको व्याख्याअन्तर्गतको ३८ औं श्लोकलाई प्रस्तुत गर्न चाहन्छु, जुन श्लोकमा दुःखमुक्तिमा लागेका व्यक्तिहरूको के, कस्तो स्वभाव हुनुपर्छ वा हुनेछ भन्ने बारेमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ, त्यो श्लोक यसप्रकार रहेको छ -

"अस्योपचारे धृतिरार्जवं च हीरप्रमादः प्रतिविक्रता च ।

अल्पेच्छता तुष्टिरसंगता च लोक प्रवृत्तावरतिः क्षमा च ।"

अर्थात् -

"दुःख मुक्तिको उपचारमा लागेका व्यक्तिले धैर्य, सरलता (मिलनसारता), लज्जा, अप्रमाद (सावधान-होश), एकान्तप्रियता, अल्पेच्छता, सन्तोष, आशक्तिको अभाव, सांसारिक (लोक) प्रवृत्तिमा अरुचि र क्षमाशील हुनु आवश्यक छ।"

—सन्दर्भ—

१) अश्वघोष-कृत "बुद्ध-चरित"

सम्पादक और अनुवादक - सूर्यनारायण चौधरी एम. ए.

- मोतिलाल-बनारसीदास

चतुर्थ संस्करण

(संयुक्त-सम्पूर्ण)-१९८५

२) अश्वघोष-कृत "सौन्दरनन्द काव्य"

सम्पादक और अनुवादक - सूर्यनारायण चौधरी एम. ए.

- संस्कृतभवन, कठौतिया, विहार,

जिल्ला पूर्णिया-१९५९

(द्वितीय संस्करण)

३) महाकवि अश्वघोषकृता "वज्र-सूची"

- डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी

चौखम्बा अमर भारती प्रकाशन,

वाराणसी - १९८५

४) बोधिवृक्ष की छाया में

- डा. भरतसिंह उपाध्याय

- सस्ता साहित्य मण्डल

नई दिल्ली - १९९४

(तेस्रो संस्करण)

५) भारतीय संस्कृतिके स्रोत

- भगवतशरण उपाध्याय

- पीपुल पब्लिशिंग हाउस

नई दिल्ली - १९८३

"अर्हत", वर्ष-२, अंक-५

(श्रावण, २०६९)

२. युजीन बर्नफ

ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धको शान्ति-सन्देश एसिया महादेशमा सदियौंदेखि प्रचार-प्रसार भएतापनि पश्चिमी मुलुक वा यूरोपमा यसको प्रचार-प्रसार १९ औं शताब्दीको सुरुदेखि मात्र अनेकौं विद्वान्हरूको प्रयासबाट सुरु भएको देखिन्छ । ती विद्वान्हरूमध्ये एक प्रमुख हुनुहुन्छ - फ्रान्सका युजीन बर्नफ (Eugene Burnouf) । उहाँ यूरोपमा बुद्ध-धर्म अध्ययन-अध्यापन सुरु गर्ने पहिलो व्यक्ति हुनाको कारण उहाँ “Father of Buddhist Studies in Europe” को रूपमा पनि चिनिन्छ ।

उहाँको जन्म सन् १८०१ मा पेरिसमा भएको थियो । जीवनको सुरुदेखि नै पूर्वीयभाषा एवं साहित्यमा अभिरूचि (दिलचस्पी) राख्नुभएका उहाँले पछि यसै क्षेत्रमा विशेषरूपमा प्रगति गर्नुभयो । उहाँले माध्यमिक शिक्षापश्चात् College de France मा अध्ययन गर्नुभएको थियो, पछि उहाँ यहाँकै एक अध्यापक नियुक्त भए । त्यसबेलाका उहाँका शिष्यहरूमा फ्रेडरिक मैक्समूलर र आर. रौथ पनि थिए । मैक्समूलर पछि विश्वप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ भए ।

युजीन बर्नफले १९ औं शताब्दीको पूर्वाद्ध(सन् १८२६ सम्म यूरोपमा अनभिज्ञ भइरहेको पालीभाषालाई सन् १८२७ मा जर्मन प्राच्यविद् आफ्ना मित्र क्रिश्चियन लास्सेन (Cristian Lassen) सित मिली फ्रेन्च भाषामा “पालीभाषा” सम्बन्धी एक विस्तृत निबन्ध प्रस्तुत गर्नुभएको थियो जसको शीर्षक थियो -

युजीन बर्नफ

(सन १८०१-५२)

“Essai Sur Le Pali” । यस निबन्धको प्रस्तुतिबाट फ्रान्समा पालीभाषाको अध्ययनको सुरूवात भएको मानिन्छ ।

त्यसैताका बुद्धको जन्मस्थल रहेको देश नेपाल प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्षरूपमा अंग्रेजहरूको अधीन हुँदै आएको फलस्वरूप यहाँ एक ब्रिटिश जनरल रेजिडेन्टको रूपमा रहने प्रावधान हुनु स्वाभाविकै थियो । त्यही क्रममा प्राचीन भाषा एवं साहित्यमा दिलचस्पी भएका बी. एच. हडसन (Brian Houghton Hodgson 1800-1894) नामका एक अंग्रेज १९ औं शताब्दीको तेस्रो दशकको सुरू (सन् १८२०-२१) देखि पूरा दुई दशकसम्म नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्टको सहायक एवं पछि ब्रिटिश रेजिडेन्ट समेत भएको फलस्वरूप उहाँबाट नेपालमा प्राप्त विशेषतः संस्कृत बौद्ध-ग्रन्थहरू पर्याप्त रूपमा सङ्कलन गरी भारत एवं यूरोपका प्रमुख पुस्तकालयहरूमा पुर्‍याइएको थियो ।

यसै क्रममा बी. एच. हडसनले नेपालमा प्राप्त विशेषतः संस्कृत बौद्ध ग्रन्थहरूको एक भाग पेरिस विश्वविद्यालयको अतिरिक्त आफ्ना एक प्राच्यविद् मित्र युजीन बर्नफलाई पनि सन् १८३७ मा प्रदान गरेको थियो । सोही संस्कृत भाषाका महायानी बौद्ध-ग्रन्थहरूको विस्तृत अध्ययन-मननपश्चात् युजीन बर्नफले सन् १८४४ मा एक यस्तो कृति लेखी प्रकाशित गर्नुभयो जुन कृतिबाट यूरोपमा विशेषतः फ्रान्सका कयौं विद्वान्हरूलाई बुद्ध-धर्मको परिचय एवं यसको अध्ययन-मननमा तल्लीन गराईदियो साथै पालि र संस्कृत साहित्यको बारेमा पनि विस्तृत जानकारी दिइएको थियो । उहाँको सो कृतिका नाम हो - “L' Introduction a L' Histoire du Bouddhisme Indien” ।

यस कृतिमा उहाँले दिव्यावदान, कारण्डव्यूह, वज्रशूची, प्रज्ञापारमिता, लंकावतारसूत्रको साथै अन्य प्रचलित बौद्ध साहित्यहरूको बारेमा पनि विस्तृत चर्चा गर्नुभएको थियो ।

युजीन बर्नफले यस कृति आफूलाई नेपालबाट हस्तलिखित बौद्ध-ग्रन्थहरू संकलन गरी पठाइदिनुभएका आफ्ना मित्र बी. एच. हडसनलाई नै समर्पण गरिएको थियो र उहाँलाई "The True Founder of the study of Indian Buddhism" को रूपमा सम्बोधन शब्द उल्लेख गरिएको थियो ।

युजीन बर्नफले सन् १८५२ मा पनि एक यस्तो सुविख्यात कृति आफ्नो मातृभाषा फ्रेन्चमा अनुवाद गरी प्रकाशित गर्नुभएको थियो जुन कृति महायानी बौद्धजगत्मा अति नै सर्वोत्कृष्ट मानिन्छ, सो कृति हो - "सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र" । मूल संस्कृतमा ईशाको प्रथम शताब्दीतिर नै रचना गरिएको यस कृतिलाई युजीन बर्नफले फ्रान्सेली भाषामा "Le Lotus de la Bonne Loi" नामबाट प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

अफशोच ! युजीन बर्नफले यस ग्रन्थ प्रकाशित गर्नुभएको केही महिनापछि नै आफ्नो जीवन ५१ वर्षको अल्पआयुमै परित्याग गर्नुभयो ।

स्मरणीय छ, पेरिसको College de France मा उहाँले अध्यापन गरिराखेको बेलाका उहाँका एक प्रमुख शिष्य फ्रेडरिक मैक्समूलर (Friedrich Max Muller 1823-1900) ले उहाँका साहित्यिक (संस्कृत-साहित्यको प्रचार-प्रसार) कार्यलाई जोडदार रूपमा प्रचार-प्रसार गर्नुको साथै यसको निमित्त "The Sacred Books of the East" नामक ग्रन्थमालाको सम्पादन एवं प्रकाशन

समेत सन् १८७९ देखि सुरू गर्नुभयो त फ्रान्समा त्यस्तै महायानी संस्कृत बौद्ध-साहित्यको जोडदार प्रचार-प्रसार गर्न युजीन बर्नफको उत्तराधिकारीको रूपमा आचार्य सिलवेन लेवी (Prof. Sylvain Levi, 1863-1935) को आगमन एवं उहाँको गतिविधिबाट बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार यूरोपमा व्यापक हुँदै आएको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) विश्व बुद्ध-धर्म (भाग-४) - भिक्षु सुदर्शन
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार
पुतली सडक, काठमाडौं- २५१८
- २) सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र - “एक परिचय”
- धर्मसुन्दर वज्राचार्य
“त्रि-बोधि”, अंक ५,
वि.सं. २०६३
- ३) The Western Contribution to Buddhism
- William Peiris
Motilala Banarasidas
Jawahar Nagar, Delhi - 1973

“अर्हत”

वर्ष-३, अंक-२

(भाद्र २०७०)

३. प्रो. वसीली वसील्येव

१९ औं शताब्दीको मध्यमा रूसमा बौद्धधर्म र चीनको बारेमा विशेष ज्ञाता हुनुभएका व्यक्तिहरूमा प्रो. वसीली वसील्येव प्रमुख हुनुहुन्छ ।

सन् १८१८ मा जन्मनुभएका वसीली वसील्येवले माध्यमिक शिक्षापश्चात् कजान विश्वविद्यालयबाट उच्चशिक्षा हासिल गर्नुभएको थियो । उहाँका शिक्षकहरूमा विशेषतः प्रो. कोवालेव्स्कीबाट उहाँले बौद्ध-धर्मको शिक्षामा विशेष रूचीका साथै स्रोत ग्रन्थहरूलाई आलोचनात्मक ढंगबाट अध्ययन-मनन गर्नुपर्ने बारेमा पनि जानकारी (शिक्षा) हासिल गरेको थियो ।

बौद्ध-धर्मको विस्तृत अध्ययन-मननपश्चात् वसीली वसील्येवले आफ्नो पहिलो कृति (रचना) बौद्धदर्शनको मूलभूत सिद्धान्त शून्यवादको विषयमा लेखिएको थियो । उहाँका कृतिहरूमा सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कृति "बौद्धधर्म - यसको सिद्धान्त, इतिहास र साहित्य" लाई मानिन्छ । यस कृति ३ भागको रूपमा सन् १८५७ देखि १८६९ भित्रमा प्रकाशित भएको थियो ।

सेन्टपीटर्सवर्ग विश्वविद्यालयका प्रोफेसर हुनुभएका वसीली वसील्येव संस्कृतभाषा र साहित्यका पनि विशेष ज्ञाता थिए, तर पनि उहाँले बौद्ध-धर्मको शोधकार्य (अनुसन्धान)को निमित्त मूल स्रोतका रूपमा चीनी र तिब्बती ग्रन्थहरूलाई आधार मानिएको थियो ।

बौद्ध-धर्मका तत्कालीन पश्चिमी यूरोपीय विद्वान्हरूको तुलनामा प्रो. वसीली वसील्येव निकै श्रेष्ठ स्थितिमा थिए कारण

प्रो. वसीली वसील्येव
(सन् १८१८-१९००)

उहाँले चीनी र तिब्बती भाषाका प्रशस्त संख्यामा बौद्ध-कृतिहरू उपलब्ध गरेका थिए जुन कि उहाँले पेकिङ्गबाट नै ल्याउनुभएको थियो । यसको मूलकारण उहाँ कयौं वर्षसम्म पेकिङ्गमा रही रूसी धार्मिक मिशनमा काम गरिसकेका व्यक्ति थिए ।

उहाँले आफ्नो मूलकृतिमा थेरवाद (हीनयान) र महायानको इतिहास, वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिक सम्प्रदायका दर्शनको सिंहावलोकन तथा आचार्य अश्वघोषदेखि आचार्य बसुवन्धुसम्मका बौद्धदार्शनिकहरूको जीवनीको विवरण पनि दिएका थिए । उहाँको उक्त ग्रन्थ जर्मन र फ्रान्सिसी भाषामा पनि अनुवाद भएको थियो र उहाँको उक्त कृति युजीन बर्नफ (Eugene Burnouf) को प्रसिद्ध रचनाका साथ १९ औं शताब्दीको मध्यम बौद्ध-धर्मको अध्ययनको लागि एक प्रमुख स्रोत बन्न गएको थियो ।

प्रो. वसीली वसील्येवले १९ औं शताब्दीको पाँचौं दशककै सुरूमै महान् चीनी यात्री हुयन-साङ्गको भारत यात्रा वर्णनसम्बन्धी पुस्तक चीनी भाषाबाट रूसीभाषामा अनुवाद गरिसक्नुभएको थियो । यस पुस्तक (हुयन-साङ्गको यात्रा विवरण) चीनविद् स्तानिस्लाव जूल्येनले सन् १८५६ मा मात्र प्रकाशमा ल्याएका थिए जब कि यसको एक दशकअगाडि नै वसीली वसील्येवले सो कृतिबाट रूसीहरूलाई परिचित गराइसकेका थिए ।

प्रो. वसीली वसील्येवका शिष्यहरूमा इभान पाभ्लोविच मिनायेफ (सन् १८४०-९०) र सेर्गेइ फ्योदोरोविच ओल्देनवर्ग (सन् १८६३-१९३४) लाई हामी नेपालीहरूले कहिल्यै बिर्सन सक्दैनौं कारण उहाँका यी शिष्यद्वय मध्य पहिलो इभान पाभ्लोविच मिनायेफले सन् १८७५ मा नेपालको यात्रा गरी "नेपाल विद्याका प्रवर्तक" को संज्ञा

समेत पाइसकेका थिए । नेपालयात्रा गर्नुहुने पहिलो रूसी हुनुभएका इभान पाभ्लोविच मिनायेफले आफ्नो नेपालयात्राकालमा विशेषतः तत्कालीन नेपालका पण्डित गुणानन्द बन्धसित सम्पर्क राखी कयौँ हस्तलिखित ग्रन्थहरू जुन बुद्ध-धर्मसम्बन्धी नेपालभाषामा लेखिएका थिए, साथ लगेका थिए । यसको साथै गुणानन्दसँग रहेको हजारवटा जति नेपालभाषाका शब्दहरू र नेपालभाषाका एक व्याकरण पनि साथ लगेका थिए । यसैको आधारमा उहाँले नेपालभाषाका एक शब्दकोश पनि तयार पारेका थिए ।

यस्तै प्रो. वसीली वसील्येवका अन्य शिष्य सेर्गेइ फ्योदोरोविच ओल्देनवर्गले इभान पाभ्लोविच मिनायेफको निधनपश्चात् उहाँ (इभान पाभ्लोविच मिनायेफ)ले संकलन गरिराखेको नेपालभाषाका शब्दकोश एवं अन्य नेपालभाषासम्बन्धी अप्रकाशित कृति संकलन र सम्पादनहरू प्रकाशनार्थ जर्मनका लिपजिग विश्वविद्यालयका प्रो. अगष्ट केनेरेडीलाई सुम्पेका थिए । ओल्देनवर्ग स्वयंले पनि सन् १८८९ मा सेन्टपिटर्सवर्गको पुस्तकालयमा रहेका नेपालका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको बारेमा एक रचना प्रकाशित गरेको थियो ।

यस्तै सन् १८९१ मा मिनायेफसित रहेका ३ वटा हस्तलिखित ग्रन्थ (नेपालकै)हरूको बारेमा पनि एक लेख प्रकाशित गरेका थिए । यसको अतिरिक्त मिनायेफको संकलनमा रहेको नेपालको लोककथा, लोकगीत आदिको विस्तृत टीका-टिप्पणीसहित रहेका कृतिहरू पनि प्रकाशित गरेका थिए ।

यसप्रकार पीटर्सवर्ग (पछि लेनिनग्राड) विश्वविद्यालयका प्राच्यविद्या संकायका ४-५ दशकसम्म डीन पदमा रहनुभएका प्रो. वसीली वसील्येवका शिष्यद्वयको तर्फबाट पनि उहाँलाई हामीले स्मरण गर्न सक्छौ ।

आफ्नो समयमा संसारभरका बौद्ध विद्वान्हरूमा एक प्रमुख हुनुभएका प्रो. वसीली वसील्येवले रूसमा प्राच्यविद्याको विकासमा प्रशस्त योगदान दिई सन् १९०० मा ८२ वर्षको उमेरमा आफ्नो इहलीला समाप्त गरेको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) भारत की छवि - ग. बोंगार्द-लेविन, अ. विगासिन
हिन्दी अनुवादक - योगेन्द्र नागपाल
प्रगति प्रकाशन, मास्को-१९८४
- २) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - प्रथम भाग
- रत्नसुन्दर शाक्य
- भिक्षु महानाम महास्थविर
आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू,
काठमाडौं - २०४९
- ३) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - चौथो भाग
- रत्नसुन्दर शाक्य
- विवेकानन्द लुमन्ति प्रकाशन
बौद्ध समंकृत विहार
भक्तपुर-२०६०
"अर्हत" -१७
वर्ष-३, अंक-२
(गुन्हीपुन्ही, २०७२)

४. प्रो. मिखाइल विगो फाँसबल

१९ औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थान एसियाका विभिन्न देशहरूमा भएको थियो त यूरोपमा यसको सुरूवात भएको थियो । यूरोपका विभिन्न देशहरूको क्रममा डेनमार्क (Denmark) मा पनि यस धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ कयौं महानुभावहरूले योगदान दिएका थिए । ती महानुभावहरू मध्ये एक हुनुहुन्छ - प्रो. मिखाइल विगो फाँसबल (Prof. Michael Viggo Fausboll) ।

उहाँको जन्म २२ सेप्टेम्बर, १८२४ का दिन डेनमार्कका एक पादरीको पुत्रको रूपमा भएको थियो । उहाँले मेट्रिक शिक्षा उत्तीर्ण गरिसकेपछि जीविकाको लागि शिक्षकको काम सुरू गरी कोपनहेगन विश्वविद्यालय (Copenhagen University) मा आफ्नो अध्ययन पनि सुरू गर्नुभएको थियो । उहाँको रूचीको विषय थियो - दर्शनशास्त्र भाषाविज्ञान, बहुभाषा एवं ब्रम्हविद्या वा परमार्थ विद्या (Theology) ।

विगो फाँसबललाई विश्वविद्यालयको अध्ययनकालमा विश्वविद्यालयको पुस्तकालयमा रहेको डेनिस विद्वान् रास्कद्वारा सङ्कलित ताडपत्रमा लेखिएको हस्तलिखित बौद्धग्रन्थहरूबाट निकै प्रभावित पारेको थियो । डेनमार्कका एक विशिष्ट बहुभाषाविद् विद्वान् हुनुभएका रास्मस क्रिश्चियन रास्क (Rasmus Kristian Rask 1787-1832) ले ७ वर्षसम्मको पूर्वीय देशको भ्रमणकालमा ६ वर्षसम्म (सन् १८२१-२७) को श्रीलंकानिवासकालमा त्यहाँ रही पाली र सिंहली भाषाको विस्तृत अध्ययन-मनन गरी स्वदेश फर्कनुभएको

मिखाइल विगो फाँसबल

(सन् १८२४-१९०८)

थियो । उहाँले त्यसबेला आफ्नो देशको निमित्त उपहार स्वरूप सो अमूल्य ताडपत्रमा लिखित बौद्ध-ग्रन्थहरू लिएर आउनुभएको थियो । उहाँबाट ती सम्पूर्ण ग्रन्थहरू Royal Danish Academy लाई प्रदान गरिएको थियो । अतः सो सङ्कलनलाई "Rask's Palm-leaf's Manuscripts" भनिएको हो ।

रास्कद्वारा सङ्कलित सो हस्तलिखित ग्रन्थहरू एवं रास्कको गतिविधिबाट निकै प्रभावित हुनुभएका विगो फाँसबलले आफूले पनि पूर्वीय साहित्यमा दिलचस्पी राख्नुभयो । उहाँले विश्वविद्यालयमा भाषाविज्ञान (Philology) को अध्ययन गरेको बेला संस्कृतभाषाको अध्ययनको क्रममा २२ वर्षको उमेरमा संस्कृत-साहित्य अन्तर्गत हितोपदेशसम्बन्धी एक निबन्ध लेखेवापत विश्वविद्यालयबाट "Gold Medal" प्राप्त गरिसक्नुभएको थियो । त्यसभन्दा अगाडि अझ उहाँले सन् १८४० मा राज्यस्तरबाट ब्रम्हविद्या वा परमार्थविद्यासम्बन्धी लिइएको परीक्षामा पनि सफलता हासिल गरिसक्नुभएको थियो । त्यसबेलादेखिनै उहाँले आफ्नो फुर्सदको समय भारतीय विद्यासम्बन्धी अध्ययन-मननमा विशेष रूची राख्दै आइरहनुभएको थियो ।

यसप्रकार संस्कृत एवं पूर्वीय दर्शन साहित्यमा दिलचस्पी राख्दै आउनुभएका बिगो फाँसबलले रास्कको सङ्कलन कृतितर्फ आफ्नो ध्यान केन्द्रित भएदेखि उहाँले पाली र सिंहलीभाषामा दक्षता प्राप्त गर्नेतर्फ लाग्नुभयो । उहाँले आफ्नो संस्कृत ज्ञानको आधारमा पालीभाषा आफैले सिक्दै लग्नुभयो । उहाँले नागरी लिपिको बारेमा पनि बोध गर्दै जानुभयो ।

उहाँले विशेषतः सन् १८४८ देखि रास्कका पाली ग्रन्थहरूमा ध्यान दिदै एवं सन् १८४९ देखि जातक-कथाहरूमा

पनि दिलचस्पी मात्र होइन यसको अनुवाद कार्यमा पनि लाग्दै आइरहुनुभएको थियो । उहाँको निम्ति अन्य एक प्रेरक व्यक्तित्व हुनुहुन्छ - फ्रान्सका सुप्रसिद्ध बौद्ध विद्वान् यूजीन बर्नफ (Eugene Burnouf 1801-52) ।

स्मरणीय छ, यूजीन बर्नफले सन् १८२७ मा पालीभाषाको उपयोगिताको सम्बन्धमा एक कृति जर्मन प्राच्यविद् क्रिश्चियन लास्सेन (Cristian Lassen) सित संयुक्तरूपमा मिली प्रस्तुत गरिएको थियो त सन् १८४४ मा संस्कृत एवं पाली बौद्ध-साहित्यको महत्ता एवं देनको बारेमा एक विस्तृत ग्रन्थ फ्रेन्चभाषामा लेखी प्रकाशित गरिएको थियो ।

यसप्रकार विशेषतः रास्मस क्रिश्चियन रास्क र यूजीन बर्नफबाट प्रभावित भएका बिगो फाँसबलले बौद्ध-साहित्यको उद्धार कार्यमा जातक साहित्यभन्दा पहिले उहाँले सन् १८५५ मा त्रिपिटकको सूत्रपिटक अन्तर्गत खुद्दक निकायको दोस्रो प्रमुख ग्रन्थ “धम्मपद”लाई लाटिन भाषामा, रोमन लिपिमा अनुवाद गरी प्रकाशित गर्नुभएको थियो । वस्तुतः यही पुस्तक नै यूरोपीय भाषामा प्रकाशित मूल-पाली त्रिपिटकको पहिलो अनुवाद मानिन्छ ।

बिगो फाँसबललाई जातकभन्दा पहिले “धम्मपद” को अनुवाद गर्ने सुभाव उहाँकै एक गुरूवर एन. एल. वेस्टरगार्ड (N. L. Westergard)ले दिनुभएको थियो । स्मरणीय छ, प्रो. वेस्टरगार्ड पूर्वी देशको व्यापक भ्रमण गर्ने पहिलो डेनिस विद्वान् हुनुहुन्छ जसले आफ्नो भ्रमणका सम्पूर्ण वृत्तान्त एवं अनेक पूर्वीय सम्बन्धी सूचीपत्र (Catalogus) सन् १८४० मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

सन् १८७८ मा बिगो फाँसबाल कोपनहेगन विश्वविद्यालयमा

प्रो. वेस्टरगार्डको स्थानमा भारतविद्या (Indology)को प्रोफेसर नियुक्त हुनुभएको थियो । यसभन्दा अगाडि उहाँ सन् १८६१ देखि १८७८ सम्म कोपनहेगन विश्वविद्यालयका सह-पुस्तकालयाध्यक्षको पदमा रहनुभएको थियो ।

विगो मिखाइल फाँसबलको अति स्मरणीय वा गहन योगदान भनेको जातक-साहित्यका सम्पूर्ण अनुवाद एवं प्रकाशन कार्यलाई मानिन्छ । यो कार्य उहाँले सन् १८६१-७२ भित्रमा अनुवाद कार्य पूर्ण गरी सन् १८७७-९७ भित्रमा ६ खण्डको रूपमा प्रकाशन गर्न सफल हुनुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, उहाँको जातकको प्रथम खण्डको अनुवाद उहाँकै एक प्रेरक व्यक्तित्व रास्मस क्रिश्चियन रास्कलाई समर्पण गरिएको थियो, शब्द यसप्रकार थियो -

“Dedicated to the memory of the Greatest Linguist of the North Rasmus Kristian Rask, the Peasant's Son.”

बिगो फाँसबलले बौद्ध-साहित्यको विस्तृत अध्ययन-मननार्थ ७ पटकसम्म इङ्गल्याण्डको भ्रमण गर्नुभएको थियो जहाँबाट उहाँले केही सिंहली बौद्ध विद्वान्हरुसित पनि घनिष्ठ सम्पर्क राख्दै जानुभएको थियो । इङ्गल्याण्डमा उहाँको विशेष सम्पर्क पाली साहित्यका प्रकाण्ड विद्वान् प्रो. रीस डायविड्स (Prof. Rhys Davids 1843-1922) सित रहेको थियो ।

बिगो फाँसबललाई आफ्नो कृति प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोग डेनिस र इरांन सरकारको तर्फबाट र बर्लिन एकेडेमीबाट पनि प्राप्त भएको थियो । यस्तै उहाँलाई विशेष सहयोग गर्ने व्यक्तिहरुमा

श्रीलङ्काका बौद्ध विद्वान् भिक्षु वास्काडुवे श्री सुभूति पनि एक हुनुहुन्छ । फाँसबलले जातकको दोस्रो खण्ड अनुवाद गरिरहनुभएको बेला कर्नल डन्कन (Col. Duncan) नामक उहाँका एक मित्रले उहाँलाई बर्मी लिपिका सम्पूर्ण जातक खण्ड एक सेट उपहार स्वरूप पठाएको थियो । उहाँले जातकको अन्तिम खण्डको अनुवाद गरिसकेपछि त्यसको सूचीपत्र तयार गर्नमा उहाँको उत्तराधिकारी शिष्य डिनेस आण्डरसन (Dines Andersen) ले विशेष सहयोग गरेको थियो । उपसंहार शब्द फाँसबल स्वयंले लेख्नुभएको थियो ।

बिगो फाँसबलले सम्पूर्ण जातकसाहित्यको अनुवादपश्चात् पालि-त्रिपिटकको एक अमूल्य प्रामाणिक ग्रन्थ सुत्त-निपात (खुद्दकनिकायको पाँचौं ग्रन्थ) को अनुवाद पनि सन् १८८१ मा पूर्ण गरी सन् १८८४ भित्रमा प्रकाशन पनि गर्न सफल हुनुभएको थियो ।

बिगो फाँसबललाई पूर्व र पश्चिम (विशेषतः एशिया र यूरोप) का सम्पूर्ण विद्वान्हरूले अति आदर गर्दथे । तिनीहरूमध्ये प्रायःसित फाँसबलको घनिष्ठ मित्रता थियो । उहाँले आफ्नो यात्राको दौरानमा अधिक समय इङ्गल्याण्डमा बिताएको फलस्वरूप त्यहीँकै एक महिला इलेन लुइस बेकवेल लोहमिर (Ellen Louise Beckwell Lohmier) सित सन् १८७३ मा विवाह हुन पुगेको थियो । लण्डनमा उहाँले अधिकांश समय ब्रिटिश म्यूजियम र राँयल एसियाटिक सोसाइटीमा बिताउनुभएको थियो ।

बिगो फाँसबल - देश विदेशका कयौं प्रतिष्ठित संघ - संस्थाहरूमा पनि आवद्ध हुनुहुन्थ्यो । सन् १८७६ मा उहाँ Royal Danish-Academy का सदस्य नियुक्त हुनुभएको थियो त सन् १८९० देखि Royal Asiatic Society का पनि सदस्य हुनुभयो । सन् १८८८

मा उहाँलाई बर्लिनबाट BOPP Prize को सम्मान दिइएको थियो ।

जीवनको अन्ततिर, सन् १९०२ मा बिगो फाँसबलले आफ्नो आँखाको कमजोरीको कारण कोपनहेगन विश्वविद्यालयबाट प्रोफेसरको पदबाट अवकाश लिनुभयो तर पनि उहाँले आफूकहाँ रहेका अनगिन्ती हस्तलिखित ग्रन्थहरू र अन्य ग्रन्थहरूको शोध-खोज एवं संरक्षणमा लागि नै रहनुभएको थियो । विशेषतः उहाँसँग श्रीलङ्का, बर्मा र सियाम (थाइल्याण्ड) का प्रामाणिक बौद्ध-ग्रन्थहरू प्रशस्तै रहेको थियो जुन हालसम्म पनि सबै कोपनहेगनको राजकीय पुस्तकालय (Royal library) मा संरक्षित छन् ।

अन्तमा, सांसारिक नियमानुसार मिखाइल बिगो फाँसबलले पनि ३ जून, १९०८ का दिन ८४ वर्षको उमेरमा आफ्नो जीवन परित्याग गर्नुभयो ।

—सन्दर्भ—

१) The Western Contribution to Buddhism

- William Peiris.

Motilal Banarasidas

Jawahar Nagar

Delhi- 1973

“अर्हत”

वर्ष-३, अंक-३

(मंसिर, २०७०)

५. प्रो. हेन्द्रिक कर्न

१९ औं शताब्दीमा यूरोपमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गर्नमा अग्रणी भूमिका निभाउनुभएका बौद्ध-विद्वान्हरूमा हलैण्डका प्रो. हेन्द्रिक कर्न (Prof. Hendrik Kern) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म सन् १८३३ मा हलैण्ड (Holland/Netherland) को उपनिवेश भएको एक देश-इन्दोनेशियाको जावाद्वीपमा भएको थियो । उहाँले आफ्नो प्रारम्भिक एवं माध्यमिक शिक्षा जावामै पूर्ण गर्नुभएको थियो । त्यसताका जावामा उहाँले आफ्नो अध्ययन संस्कृतभाषा एवं साहित्यको वातावरणमा गर्नुभएको प्रतिफलस्वरूप नै पछि उहाँ संस्कृत बौद्ध-साहित्यका एक प्रमुख उद्धारक हुनुभएको थियो ।

उहाँले आफ्नो उच्चशिक्षा यूरोपमा आएर नै प्राप्त गर्नुभयो । आफ्नो अध्ययनको समाप्तिपश्चात् उहाँ आफ्नै देशको Leyden University मा संस्कृत प्रोफेसरको रूपमा नियुक्त हुनुभयो । स्मरणीय छ, उहाँ सो विश्वविद्यालयमा संस्कृतका प्रोफेसर नियुक्त हुनुअगाडि उहाँले केही वर्ष भारतमा आएर पनि जीवन बिताइसक्नुभएको थियो ।

हलैण्डको "लिदेन विश्वविद्यालय"मा संस्कृत-विभाग सन् १८६५ देखिमात्र खोलिएको थियो जब कि यूरोपका अन्य प्रमुख देशहरू - इङ्गल्याण्ड, जर्मन, फ्रान्स एवं डेनमार्कमा संस्कृत एवं पालीभाषाको समेत विभाग १९ औं शताब्दीको मध्यसम्ममा खोली निकै प्रगति गरिसकिएको थियो ।

प्रो. हेन्द्रिक कर्न

(सन् १८३३-१९१७)

हेन्द्रिक कर्न - एक विलक्षण बहुभाषाविद् एवं प्राच्यविद्को रूपमा योग्यता हासिल गरिसक्नुभएको व्यक्ति हुनाको कारण लिदेन विश्वविद्यालयले पनि त्यससम्बन्धी विभाग स्थापना गरी त्यसको प्रमुख (Dean of Faculty of Oriental Studies) उहाँलाई नै नियुक्त गरिएको थियो । साँच्चै नै उहाँले सो विश्वविद्यालयमा आफ्नो बहुमुखी प्रतिभाको कारण ४-५ जना प्रोफेसरहरूको क्षमता-अनुरूप नै रही उक्त विभागको गतिविधि बढाउँदै जानुभएको थियो ।

प्रो. हेन्द्रिक कर्नले सो विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत कयौं विद्यार्थीहरूलाई निकै सक्षम बनाउँदै लग्नुभयो । ती विद्यार्थी एवं शिष्यहरूमध्ये एक हुनुहुन्थ्यो - जे. एस. स्पेयर (J. S. speyer) । वहाँ नै हेन्द्रिक कर्नपश्चात् सन् १९०४ देखि लिदेन विश्वविद्यालयमा संस्कृतका प्रोफेसर नियुक्त हुनुभएको थियो साथै आफ्ना गुरुवरको आदेशानुसार कयौं प्राचीन संस्कृत बौद्ध-ग्रन्थहरूको उद्धार कार्यमा पनि दत्तचित्त भई लाग्नुभएको थियो ।

हेन्द्रिक कर्नले सन् १८५२ देखि १८७५ सम्ममा ७ विशाल खण्डको रूपमा-रूसका सुप्रसिद्ध संस्कृतविद् ओट्टो बोटलिङ्ग (Otto Bohtlingk 1815-1904)ले तयार गर्नुभएको "बृहत पीटर्सवर्ग कोष" (Petrograd Dictioneary) तयार गर्नमा सहयोग दिनुभएको थियो । यस "बृहत संस्कृत-शब्दकोष" तयार गर्नमा ओट्टो बोटलिङ्गलाई विशेष सहयोग जर्मनका सुविख्यात् संस्कृतविद् रूडोल्फ रोथ (सन् १८२१-९५)ले पनि गर्नुभएको थियो त अन्य सहयोगीहरूमा बर्लिनका प्रो. अल्ब्रेच्ट वेबर, अमेरिकी संस्कृतविद् विलियम विटनी र पीटर्सवर्गकै संस्कृतविद् अन्तोन शिफ्नेरले पनि हेन्द्रिक कर्नले जस्तै सहयोग गरेका थिए ।

प्रो. हेन्द्रिक कर्नले सन् १८८२-८४ भित्रमा एक सुविख्यात कृतिको रचना गर्नुभयो, ती हुन् - "Manual of Indian Buddhism" । यस कृति एकदशकपछि सन् १८९६ मा मात्र प्रकाशित भएको थियो त यसको फ्रेन्च र जर्मन भाषामा अनुवाद तत्कालै भएको थियो । यसको जापानी भाषामा अनुवाद सन् १९१३ मा मात्र देखिन आयो ।

प्रो. हेन्द्रिक कर्नले सन् १८८४ मा प्राचीन एक महायानी संस्कृत बौद्ध ग्रन्थ - "सद्धर्मपुण्डरिक" लाई अंग्रेजी भाषामा "Lotus of the True Law" को नामबाट अनुवाद गरी प्रकाशित गर्न सफल हुनुभएको थियो । यस कृति जर्मनका सुप्रसिद्ध संस्कृतविद् प्रो. फ्रेडरिक मैक्समूलर (सन् १८२३-१९००) को सम्पादनमा "पूर्वीय पवित्र ग्रन्थमाला" (The sacred Books of the East)को २१ औं ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित गर्न उहाँसफल हुनुभएको थियो ।

प्रो. हेन्द्रिक कर्नले "सद्धर्मपुण्डरीक" ग्रन्थपश्चात् ईशाको चारौं शताब्दीका संस्कृतकवि आर्यशूरको "जातकमाला"लाई प्राचीन हस्तलिखित नेवारी लिपिबाट सम्पादन गरी सन् १८९१ मा Harvard Oriental Series को पहिलो ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित गर्नुभएको थियो त यसै ग्रन्थलाई उहाँकै शिष्य जे. एस. स्पेयरले अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरी अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको "बौद्ध पवित्र ग्रन्थमाला" (The Sacred Books of the Buddhists)को पहिलो ग्रन्थको रूपमा सन् १८९५ मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, आर्यशूरको उक्त "जातकमाला" को मूल संस्कृत कृति सन् १८२८ मा नेपालमा ब्रिटिस रेजिडेन्टको रूपमा रहँदै आएका बी. एच. हडसन (B.H. Hodgson, 1800-94) लाई

पाटनस्थित उहाँका एक सहृदय मित्र शाक्यभिक्षु अमृतानन्द (सन् १७७४-१८३४)ले प्रदान गरेका थिए । यसैलाई उहाँले यूरोप पुन्याई उक्त ग्रन्थको उद्धार गर्नुभएको थियो ।

यसप्रकार १९ औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्मका केही विशिष्ट ग्रन्थहरू लेखन, सम्पादन एवं अनुवाद गरी अभूत बुद्ध-धर्मका हितचिन्तक विद्वान्हरू पनि प्रादुर्भाव गराई प्रो. हेन्द्रिक कर्नले आफ्नो उद्देश्यपूर्ण जीवन ८४ वर्षको उमेरमा सन् १९१७ मा अन्त गर्नुभएको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) भारत की छवि - डा. बोंगार्द लेविन र अ. विगासिन
हिन्दी अनुवादक - योगेन्द्र नागपाल
प्रगति प्रकाशन
मास्को-सन् १९८४
- २) The Western contribution to Buddhism
- William peiris
Motilal Banarasisdas
Jawahar Nagar
Delhi-7-1973

“अर्हत”

वर्ष-३, अंक-४

(फागुन, २०७०)

६. रायबहादुर शरत्चन्द्र दास

आधुनिक युगमा विश्वका विभिन्न देशहरूमा विशेषतः एशिया महादेशका अधिकांश मुलुकहरूमा १९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि बुद्ध-धर्मको अभ्युदय विभिन्न तवरले हुँदै आएको थियो । यसमा पनि विशेषतः तथागतको चरणभूमि भारतमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारको निमित्त प्रादुर्भाव हुनुभएका केही प्रतिष्ठित बौद्ध विद्वान्हरूमा रायबहादुर शरत्चन्द्र दास पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म सन् १८४९ मा हाल बंगलादेश (तत्काल भारत नै) को एक प्रमुख शहर-चटगाउँमा भएको थियो । उहाँ चटगाउँमा आफ्नो अध्ययन पूर्ण गरी सन् १८७४ मा दार्जिलिङ्गमा जानुभई त्यहाँस्थित "Tibetan Boarding School" को हेडमास्टर नियुक्त भएदेखि त्यहाँकै प्रवासी हुँदै आए ।

उहाँले यस स्कूलको हेडमास्टर हुँदै तिब्बती भाषा र साहित्यको बिस्तृत अध्ययन-मनन गर्दै जाने अवसर पनि पाए । यसैको फलस्वरूप उहाँलाई तिब्बतका १३ औं दलाईलामाले सन् १८७८ मा तिब्बत भ्रमण गर्न अनुमति दिए जसअनुसार उहाँ सन् १८७९ मा तिब्बत पुगे र ६ महिना बिताउँदै रही आए ।

यस्तै सन् १८८१ मा पनि तिब्बतका ताशीलामाले उहाँलाई "टशील्हुम्पो गुम्बा" अवलोकनको निमित्त निम्त्याए । यसै वर्षमा उहाँले तिब्बतका अनेक गुम्बाहरूमा पनि पुगी त्यहाँस्थित केही तिब्बती हस्तलिखित ग्रन्थहरू पनि लिएर आउनुभएको थियो ।

रायबहादुर शरतचन्द्र दास

(सन् १८४९-१९१७)

सन् १८८२ मा शर्तचन्द्र दासले "Buddhist Text Society " नामक एक संस्था स्थापना गर्नुभयो र यसै संस्थाबाट तिब्बती, संस्कृत र अंग्रेजीमा लिखित बौद्ध साहित्यको सम्पादन एवं अनुवाद गरी प्रकाशन पनि निरन्तर रूपमा गर्दै आउनुभएको थियो ।

रायबहादुर शर्तचन्द्र दासको "महाबोधि-सभा" का संस्थापक श्रीलंकाका अनगारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३) सित पनि सम्पर्क थियो । अतः अनगारिक धर्मपालले सन् १८९३ मा अमेरिकाको शिकागो शहरमा सम्पन्न भएको "विश्व-धर्म सम्मेलन"मा भाग लिन जानुभएको बेला उहाँले सम्पादन एवं प्रकाशन गर्दै आएको "The Maha Bodhi " अंग्रेजी मासिक पत्रिकाको कार्यभार शर्तचन्द्र दासलाई सुम्पेर जानुभएको थियो ।

अनगारिक धर्मपाल जस्तै शर्तचन्द्र दासको पनि जापानी भिक्षु इकाइ कावागुची (सन् १८६६-१९४५) सित सम्पर्क रहन आएको थियो । भिक्षु इकाइ कावागुची तिब्बतयात्राको निमित्त तत्कालीन महाबोधि-सभाका सचिव श्री चारूचन्द्र बोसको सल्लाहअनुसार कलकत्ताबाट दार्जीलिङ्ग आई रायबहादुर (अंग्रेजहरूको तर्फबाट प्राप्त सम्मान) भइसक्नुभएका शर्तचन्द्र दाससित तिब्बत यात्राको बारेमा आवश्यकीय छलफल गर्न आउनुभएको थियो । उहाँले भिक्षु इकाइ कावागुचीलाई तिब्बतको भाषा, त्यहाँको साहित्य, त्यहाँको अनेक रहन-सहन अझ तिब्बती सरकारको क्रुरताको बारेमा पनि अवगत गराई तिब्बत नजान सल्लाह दिएका थिए तर भिक्षु इकाइ कावागुची जापानदेखि तिब्बत गएर नै आउने अठोट लिई आउनु भएको कारण उहाँ दार्जीलिङ्गको बाटोबाट तिब्बत जानसक्ने स्थिति नदेखिएपछि सिर्फ शर्तचन्द्र दास एकजनालाई मात्र नेपालको गुप्त

बाटो हुँदै तिब्बत जाने निश्चय भएको सुनाई उहाँ सन् १८९९ को फरवरी महिना (राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ वीरशम्शेरको राज्यकाल, सन् १८८५-१९०१) मा नेपालमा आइपुगी यहीबाट मार्च महिनाको सुरूमा तिब्बत प्रस्थान गरेका थिए ।

शर्तचन्द्र दास अंग्रेजहरूको गुप्तचरको रूपमा वा कूटनीतिज्ञ दूतको रूपमा तिब्बत पुगेका ब्यक्ति भएतापनि उहाँले तिब्बती बौद्ध साहित्यमा पनि गहन अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यससम्बन्धी धराधर कृतिहरू लेखी प्रकाशन गर्दै ल्याए । उहाँबाट कयौं कृतिहरू एवं दर्जनौं अनुसन्धानात्मक लेखहरू जुन तिब्बतको भाषा, धर्म, साहित्य, राजनीति आदि विषयमा थिए लेखेर उहाँले आफ्नो Buddhist Text Society को Journal र Asiatic Society of Bengal को Journal मा प्रकाशित गरेकोमा उहाँ तिब्बतसम्बन्धी ज्ञानका मार्गदर्शक, अन्वेषक, विद्वान् भएको प्रमाणित हुन आउँछ । उहाँले सो को जानकारी हामीलाई छोडेर जानुभएको छ ।

उहाँका कृतिहरूमा विशेषतः Contributions on the Religion and History of Tibet (1881), Indian Pandits in the Land of Snow (1893), Journey to Lhasa and Central Tibet (1902), Tibetan-English Dictionary (1902) आदि प्रमुख छन् त लेखहरूमा विशेषतः The Sacred and ornamental Characters of Tibet, The Marriage customs of Tibet, The Hierarchy of the Dalai Lama, The Monasteries of Tibet, Life of Atisa आदि प्रमुख छन् ।

यसप्रकार सयवर्षअगाडिको एशियाको एक दुर्गम भूखण्डको रूपमा रहेको तिब्बतको जोखिमपूर्ण यात्रा पटक-पटक

गरी त्यहाँस्थित सदियौदेखि संरक्षित गरिराखिएको प्राचीन बौद्ध साहित्यलाई आफूले सकेसम्म उद्धार गरी आफूपछिका तिब्बती यात्रुहरूलाई मार्गदर्शन हुने गरी यात्रा विवरण पनि दैनन्दिनीको रूपमा लेखी एवं तिब्बती मूलस्रोतको बारेमा पनि अनेकौं जानकारी छोडी उहाँ सन् १९१७ मा ६८ वर्षको उमेरमा आफ्नो जीवनलीला दार्जीलिङस्थित आफ्नै बंगला "ल्हासा निवास" मा अन्त गर्नुभएको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू — पाँचौ भाग
- रत्नसुन्दर शाक्य
सुखी होतु नेपाल,
बुद्धविहार, काठमाडौं-२०६६
- २) Indian Teachers of Buddhist Universities
- Phanindra Nath Bose
Theosophical Publishing House.
Adyar, Madras, India - 1923
- ३) Reflections on Buddhism of the Kathmandu Valley
- Harischandra Lal Singh
Educational Enterprises
(P.) Ltd. -1996
युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुर
रजत-स्मारिका
बु.सं. २५३०-५५
(बैशाख-पूर्णिमा, २०७०)

७. डा. पॉल करस

ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धको धर्म एसिया र यूरोप महादेश पश्चात् अमेरिकामा पनि विशेषतः १९ औं शताब्दीको मध्यदेखि त्यहाँका केही विद्वान्हरूले यस धर्मतर्फ दिलचस्पी राख्दै आएको स्पष्ट देखिन्छ । ती विद्वान्हरूमा एक प्रमुख हुनुहुन्छ - डा. पॉल करस (Dr. Paul Carus) ।

उहाँको जन्म १८ जुलाई १८५२ का दिन जर्मनमा भएको थियो । उहाँको पिता डा. गुस्ताभ (Dr. Gustav) र माता लाउरा करस (Laura Carus) थिए । उहाँको परिवार विद्वत परिवारको रूपमा परिचित थियो । उहाँको पिता डा. गुस्ताभ पूर्वी र पश्चिमी प्रशियाका पहिलो निरीक्षक जनरल (1st Superintendent General) थिए ।

पॉल करसले आफ्नो अध्ययनमा विशेषतः गणित र कलामा विशेष ध्यान दिनुभएको थियो । उहाँले आफ्नो अध्ययनको क्रम पोसेन र स्तेतीनपश्चात् ग्रेल्स्फाल्ड, स्ट्रास्टवर्ग र टुबिनगन विश्वविद्यालयमा पूर्ण गर्नुभएको थियो । उहाँले सन् १८७६ मा टुबिनगन (Tubingen) विश्वविद्यालयबाट डी.फिल (D.Phil) गर्नुभएको थियो । यसपश्चात् उहाँ ड्रेसडेन(Dresden) स्थित एक सैनिक एकेडेमीमा शिक्षक नियुक्त हुनुभएको थियो जहाँ उहाँ केही वर्षमात्र रहनुभएको थियो ।

सन् १८८० को सुरूमा डा. पॉल करसले इङ्गल्याण्डको भ्रमण गर्नुभएको थियो । त्यसपश्चात् उहाँ संयुक्त राज्य अमेरिकामा

डा. पॉल करस

(सन् १८५२-१९२०)

जानुभयो जहाँ उहाँले आफ्नो स्थायी बसोबास नै गर्नुभयो । त्यसताका उहाँ २८ वर्षका एक हृष्टपुष्ट, तन्दुरूस्त शरीर, ठूलो कपाल, दारीवाल, उद्धारवादी एवं विलक्षण प्रतिभाका व्यक्तित्ववान भइसकेको थियो ।

सन् १८८७ मा शिकागोस्थित जस्तापाताका एक उद्योगपति इडवार्ड सी. हेगेलर (Edward C. Hegeler) नामक व्यक्तिले "Open Court" नामक एक पत्रिका प्रकाशनकार्य सुरू गर्नुभएको थियो जसमा विशेषतः विज्ञानसम्मत धर्म एवं नीतिसम्बन्धी लेखहरू समावेश गर्ने प्रमुख लक्ष्य राखिएको थियो । यस पत्रिकाको निमित्त डा. पॉल करसले धेरै लेखहरू लेखे । पछि उहाँ स्वयं यस पत्रिकाको सम्पादक समेत भए । सुरूमा साधारणरूपमा केही पेजको यस पत्रिकालाई डा. पाल करसले आफ्नो विशिष्ट योग्यताअनुरूप विभिन्न धर्म एवं नीति सम्बन्धका खण्डहरू (Columns) राखी आकर्षक किसिमले मासिक रूपमा प्रकाशित गर्दै लगे । डा. पॉल करसको योग्यता, क्षमता आदिबाट प्रभावित भई इडवार्ड सी. हेगेलरसित उनको घनिष्ठता हुँदै गयो । डा. पॉल करसले पनि इडवार्डकै पुत्री मैरीसित २९ मार्च १८८८ का दिन विवाह गरी सम्बन्ध भन् दरिलो पारे ।

सन् १८९० मा हेगेलरले पुनः "Monist" नामक अन्य एक त्रैमासिक पत्रिकाको पनि प्रकाशन सुरू गरे । यसको सम्पादक पनि डा. पॉल करसलाई नै नियुक्त गरे । यस पत्रिकामा विशेषतः पूर्व प्रकाशित राम्रा-राम्रा (Valuable) लेखहरू पुनः प्रकाशित गरी संसारभरमा सो लेखहरू पुन्याउने जमर्कोका साथ प्रकाशित गर्दै लगेका थिए । साँच्चै नै त्यसताका (१९ औं शताब्दीको अन्ततिर)

विश्वमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गर्नमा अग्रणी रहेका एक व्यक्ति डा. पॉल करस हुनुभएको थियो ।

यसैमा जब उहाँको पहिलो पुस्तक "The Gospel of Buddha" सन् १८९४ मा प्रकाशित भयो तब त्यस पुस्तकको लोकप्रियता यति बढ्यो कि केही वर्षको अवधिमा सो पुस्तकको अनुवाद एशिया र यूरोपका कयौं प्रमुख भाषाहरूमा हुन गएको थियो ।

बुद्धको जीवनी एवं उपदेशलाई सुस्पष्ट एवं प्रामाणिकरूपमा १०० वटा शीर्षकका साथ ७ खण्डमा विभाजन गरी लेखिएको यस पुस्तक - मूल पुस्तक प्रकाशन भएको सालमै जापानको एक प्रमुख महास्थविर - शकुसोयनले "तैतरो सुजुकी" नामका विद्वान्लाई सो पुस्तक अनुवाद गर्न लगाएका थिए ।

सन् १८९५ मा Open Court Publishing Company, Chicago को तर्फबाट "The Gospel of Buddha" (भगवान बुद्धका वचन) कृतिको जर्मन अनुवाद-जुन ई. एफ. एल. गॉसद्वारा गरिएको थियो लाई प्रकाशन गरिएको थियो । यस्तै यस पुस्तकको फ्रेञ्च अनुवाद डा. एल. डी. मिल्लोए, स्पेन भाषामा डा. फैंडरिगो रोद्रिगज र डच अनुवाद फैलिक्स आर्थद्वारा गरिएको थियो ।

यस्तै यस पुस्तकको रूची, इटाली, स्यामी आदि भाषामा पनि धराधर अनुवाद २० औं शताब्दीको पहिलो दशकको अवधिमा भइसकेको थियो त भारतको एक प्रमुख भाषाको रूपमा रहेको उर्दूमा १९ औं शताब्दीको अन्तिम वर्षतिर लाहौर (हाल पाकिस्तान) का एक सुप्रसिद्ध वकिल लाला शीवनारायण शमीमले गर्नुभएको थियो । यस्तै हिन्दी भाषामा सन् १९८७ मा आएर भदन्त आनन्द कौशल्यायनले आफ्नो ८२ वर्षको उमेरमा आँखाको कमजोरीको बाबजूद सिर्फ दुई

महिनामा अनुवाद गरी त्यसै वर्ष "सिद्धार्थ गौतम शिक्षण व संस्कृति समिति" अलिगढ, नागपुर (महाराष्ट्र)का अध्यक्ष मुन्शीलाल गौतमको तर्फबाट प्रकाशित गराउन सफल हुनुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, डा. पॉल करसले "The Gospel of Buddha" कृति प्रकाशन गर्नुअगाडि फ्रेडरिक मैक्समूलर (सन् १८२३-१९००)ले सन् १८७९ मा "The Sacred Books of the East" (पूर्वीय पवित्र ग्रन्थमाला) योजनाको सुरूवात गरी त्यसैक्रममा बुद्ध एवं उहाँको धर्मसम्बन्धी कयौं पुस्तकहरू - धम्मपद, सुत्तनिपात, विनयपिटक, मिलिन्द-प्रश्न आदि प्रकाशनमा ल्याइसकेका थिए त सुप्रसिद्ध अंग्रेज कवि सर इडविन अर्नाल्डले सन् १८७९ मै "The Light of Asia" नामक काव्यात्मक बुद्ध-जीवनी पनि प्रकाशित गरिसकेको थियो ।

यस्तै इङ्गल्याण्डका अन्य सुप्रसिद्ध बौद्ध विद्वान् प्रो. रीस डायविड्स (सन् १८४३-१९२२)ले पनि "Pali Text Society" नामक संस्था स्थापना गरी सम्पूर्ण पाली-साहित्य एवं यसको अनुवाद प्रकाशन गरिसकेको फलस्वरूप यूरोप एवं अमेरिकामा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गर्नमा सुगमता आइसकेको थियो । डा. पॉल करसले उपर्युक्त विद्वान्हरूको कृति एवं गतिविधिबाट प्रभावित भई आफूले पनि औपचारिकरूपमा बौद्धको रूपमा प्रत्यक्षरूपमा धर्मान्तर नगरे पनि "The Gospel of Buddha" जस्तो कृति प्रस्तुत गरेबाट उहाँमा बुद्ध-धर्मको यथार्थ ज्ञान भएको प्रमाणित हुन आउँछ ।

अन्य स्मरणीय कुरा, सन् १८९३ को सेप्टेम्बर महिनामा अमेरिकाको शिकागो शहरमा सर्वधर्म सम्मेलन सम्पन्न भएको थियो । त्यस सम्मेलनमा भाग लिन भारतबाट हिन्दू-धर्मको

प्रतिनिधिको रूपमा स्वामी विवेकानन्द (सन् १८६३-१९०२) र बौद्ध प्रतिनिधिको रूपमा "महाबोधि सभा" का संस्थापक अनागरिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३) अमेरिकामा पुग्नुभएको थियो । बौद्ध प्रतिनिधित्वको रूपमा भाग लिन आउनुभएका अनागरिक धर्मपालसित डा. पॉल करसले त्यसैबेला सम्पर्क राख्ने अवसर पाउनुभयो । यसैको प्रतिफलस्वरूप सन् १८९६ को मध्यमा डा. पॉल करसले अनगरिक धर्मपाललाई अमेरिकामा निमत्याई बुद्ध-धर्मको व्याख्यान ठाउँ-ठाउँमा दिन लगाए । यसपटक अनगरिक धर्मपाल अमेरिकामा वर्षदिन नै रहनुभएको थियो ।

डा. पॉल करसको "The Gospel of Buddha" कृतिको प्रामाणिकता एवं महत्ताको थप जानकारी यस कृतिलाई श्रीलङ्का एवं जापानका विभिन्न बौद्धविहार एवं विद्यालयहरूमा पाठ्यपुस्तकका रूपमा प्रस्तुत गरिएबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । सन् १९१५ सम्ममा यस पुस्तकको १२ औं संस्करण भइसकेकोबाट पनि पुस्तकको उपादेयता एवं महत्ता स्पष्ट देखिन आउँछ ।

उहाँले सन् १९१५ मा प्रकाशित १२ औं संस्करणको भूमिकामा उल्लेख गर्नुभएको छ -

"Buddhism is a religion which knows no supernatural revelation and proclaims doctrines that require no other argument than the 'come and see.' The Buddha bases his religion solely upon man's knowledge."

अर्थात् -

"बुद्ध-धर्म एक यस्तो धर्म हो जसको निमित्त कुनै अलौकिक दैवीशक्तिको आधारको आवश्यकता छैन र यसले स्पष्टरूपमा घोषणा

गर्छ कि "आएर-हेर" (एहिपस्सिको - बुद्ध-धर्मको एक गुण) भन्नु सिवाय कुनै जोड जबरजस्ती प्रस्तुत गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन । बुद्ध-धर्मको एकमात्र आधार नै व्यक्तिको विचार स्वतन्त्रता हो ।"

डा. पॉल करसले सिर्फ "The Gospel of Buddha" एउटा मात्र प्रमुख कृतिको रचना गर्नुभएको थिएन उहाँले बुद्ध-धर्म एवं अन्य विभिन्न दर्शन साहित्यसम्बन्धी पनि झण्डै दुई दर्जन जति कृतिहरू लेखी-प्रकाशन गरी अन्तमा, ११ फरबरी १९१९ का दिन ६७ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट बिदा हुनुभएको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) विश्वय् बुद्ध-धर्म - भाग ४ - भिक्षु सुदर्शन
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार
पुतलीसडक, काठमाडौं-२५१८
- २) संक्षिप्त बुद्ध-चर्या - डा. पॉल करस
अनुवादक - डा. भदन्त आनन्द कौशल्यायन
सिद्धार्थ गौतम शिक्षण व संस्कृति समिति
नागपुर, महाराष्ट्र प्रदेश, भारत-१९८७
- ३) The Western Contribution to Buddhism
- William Peires
- Motilala Banarasisdas,
- Jawahara Nagar, Delhi -1973

"अर्हत"

वर्ष-३, अंक-१

(बैशाख-पूर्णिमा, २०७०)

८. सी.पी. गुणवर्द्धने

बुद्ध-शासनको इतिहासको क्रममा श्रीलङ्कामा १९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा भएको बौद्ध आन्दोलनको गतिविधिको विशेष महत्त्व रहेको छ ।

श्रीलङ्कामा पश्चिमी मुलुकहरूको प्रभुत्वको क्रममा पोर्तुगीज, डचपश्चात् सन् १९१५ देखि अंग्रेजहरूले शैक्षिक, सामाजिक, धार्मिक आदि गतिविधिहरूको क्रमबाट अतिक्रमण गर्दै आइरहेको स्थितिलाई केही समर्पित बौद्ध भिक्षुहरू एवं गृहस्थ उपासकहरूको तर्फबाट मुकाबिला गर्दै आइरहेको क्रममा १९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा आएर विशेषतः दोडन्दुवाका भिक्षु पियरत्तनतिसस महानायक स्थविर (सन् १८२६-१९०७) ले सन् १८६९ मा स्थापना गरिएका विभिन्न बौद्ध स्कूलहरूपश्चात् सन् १८७३ को पहिलो दिसेम्बरका दिन हिक्कडुवे श्री सुमंगल स्थविरले “विद्योदय पिरिवेण” र रत्नमलाने धर्मालोक स्थविरले यसको दुईवर्षपछि १ नोभेम्बर १८७५ का दिन “विद्यालंकार पिरिवेण” नामक शिक्षालय स्थापना गरेका थिए ।

स्मरणीय छ, यी दुईवटा प्रमुख पिरिवेण स्थापना हुनुमा २६-२८ अगस्ट १८७३ सम्म सम्पन्न इशाई र बौद्धहरूको बीच “पान्दुरा” भन्ने स्थानमा भएको प्रमुख शास्त्रार्थ बौद्धहरूको अगुवाई गर्नुभएका श्रामणेर मिगेतुवते गुणानन्द (सन् १८२३-९०) निसन्देह रूपमा विजय हुनुभएको फलस्वरूप थियो । तर बौद्धहरूको यस विजय एवं बढ्दो गतिविधि इशाईहरूलाई सह्य भएन जसको प्रमाण यसको एक दशकपछि सन् १८८३ को मार्च महिनामा श्रीलङ्काको

सी. पी. गुणबद्धने

(सन् १८५४-१९२६)

एक उपनगर मानिएको कोटहेनामा बौद्धहरूको एक शान्तिपूर्ण न्यालीमा एक्कासी सेन्टलुसिया नामक चर्चअगाडि पुग्नासाथ त्यहाँ भेला भइरहेका रोमन कैथोलिक सम्प्रदायका इशाईहरूले आक्रमण गरेबाट स्पष्ट भयो । दुङ्गा-मुढा गरी गरिएको सो आक्रमणमा ३० जना जति बौद्धहरू गम्भीररूपमा घाइते भए, रक्षक रूपमा रहेका पुलिसहरू १२ जना पनि सख्तरूपमा घाइते भए त ज्यून नाइन्डे (Juan Nainde) नामक एक जनाले ज्यानै गुमाए ।

इशाईहरूलाई असह्य भएको अन्य एक कारण हो - पान्दुराको शास्त्रार्थमा बौद्धहरूको विजय भएपश्चात् सो को पूरा जानकारी जे. एम. पीबल्स (J. M. Peebles) नामका एक अमेरिकन पत्रकारले "Times of Ceylon" पत्रिकामा छापिएका सम्पूर्ण शास्त्रार्थसम्बन्धी विवरण(Report)लाई पुस्तकको रूपमा छापिएको "The Theosophical Society" का अध्यक्ष कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (Colonel Henry Steel Olcott. 1832-1907) को हातमा पर्नु थियो । कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट सो विवरणबाट अत्यधिक प्रभावित भई (बुद्ध-धर्मबाट प्रभावित भई) दोडन्डुबे पियरत्तनतिस्स स्थविरसित पत्राचार गरी पछि श्रीलङ्कामै आइपुगी बौद्धहरूका गतिविधिहरूमा सक्रिय सहयोग गर्नुभएको प्रमुख कारण थियो ।

कोटहेनामा बौद्धहरूमाथि गरेको आक्रमणको बेला कर्नल अल्कोट भारतमा थिए । अतः श्रीलङ्काका प्रमुख बौद्ध-नेताहरूले उहाँलाई तुरून्तै श्रीलङ्कामा फर्कन टेलिग्राम पठाए जसअनुसार उहाँ २७ जनवरी १८८४ का दिन श्रीलङ्का आइपुगे । यसको भोलिपल्टै २८ जनवरी १८८४ का दिन उहाँले ४ जना श्रीलङ्काका प्रमुख बौद्ध-नेताहरूलाई सम्मिलित गरी "The Buddhist Defence

Committee" (बौद्ध रक्षक सभा)को स्थापना गरे ।

यस सभाका अध्यक्ष मुहानदिराम ए. पी. धर्मगुणवर्द्धन, उपाध्यक्ष डोन करोलिस हेवावितरण (अनगारिक धर्मपालका पिता), कोषाध्यक्ष एच. ए. फर्नाण्डो र सचिव करोलिस पूजिथा गुणवर्द्धन नियुक्त गरिएको थियो त कर्नेल हेनरी स्टील अल्कोटलाई सर्वसम्मतबाट सम्माननीय सदस्यको रूपमा नियुक्त गरिएको थियो ।

यहाँ यस सभाका सचिव नियुक्त हुनुभएका सी. पी. गुणवर्द्धने (करोलिस पूजिथा गुणवर्द्धने) को बारेमा परिचय दिन लागेको छु -

उहाँको जन्म श्रीलङ्काको दक्षिणी भूभाग "मातर"को "मदिहे" नामक स्थानमा १६ फरबरी १८५४ का दिन त्यहाँका एक प्रतिष्ठित व्यक्तिको रूपमा रहनुभएका पेद्रिक पूजिथा गुणवर्द्धन (Pedrik Pujitha Gunewardena) को पाँचौ सन्तानको रूपमा भएको थियो ।

मेधावी बालक सी. पी. गुणवर्द्धनेले आफ्नो स्कूलजीवनमा सफलता प्राप्त गरिसकेपछि नै १ मई १८७२ का दिनदेखि शिक्षण कार्य प्रारम्भ गरिसकेको थियो । सुरूमा प्रशिक्षणको रूपमा एक सामान्य स्कूलबाट उहाँले अध्यापन गर्नुभएको थियो त पछि उहाँले सफलता प्राप्त गरिसकेपछि १६ फरवरी १८७५ का दिनदेखि मातरस्थित एक प्रमुख स्कूलमा सहायक शिक्षकको रूपमा नियुक्त हुनुभएको थियो ।

सन् १८७९ को पहिलो जनवरीदेखि सी. पी. गुणवर्द्धने शिक्षण पेशाबाट मुक्त भई वालिकडा (WaliKada) स्थित कारागार शाखामा क्लर्करूपमा रहन जानुभएको थियो । त्यहाँ पनि उहाँले कैदीहरूलाई पढाउने कार्य छोड्नुभएको थिएन । १३ अक्टोबर

१९१३ का दिनदेखि उहाँले अवकाश प्राप्त गर्नुभएको थियो सो समयसम्ममा उहाँ उक्त कारागार शाखाका प्रमुख (Head Overseer) भई अवकाश लिनुभएको थियो ।

सी. पी. गुणवर्द्धनेले आफ्नो युवावस्थादेखि नै बौद्धहरूको गतिविधिमा सहानुभूति राख्दै यथाशक्य सहयोग गर्दै आउनुभएको थियो । कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट श्रीलङ्का आइपुग्नुभएको (१६ मई १८८० का दिन) लगत्तै १७ मई १८८० का दिन गाल्ल (Galle) पुगी त्यसको दुईदिनपछि १९ मई १८८० का दिन त्यहाँस्थित विजयानन्द विहारका अधिपति अकमेमना धम्माराम थेरको तर्फबाट पञ्चशील ग्रहण गरी बौद्ध घोषित हुनुभएको थियो । यद्यपि उहाँ एवं उहाँको समूहमा सम्मिलित सुविख्यात रसियन महिला एच. पी. ब्लावत्स्की एवं अन्य केही व्यक्तिहरू सर्वधर्म समन्वयवादी थिए र सोफिस्त (ब्रम्हविद्यावादी)हरू थिए तर उहाँहरूले मानवताको प्रचार-प्रसारमा बुद्ध-धर्मको जति प्रमुख देन अन्य धर्ममा नरहेको कारण उहाँहरू बुद्ध-धर्ममा आकर्षित भई सो सम्बन्धमा प्रचार-प्रसारमा लागेका थिए ।

उहाँहरूले गाल्लमा मात्र होइन कोलम्बोमा पनि १७ जून १८८० का दिन "Colombo Buddhist Theosophical Society" स्थापना गर्नुभएको थियो । सी. पी. गुणवर्द्धने यस सोसाइटीमा आवद्ध भएदेखि कर्नल अल्कोट एवं अन्य बौद्ध आन्दोलनमा लागेका प्रमुख नेताहरूसित सहकार्य गरी विशेषतः बौद्ध शैक्षिक क्षेत्रमा निकै प्रगति गर्नुभएको थियो ।

सी. पी. गुणवर्द्धनेले सन् १८८२-८८, १८९०-९७ र १९१०-२० सम्म Buddhist Theosophical Society का सचिव भई सभाको

गतिविधि सम्पन्नत गर्नमा अधिक योगदान दिनुभएको थियो । सन् १९१०-१४ मा त उहाँ यस सोसाइटीको सचिव, कोषाध्यक्ष एवं कयौं बौद्ध स्कूलहरूको प्रबन्धक समेत हुनुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, सन् १८८३ मा कोटहेनामा बौद्धहरूमाथि इशाईहरूले गरेको उपद्रवको विरुद्ध आवाज उठाउन स्थापना गरिएको “बौद्ध रक्षक सभा” ले आफ्नो समस्यामाथि गम्भीर रूपले छलफल गरे । कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटसमेत सम्मिलित “बौद्ध रक्षक सभा”ले श्रीलङ्कामा बौद्धहरूमाथि भइरहेको अन्यायलाई सही समाधान गर्न १७ मई १८८४ का दिन एक लामो निवेदन पत्र, विभिन्न मागहरू समेत प्रस्तुत गरी श्रीलङ्का उपनिवेशका प्रमुख लर्ड डर्बी (Lord Derby) समक्ष प्रस्तुत गर्न कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटलाई नै पठाउने निधो गरिएको थियो जसअनुसार कर्नल अल्कोट १५ फरबरी १८८४ का दिन श्रीलङ्काबाट प्रस्थान गरी ६ अप्रिल १८८४ का दिन लण्डन पुग्नुभयो । उहाँले लर्ड डर्बीसमक्ष सो मागपत्र प्रस्तुत गरी विशेष छलफल गरी उहाँ सन् १८८४ को नोभेम्बरको सुरूमा श्रीलङ्का फर्कनुभएको थियो ।

कर्नल अल्कोटले श्रीलङ्का पुगी बौद्ध रक्षक सभाका पदाधिकारीहरू एवं अन्य बौद्धहरूलाई आफू लण्डनमा गई लर्ड डर्बीसित भएको भेटवार्ता एवं आफूहरूको माग पूरा हुने पूर्ण विश्वास दिलाई आफ्नो यात्रा सफल भएको जानकारी दिई ८ नोभेम्बर १८८४ का दिन उहाँ भारतको अडयार (मद्रास)मा फर्कनुभएको थियो ।

साँच्चै नै कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट लण्डनबाट फर्कनुभएको ५ महिनापछि २७ मार्च १८८५ का दिन ब्रिटेनस्थित उपनिवेशका प्रमुख लर्ड डर्बीले श्रीलङ्कामा गभर्नर नियुक्त

भइरहुनुभएका सर अर्थर हेमिल्टन गर्डन (Sir Arthur Hamilton Gordon) लाई बैशाख-पूर्णिमाको दिन सार्वजनिक विदाको घोषणा गर्न लगाए । यस खुशीको खबर अङ्गार-मद्रासस्थित कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटसमक्ष पनि पुऱ्याए ।

तत्कालीन सिंहल (श्रीलङ्का) का बौद्धहरूले ११५ वर्ष अगाडि १ नोभेम्बर १७७० का दिन डच उपनिवेश सरकारले खोसिएको बैशाख-पूर्णिमाको सो सार्वजनिक बिदा पुनः प्राप्त भएबाट यसलाई अति स्मरणीय दिनको रूपमा मनाउन "बौद्ध रक्षक सभा"ले तत्कालीन १० जना बुद्ध-धर्मका अगुवा व्यक्तिहरू सम्मिलित भई विशेष मिटिङ्ग बसेको थियो । उहाँहरू १० जना निम्न थिए -

१) हिक्कडुबे सुमंगल महास्थविर	२) भिक्षु मिगेत्तुवते गुणानन्द
३) डोन करोलिस हेवावितारण	४) मुहानदिराम ए. पी. धर्मगुणवर्द्धने
५) विलियम डे आब्रू	६) करोलिस पूजिथा गुणवर्द्धने
७) चार्ल्स ए. डे. सिल्भा	८) एन. एस. फर्णान्डो
९) पेटर डे. आब्रू	१०) विलियम एच. फर्णान्डो

सन् १८८५ को अप्रिलको दोस्रो हप्तातिर बसेको उक्त बैठकले आउँदो बैशाख-पूर्णिमा २८ अप्रिल १८८५ (बु.सं. २४२९) लाई भव्यरूपमा मनाउनुको साथै त्यस दिन सम्पूर्ण बौद्धहरूको एकता देखिने, समता देखिने, बुद्ध-धर्मप्रति श्रद्धा प्रकट देखिने, बौद्ध आन्दोलनको स्मरण भइरहने एवं तथागत (बुद्ध) को पूर्ण रूपको सशरीरको स्मरण हुने एक प्रतीक स्वरूप एक चिन्हको रूपमा भण्डाको पनि निर्माण गर्ने कुरा उठाए, जसको निमित्त भोलिपल्ट आ-आफ्नो विचारअनुरूप भण्डाको डिजाइन (ढाँचा) बनाएर ल्याउने निधो गरे । सो अनुसार भोलिपल्टै विभिन्न ढाँचाहरूका भण्डाहरू

प्रस्तुत भए । त्यस भण्डाहरूमा सर्वसम्मतले करोलिस पूजिथा गुणवर्द्धनले बनाएर ल्याएको भण्डालाई अनुमोदन गरे । सोही भण्डा हामीले अहिले बौद्ध भण्डाको रूपमा प्रयोग गरिरहेका छौ ।

यस भण्डाको स्वरूप एवं रङ्गको प्रतीकको बारेमा पनि थाहा पाइराखौ -

- १) नीलो (नील) - बुद्धको केशबाट आएको रश्मि एवं न्यायको प्रतीक ।
- २) पहेंलो (पीत) - बुद्धको आँखाबाट आएको रश्मि एवं बुद्धको चीवर एवं करुणाको प्रतीक ।
- ३) रातो (लोहित) - बुद्धको मांस-रगतबाट आएको रश्मि एवं वैचारिक-दार्शनिक क्रान्तिको प्रतीक ।
- ४) सेतो (ओदात) - बुद्धको अस्थिबाट आएको रश्मि एवं पवित्रताको प्रतीक ।
- ५) कलेजी (मज्जेदठ) - बुद्धको हृदयबाट आएको रश्मि एवं अनुशासनको प्रतीक ।
- ६) संयुक्त (पभस्सर) - पाँचवटै रङ्ग चमकदार भई आएको रश्मि एवं बुद्धको धम्मकाय (शरीर) को प्रतीक ।

यसप्रकार “बौद्ध रक्षक सभा” एवं सी.पी. गुणवर्द्धनेको प्रयासबाट तयार भएको बौद्ध भण्डा सर्वप्रथम बु. सं. २४२९ को बैशाखपूर्णिमा (२८ अप्रिल १८८५) का दिन पहिलोपल्ट विशेषतः कोटहेनाको दीपदुत्ताराम विहार, विद्योदय पिरिवेण, राजमहाविहार-केलनिया, हुनुपितियास्थित गंगारामय एवं बुद्धिस्ट थियोसोफिकल सोसाइटीको प्रमुख कार्यालय र कोलम्बोका केही प्रमुख विहारहरूमा फहराइएको थियो ।

त्यसताका कर्नल अल्कोट मद्रासमा थिए । उहाँ २६ जनवरी १८८६ का दिन श्रीलङ्का फर्कनुभएको बेला ६ तहको वा रश्मिको रूपमा बनाइएको बौद्ध भण्डा देखी निकै खुशी भए तर सो भण्डा दीर्घाकार (चौडाईभन्दा लम्बाई निकै लामो) आकार देखिएको कारण कर्नल अल्कोटले यसलाई राष्ट्रिय भण्डाहरू सरह चतुर्भुज आकार (Rectangular Shape) बाट बनाइएमा सुविधायुक्त घर-घरमा एवं विभिन्न उत्सवहरूमा लिएर जान सजिलो हुने सुभाव दिनुभएकोलाई वरिष्ठ भिक्षुहरूले निर्विरोध रूपमा अनुमोदन गरे । उहाँले सुभाव दिएअनुरूपको बौद्ध भण्डा तयार गरी सो बारेमा विस्तृत चर्चा ८ अप्रिल १८८६ को "सरसवि सन्देरसा" (Sarasavi Sanderasa) नामक पत्रिकामा प्रकाशित गरेको थियो । यसैअनुरूप सुधार गरिएको भण्डालाई सन् १८८६ को वैशाख-पूर्णिमा (बु.सं. २४३०) का दिनदेखि श्रीलङ्काको विहार-विहारमा, घर-घरमा फहराउँदै आएको थियो ।

कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटले दिनुभएको सुभावअनुरूप "बौद्ध-भण्डा" चतुर्भुज आकार (हाल देखिएअनुरूप) को बन्दै गएको कारण प्रमादवश बौद्ध भण्डाका आविष्कारक कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटलाई मानियो, तर यसलाई अल्कोट स्वयंले अस्वीकार गर्नुभएको कुरा उहाँले आफ्नो दैनन्दिनी (Diary) मा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ ।

उहाँले आफूलाई बौद्ध भण्डाका डिजाइनरको रूपमा मिस हेनरियता मूलर (Miss Henriatta Muller) ले व्यक्त गरेको प्रसङ्गमा भनिराखेको छ -

"Miss Muller is in error in saying that I designed the Buddhist Flag'. The Credit for this goes to the members of the Colombo Buddhist Theosophical Society"

अर्थात् -

"मिस मूलरले भूल गरेर उल्लेख गरेको छ कि म बौद्ध भण्डाको ढाँचाकार (आविष्कारक) हुँ । यसको श्रेय त "कोलम्बो बौद्ध ब्रम्हविद्या सभा"का सदस्यहरूलाई रहेको छ ।"

"कोलम्बो बुद्धिस्ट थियोसोफिकल सोसाइटी"ले आफ्नो शतवार्षिकी ग्रन्थ "Buddhist Theosophical Society-Centenary Volume-1880-1980" मा सी. पी. गुणवर्द्धनेलाई बौद्ध भण्डाको आविष्कारकको रूपमा स्पष्ट उल्लेख गरिसकेको छ ।

करोलिस पूजिता गुणवर्द्धनेलेले आफ्नो जीवनको भण्डै ४ दशकसम्म "The Colombo Buddhist Theosophical Society" मा आबद्ध भई बुद्ध-शासनिक कार्यमा योगदान गर्दै आइरहनुभएको थियो । उहाँ २० मई १९२० का दिन उक्त सोसाइटीको बैठक बसिरहेकै बेला एक्कासी अस्वस्थ भई लड्नुभयो र २७ मई १९२० का दिनदेखि उहाँ आफ्नो सचिवको कार्यभारबाट मुक्त हुन विवश (बाध्य) भए ।

सी. पी. गुणवर्द्धनेले आफ्नो जीवनको अन्तिम समय (६ वर्ष) आफ्नै गाउँ मदिहे र वालगम-मातरमा बिताई १० डिसेम्बर १९२६ का दिन ७२ वर्षको उमेरमा आफ्नो जीवनयात्रा अन्त गरेर जानुभएको थियो ।

अन्तमा, उहाँको निधनको प्रसङ्गलाई लिएर श्रीलङ्काको "Ceylon Independent" नामक पत्रिकाले ११ डिसेम्बर १९२६ का दिन "शोक-सन्देश"को रूपमा उल्लेख गरिएको थियो -

"The Deceased was a very well known in Buddhist circles for the last 25 years or 30 years. He was General Manager of Buddhist schools and the General Secretary of the Buddhist Theosophical Society, superintendent of the Buddhist press, Assistant general Manager of Buddhist Schools and 44 years a member of the society, During the tenure of his office since June 1881, he had been successful in founding several English and Sinhalese schools in various parts of the island, the chief of which are Jinaraja English School, Colpetty, Weragamapita and Kadaweediya in Matara, Devoted his life for the good of his country and his religion"

अर्थात् -

"गत २५-३० वर्षको अवधिमा सी. पी. गुणवर्द्धनको निधन बौद्ध समुदायमा अति नै स्मरणीय रहेको छ । उहाँ बौद्ध स्कूलहरूको प्रमुख व्यवस्थापक, बौद्ध ब्रम्हविद्या समाजका प्रमुख सचिव एवं बौद्ध छापाखाना (प्रेस) का प्रबन्धक थिए । पछि उहाँ बौद्ध स्कूलहरूका सहायक प्रमुख प्रबन्धक र ४४ वर्षसम्म थियोसोफिकल सोसाइटीसित आबद्ध (सदस्य) व्यक्ति भए । उहाँको आफ्नो कार्यकाल सन् १८८१ को जून महिनादेखि सुरू भएदेखिन श्रीलङ्का द्वीपका विभिन्न भागहरूमा कैयौं अंग्रेजी र सिंहली स्कूलहरूको स्थापना गर्नमा

निकै सफलता हासिल गर्नुभएको थियो, उहाँ मातरस्थित कडवदीप, वेरगम्पित, कोलपेटीका जिनराजा अंग्रेजी स्कूलका प्रमुख थिए । उहाँले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन आफ्नो देश र आफ्नो धर्मको भलाईको निम्ति समर्पण गरेर जानुभएको थियो ।

-सन्दर्भ-

१) The Buddhist Revival Movement in Sri Lanka

- Dr. K. D. G. Wimala Ratne

Satara Press - 1985

२) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - पहिलो भाग

- रत्नसुन्दर शाक्य

भिक्षु महानाम महास्थविर

आनन्दकुटी विहार,

स्वयम्भू, काठमाडौं-२०४९

३) बौद्ध भण्डाको निर्माण कसरी, कहाँ भयो ? - भिक्षु राहुल

"आनन्दभूमि" वर्ष - ३४, अंक - ८

(मार्ग, २०६३)

४) बौद्ध भण्डा - अनागारिका जवनवती

"धर्मकीर्ति", वर्ष-२८, अंक- १२

(बैशाख, २०६८)

"अर्हत"

वर्ष-२, अंक-७ (फागुपूर्णिमा, २०६९)

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्ग

(सन् १८५४-१९२०)

८. प्रो. हर्मन ओल्देनवर्ग

यूरोपमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार भएको एक प्रमुख देश हो - जर्मन । यहाँ महान् विचारक (दार्शनिक) अर्थर शोपनहार (Arthur Schopenhauer. 1788-1860) को आगमनपश्चात् लगतै अनेक बौद्ध विद्वान्हरूको प्रार्दुभाव भयो । उहाँहरूमा एक प्रमुख बौद्ध व्यक्तित्व हुनुहुन्छ - प्रो. हर्मन ओल्देनवर्ग (Prof. Hermann Oldenburg) । यहाँ उहाँबारे केही चर्चा गरिन्छ ।

उहाँको जन्म ३१ अक्टोबर १८५४ का दिन जर्मनको हैम्बर्ग (Hamburg) स्थित एक प्रोटेस्टेन्ट परिवारमा भएको थियो । उहाँको पिता फ्रेयरिच ओल्देनवर्ग (Frierich Oldenburg) एक प्रोटेस्टेन्ट पादरी थिए । उहाँकी आमा एलेनोर (Eleonore) थिए ।

हर्मन ओल्देनवर्गले सानै उमेरदेखि प्राच्यविद्या(पूर्वीय साहित्य)मा दिलचस्पी लिंदै आएको थियो । उहाँले सो अन्तर्गत संस्कृत र भारतविद्या सम्बन्धी ज्ञान प्रोफेसर अलब्रेच्ट वेबर र किर्चेफ्ट (Albrech weber and kircheft)को तर्फबाट पाउनुभएको थियो । हरमन ओल्देनवर्गले सन् १८७५ मा बर्लिन विश्वविद्यालयबाट डाक्टरेटको उपाधि प्राप्त गर्नुभएको थियो । तत्पश्चात् नै उहाँ उक्त विश्वविद्यालयका एक अध्यापक नियुक्त हुनुभयो ।

सन् १८७९ मा हरमन ओल्देनवर्गले कियल विश्वविद्यालय (Kiel University) को साथै गोटिंगन विश्वविद्यालय (Gottingen University) मा पनि भारतविद्या एवं संस्कृतका अध्यापक पद वहन गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँ कियल विश्वविद्यालयमा हर्मन

जाकोबी (Hermann Jacobi, 1850-1937)को स्थानमा अध्यापक नियुक्त हुनुभएको थियो । उहाँले गोटिंगन विश्वविद्यालयमा भाषाविज्ञानको बारेमा पनि पढाउनु हुन्थ्यो ।

स्मरणीय छ, ओल्देनवर्गले विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत भइरहेको बेलामै एक पुस्तक लेख्नुभएको थियो जसको नाम हो - "De sacris Fratrum Aryallum Queaestions" । यसभन्दा अगाडि उहाँको पहिलो प्रकाशित पुस्तक हो - "De Platonis arte dialectica" जुन उहाँले १९ वर्षको उमेरमा लेखी प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यसमा उहाँलाई त्यसैबेला (सन् १८७३ मा) पुरस्कार पनि प्राप्त भएको थियो ।

यसैबेलादेखि हर्मन ओल्देनवर्गले अनेकौं विषयमा विभिन्न लेख, समालोचना एवं मौलिक ग्रन्थहरू लेखी प्रकाशन गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँले बौद्ध एवं वैदिक धर्मको अतिरिक्त जसमा विभिन्न स्वरशास्त्र, शब्द व्युत्पत्ति एवं विभिन्न साहित्य र धर्मको इतिहासको बारेमा पनि अविच्छिन्न रूपमा लेख्दै आइरहेको थियो । यसमा पनि विशेषतः धर्मको इतिहासमा उहाँको विशेष रुची थियो । अतः जीवनको अन्तसम्म पनि यस विषयमा उहाँले लेखनकार्य छोड्नु भएको थिएन ।

सन् १९१२ मा हर्मन ओल्देनवर्गले भारत-भ्रमण गर्न आउनुभएको थियो । यस भ्रमणबाट उहाँको भारतविद्यासम्बन्धी दृष्टिकोणमा निकै प्रभाव पर्न गएको थियो । उहाँले यसको ३ वर्षपछि सन् १९१५ मा एक पुस्तक लेख्नुभयो जसको नाम हो - "The Teaching of the Upanishads and the Beginnings of Buddhism" ।

हर्मन ओल्देनवर्गले पालीसाहित्यको विस्तृत अध्ययन मननपश्चात् सन् १८८१ मा एक यस्तो बेजोड कृतिको रचना गर्नुभएको थियो जुन कृतिलाई उहाँको पर्यायवाचीको रूपमा पनि लिइन्छ । उहाँको उक्त कृतिको नाम हो - The Buddha - His Life, His Doctrine, His community, अर्थात् "बुद्ध, उहाँको जीवनी, उहाँको धर्म र उहाँको समुदाय (संघ) । यस कृतिबाट पश्चिममा बुद्ध एक कल्पित आदर्शको रूपमा नभई उहाँ एक ऐतिहासिक महापुरुष अर्थात् यसै धरतीमा जन्म लिई बुद्धत्व प्राप्त गरी पूर्ण जीवन बिताइसक्नुभएका व्यक्ति हुन् भन्ने तथ्यलाई उहाँले कयौं प्रमाणहरूको साथ स्पष्ट गरिदिएको थियो ।

सर्वप्रथम जर्मनभाषामा प्रकाशित उहाँको यस पुस्तकलाई वर्षदिनपछि नै प्रोफेसर होय (Prof. Hoey) ले सन् १८८२ मा अंग्रेजीमा अनुवाद गरी प्रकाशित गरिएको थियो । यस्तै फ्रेन्चभाषामा फाउचर (Foucher)ले सन् १८९४ मा अनुवाद गरी प्रोफेसर सिल्वन लेवीको भूमिका (Forward) समेत राखी प्रकाशन गरिएको थियो । यसको वर्षदिनअगाडि सन् १९९३ मा यसको रसियन भाषामा पनि अनुवाद निकोलायभ (Nikolaeva) ले सम्पन्न गरी प्रकाशित गरिसकेको थियो । केही दशकको अवधिमा रूसीभाषामा अनुवादित हर्मन ओल्देनवर्गको उक्त ग्रन्थको पाँचौं संस्करण समेत सम्पन्न भएको थियो ।

स्मरणीय छ, सुप्रसिद्ध रूसी साहित्यकार एवं सन्त लियो टाल्सटाय (सन् १८२८-१९१०)ले आफ्नो जीवनको उत्तरार्धमा अध्यात्म वा धार्मिक साहित्यमा पनि अभिरूची राख्दै आउनुभएको थियो । यसैक्रममा उहाँले हर्मन ओल्देनवर्गको उक्त पुस्तकलाई अत्यधिक

रूचाएको थियो । अतः उहाँले सो पुस्तक हरहमेसा आफ्नो टेबुलमा राखिराखेको उहाँका समकालिन विद्वान् मित्रहरूले आ-आफ्नो संस्मरणमा उल्लेख गरिराखेको हामी पाउँछौ । लियो टाल्सटायले आफ्नै देशका बौद्ध विद्वान् इभान पाभ्लोविच मिनायेफ (सन् १८४०-९०) को साथै हर्मन ओल्देनवर्गसित पनि सम्पर्कमा रहेका थिए ।

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गले आफ्नो उक्त पुस्तक (The Buddha-His Life, His Doctrine, His community) सातौं संस्करणसम्म प्रकाशन सम्पन्न गरेको थियो त सन् १९७२ सम्ममा यसको १४ औं संस्करण प्रकाशित भइसकेको थियो । हर्मन ओल्देनवर्गले यस कृतिलाई पछि संशोधन एवं परिमार्जन पनि गर्दै ल्याएको कारण यस पुस्तकको लोकप्रियतामा भन्-भन् वृद्धि हुँदै आएको थियो ।

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गर्नुभएको थियो -

"The older occidental Indology was principally, based on Sanskrit texts in which the Buddha is represented as a super human being around whom legends have been woven but in the Pali tradition the life and teaching of the Buddha are historically and really comprehensible."

अर्थात् -

"सुरूका पश्चिमी भारतविद्हरूले संस्कृत ग्रन्थका मूलस्रोतहरूको आधारमा बुद्धलाई एक अलौकिक व्यक्तिको रूपमा

कथावस्तु प्रस्तुत गरिएको थियो जुन कथाहरू कल्पित थियो, तर पालीपरम्परानुसारको बुद्ध-जीवनी र उहाँको उपदेश पूर्णरूपमा ऐतिहासिक एवं यथार्थ (उत्तरदायित्वपूर्ण) रहेका छन् ।”

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गले यस पुस्तक प्रकाशनको दुई वर्षअगाडि नै सन् १८७९ मा श्रीलंकाको बुद्ध-शासनको इतिहासको रूपमा रहेको “दीपवंश” नामक ऐतिहासिक कृतिलाई पनि अंग्रेजीमा अनुवाद गरी प्रकाशन गरिसकेको थियो ।

उहाँको सम्पर्क लण्डनका प्रकाण्ड बौद्ध पण्डित प्रो. रीस डायविड्स (Prof. Phys Davids 1843-1922) र लण्डनमै रहँदै आउनुभएका जर्मनका एक सुप्रसिद्ध संस्कृतविद् प्रो. मैक्समूलर (Prof. Max Muller 1823-1900) सितपनि घनिष्ठता थियो । यिनीहरूमा संस्कृतज्ञ मैक्समूलरले सन् १८७९ मा The sacred Books of the East (पूर्वीय पवित्र ग्रन्थमाला)को सम्पादन एवं प्रकाशन सुरू गर्नुभएको थियो त पालीका प्रकाण्ड पण्डित रीस डायविड्सले Pali Text Society स्थापना गरेर पाली त्रिपिटक साहित्य एवं यसको अनुवाद धराधर प्रकाशित गर्दै ल्याएका थिए । उहाँहरूको एक-आपसमा सम्पर्क रहेको फलस्वरूप नै ओल्देनवर्गको कृति पनि The Sacred Books of the East एवं Pali Text Society को तर्फबाट प्रकाशित हुँदै आएको थियो ।

हर्मन ओल्देनवर्गले प्रो. रीस डायविड्ससित संयुक्तरूपमा रही अनुवाद गरिएको त्रिपिटकको “विनयपिटक” ग्रन्थ, जुन पाँच भागमा सन् १८८१ देखि १८८५ भित्रमा प्रकाशित गरिएको थियो लाई उहाँहरूले सन् १८७९-१८८३ भित्रमा अनुवाद पूरा गरिएको थियो । यसलाई मैक्समूलरले आफ्नो “The Sacred Books of

the East" को तर्फबाट प्रकाशित गरिएको थियो ।

हर्मन ओल्देनवर्गले त्रिपिटकको सूत्रपिटकअन्तर्गत खुद्दक निकायको थेरगाथा र थेरीगाथालाई पनि सन् १८८३ मै अनुवाद गरी प्रकाशित गरिएको थियो जसलाई पछि अंग्रेजी भाषामा पुनः श्रीमती रीस डायविड्स (Mrs. Rhys Davids 1858-1942)ले अनुवाद गरी Psalms of the sisters र Psalms of the Brethren को नामबाट सन् १९०९ र सन् १९१३ मा प्रकाशित गरेकी थिइन् ।

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गको मूल ग्रन्थ "The Buddha, His Life, His doctrine, His community" कृति सन् १९१५ मा जर्मनका अर्का बौद्ध विद्वान् जार्ज ग्रीम (George Grimm 1868-1945) को पुस्तक The Doctrine of the Buddha – The Religion of Reason and Meditation प्रकाशित नभएसम्म प्रमुख कृतिको रूपमा रहेको थियो ।

प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गले बौद्ध साहित्यमा मात्र दिलचस्पी राख्नुभएको थिएन, वैदिक साहित्यको बारेमा पनि उहाँलाई पन्याप्त ज्ञान थियो अतः त्यसै प्रसंगमा सन् १८८० देखि १९१९ सम्ममा विभिन्न वेद, उपनिषद आदि वैदिक ग्रन्थहरूको बारेमा पनि कयौं पुस्तकहरू लेखी प्रकाशन गर्नुभएको थियो । अतः त्यसबाट पनि उहाँलाई पूर्वीयहरूले बिर्सन सकिने स्थितिमा छैन ।

अन्तमा, हर्मन ओल्देनवर्गले पनि सांसारिक नियमानुसार आफ्नो उद्देश्यपूर्ण सफल जीवन १८ मार्च १९२० का दिन ६६ वर्षको उमेरमा अन्त गर्नुभयो ।

—सन्दर्भ—

- १) विश्वय् बुद्धधर्म, भाग-४ - भिक्षु सुदर्शन
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार
पुतलीसडक, काठमाडौं-२५१८
  - २) The Western contribution to Buddhism
- William Peiris,
Motilal Banarasidas,
Jawahar Nagar, Delhi -1973
  - ३) Buddhism and Buddhist studies in Germany
- Hans Wolfgang Schumann,
- Internationale-s,
Bonn-Bad godesberg -1972.
- “पालि फः”
बुलेटिन अंक-२
(अशोज, २०६८)
- मानन्धर व्यायाम मन्दिर
सकोलान, भक्तपुर-३

१०. डा. कार्ल युगेन न्यूमन

यूरोपमा सबभन्दा बढी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार भएको देश जर्मनलाई मानिन्छ । यसको मूल कारण त्यहाँ १९ औं शताब्दीको पूर्वार्द्धमै सुप्रसिद्ध दार्शनिक आर्थर शोपनहार (Arthur Schopenhaur, 1788-1860)ले जर्मनमा मात्र होइन पूरा पश्चिमी जगत्मा सर्वप्रथम बुद्ध-धर्मको बारेमा आफ्नो कृति "The world as will and representation" मा "इच्छा र विचारअनुरूपको संसार" बाट बुद्ध-धर्मको चर्चा सुरू हुन आएको थियो ।

सर्वप्रथम सन् १८१९ मा प्रकाशित शोपनहारको यस कृति सन् १८४४ मा दोस्रो र तेस्रो संस्करण सन् १८५९ मा उहाँ स्वयंले प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यस अवधि (१८५९) भित्रमा शोपनहारले बुद्ध-धर्म सम्बन्धी रसियन, जर्मन र फ्रेन्च विद्वानहरूले लेखिएका पुस्तकहरू पनि अध्ययन गर्न पाएको फलस्वरूप दोस्रो र तेस्रो संस्करण दुई खण्डको रूपमा लेखी प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

सन् १८४४ मै दुईखण्डको रूपमा प्रकाशित गरिएको यस पुस्तकबाट प्रभावित भएका कयौं महानुभावहरू यूरोपमा देखा परे, जसले बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारको निमित्त आफ्नो जीवन समर्पित गरे, ती समर्पित व्यक्तिहरूमा एक हुनुहुन्छ - डा. के. ई. न्यूमन (Dr. Karl Eugen Neumann) । यहाँ उहाँवै संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिन्छ -

उहाँको जन्म १८ अक्टोबर १८६५ का दिन अष्ट्रियाको राजधानी भियना (Vienna) स्थित एक रोमन कैथोलिक परिवारमा

डा. कार्ल युगेन न्यूमन

(सन् १८६५-१९१५)

भएको थियो । उहाँका पिता अन्जेलो न्युमन (Angelo Neumann) प्रायगका एक प्रसिद्ध बैण्डमास्टर थिए त माता अर्ली मिहालोविट्स (Aurelie Mihalovits) भारतीय साहित्यमा दिलचस्पी भएकी एक गुणी महिला थिइन् ।

के. ई. न्युमनले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा लिपजिग (Laipzig) स्थित थोमस स्कूल (Thomas School) मा सुरू गर्नुभएको थियो । त्यहाँ चार कक्षासम्म पढी उहाँ सन् १८७९ मा लिपजिगको एक वाणिज्य स्कूलमा भर्ना हुन जानुभएको थियो । उक्त स्कूलमा उहाँले विभिन्न भाषाहरूको पनि अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

सन् १८८२ मा के. ई. न्युमनले इङ्लैण्ड र इटालीको भ्रमण गर्नुभएको थियो । सन् १८८४ मा उहाँले उपर्युक्त आर्थर शोपनहारको कृति अध्ययन गर्ने अवसर पाउनुभएको थियो । के. ई. न्युमनले आर्थर शोपनहारको कृतिको अध्ययनबाट बुद्ध-धर्मको ज्ञानविस्तृत गर्दै लगे । उहाँले सिर्फ जीवन निर्वाहको निमित्त जर्मनको एक बैङ्कमा काम गरे । अफिसको कार्यपश्चात् एवं दिनहुँ बिहान ३ बजेदेखि के. ई. न्युमनले विभिन्न धर्म-दर्शन एवं भारतीय साहित्यको बारेमा विस्तृत अध्ययन गर्दै लगे । यसप्रकार उहाँले ३ वर्षसम्म विभिन्न धर्म-दर्शनबारे अध्ययन मनन गरिसकेपछि सन् १८८७ मा प्राग (Prague) मा आई आफ्नो माध्यमिक शिक्षा पनि उत्तीर्ण गरे ।

सन् १८८७ को ग्रीष्मकालमा उहाँ बर्लिनमा आई फ्रेडरिक विलहेल्म विश्वविद्यालयमा प्रमाणपत्रतहमा प्रवेश गरे । त्यहाँको ५ सेमेष्टरको अध्ययनकालमा उहाँले तुलनात्मक धर्मदर्शन, चीनियाँ भाषा, भारतीय शास्त्र, पुरातत्वविद्या, औषधी विज्ञान र खगोलशास्त्रको पनि विस्तृत अध्ययन गरेको थियो ।

स्मरण गरौं, त्यसताका के. ई. न्युमनले उक्त विश्वविद्यालयमा विभिन्न विषयहरूको अध्ययन यी विभिन्न अध्यापकहरूबाट पाउनुभएको थियो -

१. तुलनात्मक धर्मदर्शन - पाल दसेन(Paul Deussen) ।
२. चीनी विद्या वा साहित्य(Sinology) - जी. ग्रुब(G. Grube) ।
३. भारतविद्या (Indology) - हर्मन ओल्देनबर्ग र अल्ब्रेक्ट वेबर
(Hermann Oldenburg and A. weber) ।
४. पुरातत्त्वविद्या (Archaeology) - आई. वहलिया(I. Wahlea) ।
५. औषधविज्ञान (Medicine) - ए. डी. बी. रेमण्ड(A.D.B.
Raymond) ।

६. खगोलशास्त्र (Astronomy) - डब्ल्यू फोरेस्टर(W. Forester) ।
के. ई. न्युमनले बर्लिन विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत भइरहेकै बेला सन् १८८९ मा कमिल्ला नर्डमन (Kamilla Nordmann) नामकी महिला जो जोहानिस नर्डमन(Johannes Nordmann)का सुपुत्री थिइन् सित विवाह गरेको थियो । यी महिला एक कुशल पियानोवादक एवं दयालु हृदयकी महिला थिइन् ।

सन् १८९० मा के. ई. न्युमनको सम्पर्क जर्मनको हाल विश्वविद्यालय(Halle University) का प्रोफेसर आर. पिश्चेल (R. Pischel)सित घनिष्ठ रहन आएको फलस्वरूप उहाँले सन् १८९१ को सुरूदेखि लिपजिग विश्वविद्यालयमा डाक्टरको निमित्त थेसिस बुभाउनुभएको थियो । उहाँको Thesis को विषय हो - "Das sarsangaho, ein kompendium Buddhistischer Anschauungen, Brstes Kapital अर्थात् The First Chapter of the Sarasangaho a compendium of Buddhist views

(सारसंग्रहोः बुद्धधर्मको सार संक्षेप, पहिलो अध्याय)

सन् १८९१ को अन्तमा के. ई. न्यूमन हलैण्डमा जानुभएको थियो, जहाँ ६ हप्ताको निवासकालमा उहाँले आफ्नो पहिलो कृति *Buddhistische Anthologie* (Buddhist Anthology) प्रकाशित गर्नुभएको थियो साथै उहाँले त्यसताका बौद्ध र क्रिश्चियन सिद्धान्तबीचको अन्तरसम्बन्ध बारेमा पनि केही लेखहरू प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

सन् १८९३ मा के. ई. न्यूमनले तथागत सम्यकसम्बुद्ध एवं उहाँको धर्मप्रति यति आस्थावान भए कि उहाँ स्वयं भारतमा आई आफ्नो सम्पूर्ण जीवन यही बिताउन चाहेका थिए जसको निमित्त उहाँले ब्रिटेन सरकारसमक्ष एक स्थायी पद (सरकारी जागिर) को निमित्त निवेदन दिएका थिए तर सफल हुनुभएन । यस्तै अन्य प्रयासको रूपमा भारतको कुनै एक प्रदेशको महाराजासित पनि सो आशयको एक पत्र पठाएको थियो तर जवाफ आएन । अतः दुवै प्रयास असफल भएपनि तथागतको संवेजनीय स्थलहरूको अवलोकन गर्ने चाहनालाई उहाँले छोड्नुभएन । उहाँ सन् १८९४ मा भारत आएर नै छोडे, साथै तथागतको जन्मस्थल - लुम्बिनी(नेपाल) मा पनि आइपुगे ।

स्मरणीय छ, यसको दुई वर्षपछि के. ई. न्यूमनकै देश - जर्मनका एक प्रसिद्ध पुरातत्त्वविद् डा. एलोइज एन्टोन फुहरर (Dr. Alois Anton Fuhrer) लाई ब्रिटिशकालीन भारत सरकारका पुरातत्त्वविभागले नेपालको तराईका विभिन्न स्थान (निग्लिहवा, गोठिहवा र लुम्बिनी) हरूमा फेला परेका अशोक स्तम्भहरूको निरीक्षण गर्न पठाइएको थियो, जसमा प्रमुखतः लुम्बिनीमा पाइएको

अशोकस्तम्भमा रहको शिलालेखलाई १ दिसम्बर १८९६ का दिन : फुहररले नै विशेषरूपमा पत्ता लगाएको थियो । लुम्बिनीस्थित उ अशोकस्तम्भको उद्धार एवं डा. फुहररलाई विशेष मदत गर्नुभए व्यक्तिको रूपमा, पुरातत्त्वको विषयमा दिलचस्पी भएका तत्कालि पाल्पाका बडाहाकिम जनरल खड्ग शम्शेरलाई पनि हामीले बिर हुन्न ।

सन् १८९४ मा भारत आउनुभएका डा. के. ई. न्यूमन भारतमा आएर पनि काम (सरकारी जागिर) को खोजीमा लागे थिए तर सफल भएन । अतः उहाँ भारतबाट श्रीलङ्का पुगे श्रीलङ्कामा बौद्ध भिक्षुहरूसँग सम्पर्क राखी केही महिना बिताए श्रीलङ्काबाट उहाँ यूरोप फर्कनुभयो र वर्षदिन लन्डनमा रहनुभये लन्डनमा उहाँ वर्षदिन त्यहाँका सुप्रसिद्ध पालीसाहित्यका विद्व प्रो. रीस डायविड्स (Prof. Rhys Davids -1843-1922) : सम्पर्कमा रहे । यसको फलस्वरूप उहाँमा बुद्धधर्मसम्बन्धी ज्ञान भ विस्तृतरूपमा भयो ।

पहिले नै बुद्ध-धर्ममा दिलचस्पी राख्दै आउनुभएका ई. न्यूमनले जब Pali Text Society का संस्थापक प्रो. री डायविड्ससँग सम्पर्क भयो तब उहाँले पनि पाली साहित्य विभिन्न ग्रन्थहरूमा विशेषतः सुत्तपिटकका प्रमुख ग्रन्थहरूको धारा जर्मन भाषामा अनुवाद गर्दै लगे जसमा धम्मपद (सन् १८९३: मज्झिम निकाय - ३ खण्डमा (१८९६-१९०२), थेरगाथा र थेरीगा (सन् १८९९), दीघनिकाय - ४ खण्डमा, (१९०७-२८) र सुत्तनिप (सन् १९०५) थिए ।

डा. के. ई. न्यूमैन लण्डनबाट वर्षदिनपछि भेना (अष्ट्रिया) पुगी त्यहाँका सुप्रसिद्ध भारतविद्, काव्यशास्त्र, शिलालेख, पुरालेख आदिका जानिफकार जार्ज ब्यूहलर (George Buhlor, 1837-98) सित निकटतम सम्पर्क राख्न पाएकोबाट पनि उहाँलाई विशेष प्रेरणा मिल्न गएको थियो ।

स्मरणीय छ, जर्मनमा पालीसाहित्य जर्मनभाषामा अनुवाद गर्नमा जुन योगदान के. ई. न्यूमनको रहेको छ, त्यस्तै योगदान हाल नेपालमा पालीसाहित्य नेपालभाषा र राष्ट्रियभाषा नेपालीमा अनुवाद गर्नमा दुण्डबहादुर वज्राचार्यको रहेको छ, उहाँले पनि धम्मपद (सन् २००२), मिलिन्दप्रश्न (सन् १९८४), दीघनिकाय (सन् १९९० - नेपालभाषा, सन् २००० नेपालीभाषा), मज्झिमनिकाय (सन् १९९७ - नेपालभाषा, सन् २००१ - नेपालीभाषा), संयुक्तनिकाय (सन् १९९९ - नेपालभाषा), सम्पूर्ण जातकअट्ठकथा (सन् २०१२ - नेपालभाषामा - ६ खण्ड) आदि प्रमुख ग्रन्थहरू अनुवाद मात्र गर्नुभएको थिएन आफ्नै परिवारको तर्फबाट (सिंगै-सिंगै एकै खण्डको रूपमा) "वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय"को तर्फबाट प्रकाशित गराउनुमा बेजोड भूमिका रहन गएको छ ।

दुण्डबहादुर वज्राचार्यले पाली त्रिपिटक साहित्यको अनुवादमा हात राख्नुका मूल कारण पनि शायद के. ई. न्यूमनले मज्झिमनिकायको अनुवादको प्रसंगमा (पुस्तकको परिचयमा) उल्लेख गरे अनुरूप हुन सक्छ, उहाँले उल्लेख गर्नुभएको थियो -

"He who knows Pali needs no borrowed light; when the sun is shining we do not need the moon."

अर्थात् -

“जसलाई पाली (साहित्य) को ज्ञान छ, उसलाई अन्य प्रकाशको जरूरत छैन, जस्तो जब सूर्यको उदय (प्रकाश) हुन्छ तब चन्द्रमाको जरूरत हुँदैन ।”

अफशोचको कुरा, जीवनको अन्तिम दशकमा डा. के. ई. न्युमनले जुन बैङ्कमा आफ्नो रकम जम्मा गरिराखेको थियो सो बैङ्क डुब्न गएको कारण (Bank Crash) सन् १९०६ देखि उहाँको पारिवारिक स्थिति नाजूक हुँदै गयो जसको कारण उहाँले आफूले उपभोग गर्दै आइरहेका केही प्रमुख सरसामानहरू धमाधम बिक्री गर्न बाध्य भए साथै १५ वर्षदेखि निरन्तररूपमा संकलन गर्दै आइरहेको आफ्नो निजी पुस्तकालयको ४००० जति पुस्तकहरूसमेत बिक्री गरे । सन् १९१० देखि त भन्नु उहाँको आर्थिक स्थिति बेहाल हुँदै गयो, यद्यपि उहाँलाई पटक-पटक गरी जर्मनका अन्य एक बौद्धविद्वान् मित्र डा. जार्ज ग्रीम (Dr. Goerge Grimm, 1868-1945) ले सहयोग गर्दै आइरहेको पनि थियो ।

के. ई. न्युमन - स्वास्थ्यको कमजोरीको स्थितिमा रहेको कारण पनि उहाँको आर्थिक स्थिति शंकटमा पर्न आएको थियो । उहाँले एक पटक आफूसँग रहेको सियामी संस्करणको पाली त्रिपिटक पनि बन्धक राख्नुभएको थियो, जुन उहाँको पिताको निधनपश्चात् छोडेर गएको केही बचत रकमबाट फर्काउन सफल हुनुभयो ।

यसपश्चात् पनि उहाँले दीघनिकाय ग्रन्थको अनुवाद जुन अधुरो भइराखेको थियो पूरा गरी यसको दोस्रो खण्ड पनि सन् १९१२ मा प्रकाशित गर्नुभयो त सन् १९१३ को जनवरीसम्ममा सम्पूर्ण दीघनिकाय ग्रन्थको अनुवादकार्य जटिल समस्याको स्थितिमा पनि पूरा गरेर नै छाडे ।

के. ई. न्यूमनले आफ्नो मित्र डा. जार्ज ग्रीमलाई आफू सेप्टेम्बर (सन् १९१५ को) महिना पार गर्न नसकिने जानकारी महिनादिन अगाडि नै दिएको थियो । उहाँको अनुमानमा दुई-तीन हप्ताको मात्र फरक भयो, उहाँको निधन १८ अक्टोबर १९१५ का दिन भयो जुन उहाँको ५० औं जन्मदिन थियो । उहाँको निधन विशेषतः फोक्सोको रोगको कारण हुन गएको थियो ।

—सन्दर्भ—

१. विश्वय् बुद्ध-धर्म (भाग ४) - भिक्षु सुदर्शन,
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार,
पुतलीसडक, काठमाडौं-२५१८ ।
२. जर्मनीका एक दर्जन विशिष्ट बौद्ध विद्वान्हरु
- भिक्षु अशोककीर्ति,
“शान्तिवन-स्मारिका”
वर्ष-१, अंक-१,
(वि.सं. २०६०, बु.सं. २५४७)
३. The Western contribution to Buddhism
- William Peiris,
Motilal Banarasidass,
Jawahar Nagar,
Delhi -1973.
“विश्वशान्ति”
रजत-जयन्ती स्मारिका
रजतवर्ष (२०४४-६९)

११ फ्रान्सिस जे. पायन

“एशियाको ज्योति” हुनुभएका शाक्यमुनि गौतमबुद्धको धर्म यूरोपमा विशेषतः १९ औं शताब्दीको मध्य एवं उत्तरार्द्धदेखि वैचारिक रूपमा मात्र होइन साँस्कारिक (बौद्ध जीवन परम्परा) रूपमा प्रारम्भ हुने पूर्वाधारको रूपमा ल्याउने प्रयास विभिन्न यूरोपीय विद्वान्हरूले बौद्धग्रन्थ सम्पादन एवं प्रकाशन गर्ने कार्यबाट शुभारम्भ गरेका थिए ।

यस क्रमको सुरु इङ्ग्लैण्डमा सन् १८३७ मा जर्ज टर्नर (George Turnour) ले श्रीलंकामा बुद्धशासनको इतिहासको रूपमा रहेको “महावंश” पाली ग्रन्थलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरी प्रकाशन गर्नु, सन् १८२१ देखि १८४३ सम्म नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्टको रूपमा नियुक्ति भएर आउनुभएका ब्रायन एच. हडसन (Brian H. Hodgson) ले नेपालमा रहेका अत्याख संस्कृत बौद्धग्रन्थ कलकत्ता, लन्डन एवं पेरिस पुन्याउनु, फ्रेडरिक मैक्समूलर (Friedrich Maxmuller) ले सन् १८५९ मा History of Ancient Literature ग्रन्थ र “पूर्वीय पवित्र ग्रन्थमाला” (The Sacred Books of East) को सम्पादन एवं प्रकाशनको क्रममा धम्मपद, सुत्तनिपात, बुद्धिष्ट सुत्तज आदि प्रकाशन गरेबाट इङ्ग्लैण्डमा बौद्ध-साहित्यको अध्ययन-मनन सुरु भइसकेको प्रमाण स्वरूप २० औं शताब्दीको पहिलो दशक (सन् १९०६-०७) मै “Buddhist Society of England र Buddhist Society of Great Britain and Ireland” नामक संस्था स्थापना भइसकेको थियो । यी दुवै संस्था स्थापना गर्नमा तल्लीन हुनुभएका एक प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ - फ्रान्सिस जे. पायन (Francis J. Payne) ।

फ्रान्सिस जे. पायन

(सन् १८६९-१९५४)

उहाँको जन्म २२ जुलाई १८६९ का दिन लन्डनको ए सम्पन्न परिवारमा भएको थियो । उहाँ आफ्नो अध्ययनपश्चात् ए सिविल कर्मचारीको रूपमा ब्यस्त हुनुभएको थियो । त्यसैता (यौवनावस्थामै) उहाँ बुद्ध-धर्ममा लागिसकेको थिए जस फलस्वरूप उहाँमा विशेषरूपमा जीवनको विषम परिस्थितिमा प सहजरूपमा धैर्य धारण गर्न सक्ने क्षमता बृद्धि भएको महशु भएको थियो । अतः उहाँले बुद्ध-धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसार आफ्नो फुर्सदको समय सद्धर्मकै निमित्त समर्पित गर्नुभएको थियो

सन् १९०६ मा लन्डनमा आर. जे. ज्याक्सन (R. Jackson) र जे. आर. पायन (J. R. Payne) को विशेष पहल स्थापना गरिएको Buddhist Society of England मा फ्रान्सिस जे. पायन पनि सुरुदेखि एक सदस्य (संस्थापक) थिए । य संस्था वर्षदिन पछि २६ नोभेम्बर १९०७ का दिन 'The Buddhist Society of Great Britain and Ireland' को रूपमा पुनर्गठन गरेको थियो । यस संस्थाको अध्यक्ष प्रो. रीस डायविड्स (Prof Rhys Davids 1843-1922) नियुक्त हुनुभएको थियो । य संस्थाले "The Buddhist Review" नामक एक पत्रिका प सम्पादन एवं प्रकाशन गर्दै आएको थियो जसको एक नियमित लेखक फ्रान्सिस जे. पायन थिए ।

फ्रान्सिस जे. पायनले पत्रिकाको निमित्त नियमितरूप लेखमात्र दिंदै आउनुभएको थिएन सन् १९२४ सम्ममा बुद्ध-धर्मसम्बन्ध ३६ वटा व्याख्यान पनि दिइसक्नुभएको थियो । उहाँकै व्याख्यानब प्रभावित भई लन्डनका एक वैरिस्टर क्रिसमस हम्फ्रेज (Christm Humphreys 1901-83)ले बुद्ध-धर्ममा प्रभावित भई पछि उ

आफैले पनि १९ नोभेम्बर १९२४ का दिन 'Buddhist Society of London' नामक एक अन्य संस्था नै स्थापना गर्नुभएको थियो । यस संस्थाको प्रतिनिधित्व गरी क्रिसमस हम्फ्रेज सन् १९५६ को नोभेम्बर महिनामा नेपालमा सम्पन्न चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा सहभागी हुनुभएको थियो ।

९ मार्च १९२३ का दिन, इङ्ग्लैण्डकै पहिलो भिक्षु आनन्द मेत्तेय्य जो बर्माबाट प्रव्रजित एवं उपसम्पन्न भई पहिलो धर्मदूतको रूपमा सन् १९०८ मा बर्माबाट इङ्ग्लैण्ड आउनुभएको थियो । उहाँको ५० वर्षको कम उमेरमै निधन हुन गएबाट इङ्ग्लैण्डमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारमा जुन धक्का पर्न गएको हो त्यसको पूर्ति त्रिरत्न (बुद्ध, धर्म र संघ) प्रति अटल श्रद्धा भएका फ्रान्सिस जे. पायनको तर्फबाट कयौं वर्षसम्म सफल भूमिका निभाइएको थियो ।

बुद्ध-धर्ममा उहाँले गर्नुभएको योगदानलाई क्रिसमस हम्फ्रेज, फ्रान्सिस स्टोरी (अनगारिक सुगतानन्द) आदि ब्रिटेनका बौद्ध विद्वान्हरूले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरिराखेको हामी पाउँछौं ।

बौद्ध-विद्वान्हरूको अतिरिक्त स्वयं फ्रान्सिस जे. पायनका सुपुत्र लेफ्टिनेन्ट कर्नल इ. एफ. जे. पायन (Lt. Col. E.F. J. Payne) - जो एक आर्मी अफिसर थिए ले आफ्नो पिताको स्मरणमा स्पष्ट उल्लेख गरिराख्नुभएको छ कि उहाँ (बुबा) कै प्रभावबाट आफूले पनि बौद्ध-साहित्यको श्रीवृद्धि गर्नमा सक्षम हुन सकेको हो ।

स्मरणीय छ, सन् १९७२-७३ तिर ७६ वर्षका उमेरमा रिटायर्ड भइसक्नुभएका इ. एफ. जे. पायनले जर्मनका सुप्रसिद्ध दार्शनिक अर्थर शोपनहार (Arthur Schopenhauer, 1788-

1860) को कृति अंग्रेजीमा अनुवाद गरी वहाँ बुद्धको शान्ति-सन्देशलाई पश्चिमी जगत्मा पुनः एकपटक प्रचार-प्रसार गराउन सफल हुनुभएको थियो ।

यस्ता पैतृक एवं धार्मिक उत्तराधिकारी पनि जन्माउनुभएका फ्रान्सिस जे. पायनले भावी पिढीको लागि सन् १९५४ मा आफ्नो योगदान छोडेर जानुभएको थियो ।

—सन्दर्भ—

१) The Western Contribution Buddhism

- William Peiris
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar,
Dehli -7, - 1973

२) Buddhism

- Cristmas Humphreys
Penguin Books Ltd.
England -1951
(1st Edition)

३) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू -दोस्रो भाग

- रत्नसुन्दर शाक्य
मानदास लुमन्ति प्रकाशन
काठमाडौं -२०५०
“स्वाँया-पुन्ही”
रजत-महोत्सव स्मारिका

(२५५९ औं बुद्ध जयन्ती समारोह समिति)

युवक बौद्ध मण्डल, नेपाल

१२. ई.जे. थोमस

१९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा यूरोपमा प्रादुर्भाव भएका केही विशिष्ट बौद्ध विद्वान्हरूमध्ये इङ्ग्लैण्डका ई. जे. थोमस (Edward Joseph Thomas) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म ३० जुलाई १८६९ का दिन एक मालीको पुत्रको रूपमा भएको थियो । उहाँका पिता इङ्ग्लैण्डको योर्कशायर (Yorkshire) मा रहेको एक चर्चको पादरी श्रद्धेय जे. आई. ब्रक्स (Rev. J. I. Brookes) को आश्रयमा रहँदै आएको थियो ।

ई. जे. थोमसले १४ वर्षको उमेरदेखि स्कूल छोडी मालीको कार्यमा लाग्नुभएको थियो । यस कार्यमा उहाँले १२ वर्ष बिताउनु भएको थियो । उहाँले बगैचामा रहेका अनेकौं किसिमका फूलहरूलाई अति नै प्रसन्नताका साथ स्याहार-सुसार गर्नुहुन्थ्यो । उनी मालीको कार्यको अतिरिक्त अन्य कार्यहरूमा पनि व्यस्त हुनुहुन्थ्यो ।

सन् १८९४ मा उहाँ क्यू (Kew) नामक स्थानमा पनि एक वर्ष विद्यार्थीहरूलाई मालीको प्रशिक्षण कार्य दिन जानुभएको थियो । ई. जे. थोमसले मैट्रिक परीक्षा यसैताका पहिलो श्रेणीमै उत्तीर्ण हुनुभएको थियो । मैट्रिकमा उहाँले लिनु भएको मूल विषय थियो - वनस्पति शास्त्र (Botany), यान्त्रिक शास्त्र (Mechanic) र गणित शास्त्र (Mathematic) । यस्तै भाषामा लाटिन, ग्रीक, अंग्रेजी लिनुभएको थियो ।

सन् १८९६ मा ई. जे. थोमसले लन्दनमा रहेको सेन्ट एण्ड्रुज विश्वविद्यालय (University of St. Andrews) मा प्रवेश गर्नुभयो । पछि यसै विश्वविद्यालयबाट उहाँले "डी. लिट." गर्नुभएको

ई. जे. थोमस
(सन् १८६९-१९५५)

थियो । सन् १९०१ भित्रमा उहाँले ग्रीक एवं रोमन साहित्यमा एम.ए. गर्नुभएको थियो । यस्तै सन् १९०३ मा ई. जे. थोमसले इमानुयल कलेज (Emmanuel College) मा एक सफल विद्यार्थीको रूपमा प्रवेश गर्नुभयो । सन् १९०५ मा उहाँले केम्ब्रिज विश्वविद्यालयको अन्तिम उपाधि परीक्षा (Classical Tripes Part II) पनि भाषा विज्ञान (Philology) मूल विषय लिई उत्तीर्ण हुनुभएको थियो ।

यसै अन्तर्गत उहाँले संस्कृत र पालीभाषाको गहन अध्ययन गर्नुभएको थियो । संस्कृत र पालीभाषामा रहेका बौद्ध-धर्मका अल्ल्याख ग्रन्थहरूको अध्ययन-मनन गर्नुभएको थियो । यसै विषयमा उहाँले निकै व्याख्यान पनि दिंदै आउनुभएको थियो ।

सन् १९०९ मा ई. जे. थोमस केम्ब्रिज विश्वविद्यालयका सह-पुस्तकालयाध्यक्ष (Under-Librarian) नियुक्त हुनुभएको थियो । यस पदमा उहाँ लामो समयसम्म रहनुभयो । उहाँ पुस्तकालयमा विशेषतः बाहिरका किताबहरू (Foreign Books) को प्रबन्धकको रूपमा रहनुभएको थियो । यसकारण उहाँको योग्यता एवं विद्वत्ता अदभुतरूपमा हर क्षेत्रमा प्रगाढ हुँदै आएको थियो । उहाँ यति दक्ष हुनुहुन्थ्यो कि उहाँले जुनसुकै अस्पष्ट कृतिको रूपमा रहेका पुस्तकको पहिचान पनि सजिलै गर्न सक्नुहुन्थ्यो ।

उहाँले आफ्नो जीवनको पछिलो भाग केम्ब्रिज विश्वविद्यालयको प्राच्यभाषा विभागको पुस्तकालयको अध्यक्षको रूपमा बिताउनुभएको थियो जुन पदमा रही उहाँले सन् १९४० मा अवकाश प्राप्त गर्नुभयो तर उहाँलाई उहाँको दक्षताको स्मरण गरी प्राच्य विभागको पुस्तकालयमा पुनः केही वर्ष सोही पदमा रहिरहन आग्रह गरियो जसअनुसार उहाँ पुनः एकदशकसम्म अर्थात् सन् १९५० सम्म सो पदमा रहनुभयो ।

यसप्रकार २० औं शताब्दीको पहिलो दशकमा आफ्नो अध्ययन पूर्ण गरी केम्ब्रिज विश्वविद्यालयका विभिन्न विभागका पुस्तकालयको प्रमुख भई पूरा ४ दशक बिताउनुभएका इङ्गल्याण्डका एक विशिष्ट बौद्ध विद्वान्को रूपमा ई. जे. थोमसले आफ्नो विस्तृत एवं गहन अध्ययनको प्रतिफलस्वरूप कयौं प्रमाणिक एवं वजनदार कृतिहरू पनि लेख्नुभएको थियो । उहाँका ती कृतिहरूमा Plautus's Anlularia (1913), Danish Conversation Grammar (1926), The Life of Buddha as Legend and History (1927), The History of Buddhist Thought (1933) को साथै The History of Indian Philosophy, Early Buddhist Scriptures, The Road to Nirvana, The Quest of Enlightenment, Ratana Sutta आदिको रूपमा पाली एवं संस्कृत बौद्ध-ग्रन्थका मूल पुस्तकहरूको पनि अनुवाद उहाँबाट प्रस्तुत गरिएको थियो जुन कृतिहरू यूरोपमा मात्र होइन यूरोप बाहिरपनि त्यति नै प्रसिद्धि रहेको थियो ।

पालीसाहित्यका दिग्गज रहनुभएका ई. जे. थोमसले पाली साहित्यका मूल स्थानको रूपमा श्रीलङ्का देशलाई स्वीकार गर्नुभएको छ । अतः श्रीलङ्का देशप्रति उहाँको विशेष श्रद्धाका साथ स्मरण गरिएको हामी पाउँछौं । उहाँले आफ्नो मृत्युपश्चात् आफ्नो निजी पुस्तकालयका सम्पूर्ण कृति श्रीलङ्काको पेरेदेनिया विश्वविद्यालयलाई समर्पित गर्ने मृत्युल्लेख गराइराख्नुभएको थियो ।

उहाँले बौद्ध-शिक्षाको सही निष्कर्षको बारेमा एक ठाउँमा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ -

"The Real greatness of Buddhist morality is in the truly ethical character of its teaching."

अर्थात्-

“बौद्ध-शिक्षाको साँच्चिकै महानता भनेको वस्तुतः यस शिक्षामा आउने आचारसम्बन्धी (नीतिगत) कुरालाई जोड दिनु हो ।”

सन् १९५२ मा ई. जे. थोमसका अन्तिम कृति जुन एक बौद्ध ग्रन्थको अनुवाद कृति थियो, प्रकाशित भएको थियो । जीवनको अन्त उहाँले सन् १९५५ मा ८६ वर्षको उमेरमा गर्नुभयो ।

उहाँले आफ्नो दीर्घ जीवनकालमा यद्यपि उहाँको धर्मपत्नीको निधन सन् १९२० मा भइसकेको थियो । उहाँले पुनर्विवाह गर्नु भएन । उहाँको कुनै सन्तान पनि थिएन । उहाँलाई पूर्व र पश्चिमका कयौं विशेषतः पालीसाहित्यका बौद्ध विद्वान्हरूले अति श्रद्धाका साथ धर्मका अभिभावकको रूपमा स्वीकार गरिराखेको पाइन्छ । यस्तै उहाँको सान्निध्यतामा रही बौद्ध-साहित्यमा कार्यशील (शोधखोज गर्ने) विद्यार्थीहरूलाई उहाँले फूललाई जस्तै नै स्याहार-सुसार गरेर जीवन बिताएको कुरा हामीले बिर्सन सकिँदैन ।

Dhamma.Digital

—सन्दर्भ—

१) The Western Contribution to Buddhism

- William Peries

Motilal Banarasidas

Jawahar Nagar, Delhi - 1973

“अर्हत”-१३

वर्ष-२, अंक-२(श्रावण, २०७१)

१३. पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य

ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्ध (परम्परानुसार ई. पू. ६४४-५२४) को धर्मलाई कालान्तरमा आएर आ-आफ्नो देशको परिस्थितिअनुसार विभिन्न यान (थेरवाद, महायान र वज्रयान) को रूपमा प्रचार-प्रसार हुँदै आएको क्रममा नेपालमा पनि सदियोंदेखि परम्परागत वज्रयानी रूपमा प्रचार-प्रसार(संरक्षण) हुँदै आइरहेको हामीलाई अवगत भएकै कुरा हो ।

यसैक्रममा भारतमा ८ औं देखि १२ औं शताब्दीसम्मको अवधिभित्र प्रादुर्भाव हुनुभएका ८४ जना सिद्धहरूको कालानुक्रमको अन्तमा विशेषतः महमूद गजनवी, बख्तियार खिलजी, शमशुद्दिन तुगलक (मुसलिम सैन्य) आदिको आक्रमणपश्चात् भारतस्थित ती वज्रयानी आचार्यहरूको एक आश्रयस्थल नेपाल हुँदै आएको फलस्वरूप नेपालमा आई उहाँहरूले यहाँकै परिस्थितिअनुरूप तान्त्रिक रूपमा बुद्ध-धर्मलाई आफ्नै ढंगबाट प्रचार-प्रसार गर्दै आइरहेको स्पष्टै छ ।

यही क्रममा काठमाडौं उपत्यकामा रहनुभएका ती आचार्यहरूले कयौं बहा-बहीहरू निमार्ण गरी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार विशेषतः प्रतिकात्मक रूपमा गर्दै आइरहेको हामीले अद्यापि देख्दै आइरहेका छौं । यसै क्रममा कान्तिपुर (काठमाडौं) को असन्टोलस्थित तक्षबहाल पनि एक प्रमुख थियो सो बहालका एक ऐतिहासिक तान्त्रिक आचार्य हुनुहुन्छ - सुरतवज्र(१५ औं शताब्दी) यहाँ उहाँकै परम्परामा जन्मिएका एक प्रतिष्ठित व्यक्तित्व पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको बारेमा केही लेख्ने जमर्को गरेको छु -

पण्डित सिद्धिहर्ष बज्जाचार्य

(सन् १८७९-१९५५)

उहाँको जन्म वि. सं. १९३६ को श्रावण शुक्ल दशमीका दिन पिता पण्डित सुविनिश्चितहर्ष र माता मुनिथकुंको पुत्रको रूपमा सुरतश्री महाविहार (तक्षबहाल)मा भएको थियो । बाल्यावस्थामै पिताको निधन हुन गएको कारण बालक सिद्धिहर्षलाई साथ लिई माता मुनिथकुं आफ्नो माइतीघर-हेमवर्ण महाविहार(गंभहाल)मा रहन जानुपरेको कारण बालक सिद्धिहर्षको बाल्यकाल अति कष्टमय हुन गएको थियो । उहाँको प्रारम्भिक शिक्षा मामाघरको तर्फबाट नै भयो ।

सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले प्रारम्भिक शिक्षापश्चात् नै व्याकरण र काव्यको अध्ययनमा लाग्नु भयो । सो विषयमा उहाँले आफ्नो अध्ययन पण्डित गंगादत्त शर्माको छत्रछायाँमा रही हासिल गर्नुभएको थियो ।

त्यसताका ललितपुर(पाटन)मा एक पण्डित कुलमान वज्राचार्य घण्टाघर वीर पुस्तकालयमा जागीरमा रहँदै आउनुभएको थियो । उहाँसित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले बुद्ध-धर्मसम्बन्धी विस्तृत अध्ययन गर्नुभएको फलस्वरूप उहाँले पनि पछि सोही पुस्तकालयमा काम पाउनुभएको थियो ।

उक्त वीर पुस्तकालयमा विशेषतः मल्ल र राणाहरूको समयदेखि संलग्न हुँदै आइरहेको हिन्दू र बौद्ध-धर्मका थुप्रै प्राचीन हस्तलिखित एवं ताडपत्रमा लेखिएका ग्रन्थहरू एवं विभिन्न विधामा लेखिएका थुप्रै नेपालभाषा साहित्यका पनि प्राचीन कृतिहरू रहेको कारण उहाँले सो को पनि अध्ययन गर्ने अवसर पाउनुभएको थियो । त्यसअनुरूप उहाँले आफूमा रहेको संस्कृतको ज्ञान वृद्धि गर्ने अवसर पाउनुभयो साथै उक्त पुस्तकालयमा तिब्बतीभाषाका ग्रन्थहरू पनि रहेको कारण उक्त भाषाको पनि अध्ययन गरी सो कृतिहरूको जानकारी अवगत गराउँदै लागे ।

सन् १९०५-०६ मा भारतको कलकत्तास्थित Asiatic Society of Bengal का प्रमुखसचिव पण्डित हरप्रसाद शास्त्री (सन् १८५३-१९३१) नेपालको वीर पुस्तकालय निरीक्षणार्थ आउनुभएको थियो । उहाँलाई तत्कालीन राणाप्रधानमन्त्री श्री ३ चन्द्रशमशेर (राज्यकाल, सन् १९०१-२९)ले नै प्रमाद्री दिएको फलस्वरूप यहाँ आई सो पुस्तकालयमा रहेका प्रायः सम्पूर्ण हस्तलिखित ताडपत्रमा लिखित एवं अन्य बहुमूल्य कृतिहरूको पूर्ण सोध खोज गरी त्यसका सम्पूर्ण विवरण अंग्रेजी भाषामा प्रकाशित गरिएको थियो । यसैको निमित्त पण्डित हरप्रसाद शास्त्री सन् १९०७ को ग्रीष्मकालमा पनि दुई महिना नेपालमा बिताउन दुई सहायकहरूका साथ आउनुभएको थियो । उहाँलाई सुब्बा विष्णुप्रसाद राजभण्डारीले अन्य निजी पुस्तकालयहरूमा रहेका कृतिहरू पनि ल्याइदिई विशेष सहयोग गरेको थियो ।

स्मरणीय छ, पण्डित हरप्रसाद शास्त्रीले त्यसताका (२० औं शताब्दीको पहिलो दशक) वीर पुस्तकालयमा रहेको भारतमै दुर्लभ भइसकेको हिन्दू र बौद्ध-धर्मका प्राचीन ग्रन्थहरूको सूचीपत्र प्रकाशित गरेदेखि विश्वका प्राच्यविद्हरूको ध्यान नेपालतर्फ केन्द्रित हुँदै आए जसअनुसार विदेशका विद्वान्हरू धमाधम नेपाल आउँदै गरे ।

यसप्रकार पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य उक्त पुस्तकालयको कर्मचारी हुनाको कारण सो पुस्तकालयमा आउनुहुने देश-विदेशका विशिष्ट विद्वान्हरूसित उहाँको सम्पर्क बढ्दै जानु स्वाभाविकै थियो । विशेषतः विदेशी विद्वान्हरूसित नियमित सम्पर्क रहँदै-गर्दै जान पाएबाट उहाँमा अंग्रेजी भाषाको पनि ज्ञान वृद्धि हुँदै आयो ।

उहाँले वीर पुस्तकालयमा आउनुहुने विदेशी विद्वान्हरूलाई

तिनीहरूको अध्ययन अनुसन्धानमा सक्दो सहयोग गर्दै जानुभयो । ती विदेशी विद्वान्हरूलाई पुस्तकालयमा रहेको नेपालका विभिन्न लिपिमा लेखिएका ग्रन्थहरूको अध्ययनार्थ आवश्यक अनुरूप नेपाली लिपिको ज्ञान एवं अन्य आवश्यक ग्रन्थहरूको पनि यत्र-तत्रबाट ल्याइ दिई उहाँले सक्दो मदत गर्दै आउनुभएको थियो ।

पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको सहयोगबाट त्यसताका नेपाली लिपि, नेपालको इतिहास, नेपालमा प्रचलित बुद्ध-धर्म (वज्रयान) आदिबारे जानकारी हासिल गर्न पाउनुभएका केही विदेशी विद्वान्हरू निम्न रहेका छन् - प्रो. सिलवेन लेवी (फ्रान्स), प्रो. जोसेफ टुच्ची (इटाली), प्रो. इकाई कावागुची (जापान), पण्डित हरप्रसाद शास्त्री, विनयतोष भट्टाचार्य, प्रबोधचन्द्र बागची, राहुल साँकृत्यायन (भारत) आदि । उहाँहरूको अतिरिक्त स्वदेशमा नयराज पन्त र इतिहास शिरोमणी बाबुराम आचार्यलाई पनि उहाँले भूजिम्बःअक्षरको जानकारी (अध्यापन) गराउनुभएको थियो । नेपालका सुप्रसिद्ध उद्योगपति हुनुभएका साहू मणिहर्षज्योति कंसाकार र सुबिख्यात वज्रयानी आचार्य पण्डित बद्रिरत्न वज्राचार्यलाई पनि उहाँले अध्यापन गर्नुभएको थियो ।

उपर्युक्त विद्वान् व्यक्तिहरूलाई उहाँले गर्नुभएको योगदानको प्रमाण उहाँहरूबाट उल्लेखित केही कथनहरूबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । जस्तो फ्रान्सका आचार्य प्रो. सिलवेन लेवीले "बुद्ध-धर्म" पत्रिकाका सम्पादक धर्मादित्य धर्माचार्यलाई पठाएको एक पत्रमा प्रसंगवश उल्लेख गरिएको थियो -

" I Tried to learn a little of Newari with the help of Pandit Siddhiharsa but I am eager to know more

than of it and therefore I enjoyed the reading of your magazine."

यस्तै भारतका विद्वान् विनयतोष भट्टाचार्यले पनि आफूले सम्पादन गरेको कृति "निष्पन्नयोगावली" मा उल्लेख गरिएको छ -

"To pandit Siddhiharsa Vajracharya of Nepal my thanks are due for taking an active interest in the publication of this work and making available the third manuscript without which the editing would have been much less satisfactory than it is now."

यस्तै बंगालका सुप्रसिद्ध बहुभाषाविद् डा. सुनितिकुमार चाटर्जीले आफ्नो कृति "Kiratijana Kriti" र बडौदाका विद्वान् हरप्रसाद शास्त्रीले आफ्नो कृति "Iconography of the Buddhist images" मा उहाँ पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको सहयोग उल्लेख गरेर कृतज्ञता ज्ञापन गरेको हामी पाउँछौं ।

पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले वज्रयानीहरूको पूजाविधिमा अत्यावश्यक रहेको "गुरूमण्डल" पूजाविधान कृति सर्वप्रथम छापाखानाबाट सुपाठ्य कृतिको रूपमा प्रकाशन गर्नुभएको थियो, तर त्यसबेला उहाँको यस कार्यलाई कट्टरपन्थी अन्धपरम्परावादी वज्राचार्य समाजले धर्म विरोधी कार्यसमान सम्झी उहाँको निकै विरोध गरेको थियो । अझ एक जना सम्बन्धित व्यक्तिले उहाँको सामू नै भनिदिए -

"तिमी निकै जान्ने भयौ, आफूसमान पण्डित कोही छैन भनी देखाउन यस्तो काम गर्दैरह्यो । यस्तो तालले लागिरहे आफ्नो समाजबाट बाहिरिनु पर्ला, होश गर ।"

यसप्रकार सिधासादा एवं नरम स्वभाव हुनुभएका पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यलाई अनाहक लांछना लगाएको कारण उहाँले प्रकाशित कृति "गुरूमण्डल" को सबै प्रति एकै ठाउँमा थुपारी आइन्दा केही पनि नलेख्ने, कुनै पनि कृति प्रकाशित नगर्ने प्रण लिए ।

त्यसबेला जान्ने बुझ्ने अन्य वज्राचार्यहरू पनि थुप्रै थिए । तर जनतालाई बोध गराउने तर्फ नलागि सिर्फ कर्मकाण्डहरूमा मात्र लागि आफूमात्र जानिफकार हुने प्रकृतिका थिए तर पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यसित त्यस्तो स्वभाव थिएन । उहाँले आफूकहाँ आई सोधपूछ गर्न आउने विदेशी या स्वदेशी जोसुकैलाई पनि आफूले सक्दो मदत गर्नुहुन्थ्यो जसलाई नाताकुटुम्बहरूले रूचाएका थिएनन् ।

वि. सं. १९९३ सालको कुरा हो, नेपालमा उद्योग परिषद्को स्थापना भएको थियो । त्यसै प्रसंगमा उद्योगप्रेमी राणाप्रधानमन्त्री श्री ३ जुद्धशम्शेर (राज्यकाल, सन् १९३२-४५)ले नेपाली जनतालाई प्रोत्साहनको रूपमा एकपल्ट भाषणको क्रममा बोलेको थियो -

"जसलाई आफ्नो देश र आफ्नो भाषाको अभिमान छैन, फेरि जो त्यसको निम्ति मर्न जानेको छैन त्यो नरपशु हो, पृथ्वीको भार हो । त्यसले जन्म लियो, खायो, हग्यो, मन्यो, बस् !"

यस भाषणबाट प्रभावित भई त्यसताका आफ्नो हातमा सीप भएका जनताहरूले वि. सं. १९९६ सालमा नारायणहिटि राजदरबार पछाडि रहेको लैनचौरमा भएको उद्योग प्रदर्शनीमा आ-आफ्नो सीप एवं क्षमताका गतिविधिहरू प्रस्तुत गर्न पुगेका थिए ।

यसै क्रममा नेपालभाषाका हितचिन्तक एवं साहित्यकार फतेबहादुर सिंह (ने.सं. १०२०-११०३)ले पनि "नेपाली विहार" नामक

एक पुस्तक सम्पादन गरी प्रकाशित गरेको थियो जसमा उहाँले नेपालभाषाका प्राचीन र आधुनिक कविहरूको कविता संकलन गरी एक विस्तृत भूमिकाका साथ सो पुस्तक प्रकाशित गरेको थियो । सो पुस्तक पनि उक्त प्रदर्शनीमा प्रस्तुत गर्न ल्याएको थियो । यस्तै पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले पनि निकै मिहेनत गरी नेपालको आफ्नै मौलिक लिपि नेपालक्षर र रञ्जनाक्षर वर्णमालाको चार्ट बनाई उक्त प्रदर्शनीमा प्रदर्शन गर्न ल्याएको थियो । कविवर फतेबहादुर सिंहको “नेपाली विहार” कृति र पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको सो वर्णमालाचार्ट प्रदर्शन नजर गर्न आउनुभएका राजा श्री ५ त्रिभुवन (वि. सं. १९६३-२०११) ले किनेर लानुभएको थियो । यस बारेमा राणाहरूको बीच चर्चा-परिचर्चा हुन गयो ।

यसको केही दिनपश्चात् त्यसताका शिक्षाविभागका प्रमुख हुनुभएका राणा मृगेन्द्र शम्शेरले पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यलाई बोलाउन पठाई ख्याल ठट्टा जस्तो गरी नरमी स्वभाव देखाई सोध्नुभएछ -

“गुभाजु ! तिमीले प्रदर्शनीमा नेवारी अक्षरको चार्ट बनाई खुबै राम्रो काम गरेछौ, होइन ?”

सिधा स्वभाव भएका पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले जवाफ दिए -

“हो हजूर ! मैले सान्दै नै मिहनेत गरेर सो चार्ट बनाएको हुँ । हुजूर ! यो हाम्रै देशको अक्षर हो ।”

उहाँले यस्तो के भनियो, मृगेन्द्र शम्शेर जंगिए -

“आइन्दा यस्तो नचाहिदो काम नगर्नु । एक पटकलाई भइहाल्यो, जाउ । फेरि-फेरि यस्तो काम गर्नु भने राम्रो हुनेछैन ।”

यसप्रकारको कडा वचन सुनी पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य भस्किए । जुन आशा लिएर गएका थिए, उल्टो चेताउनी पाई फर्के ।

वि. सं. १९९७ सालमा “नेपाल प्रजापरिषद्” र “महावीर इन्टिच्यूट” स्थापनामा लागेका व्यक्तिहरूलाई धरपकड गरी लागेको क्रममा नेपाली विहारका सम्पादक फत्तेबहादुर सिंहलाई जन्मकैद र सर्वस्व हरण, नेपाली विहारमा कविता रहेका सिद्धिचरण श्रेष्ठलाई १२ वर्ष कैद र सर्वस्वहरण एवं पुस्तकको भूमिकामा नाम पाइएका चित्तधर “हृदय” लाई ६ वर्षको कैद सुनाइएको थियो ।

यसप्रकार त्यसबेलाको भयावह स्थितिलाई अवगत गरी पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले लेखन-प्रकाशनको कार्य छोड्नु भई मौखिक रूपमा मात्र विभिन्न व्यक्तिहरूलाई ज्ञानगुणको कुरा सुनाउने गर्दै आउनुभएको थियो ।

अन्तमा, स्वदेशमा बाबुकाजि गुरूजु र विदेशमा पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यको रूपमा चिनिएका वि. सं. १९८६ देखि वीर पुस्तकालयका प्रमुख पद सम्हाल्नुभएका पण्डित बौद्धविद्वान् सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले आफ्नो जीवनलीला २८ अगष्ट १९५२ अर्थात् १३ श्रावण २००९ का दिन ७३ वर्षको उमेरमा अन्त गर्नु भयो ।

—सन्दर्भ—

१) पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य - नागेन्द्रमुनि कुलिशाचार्य

नेपाल ऋतु-पौ, दै-४५, थ्यंल्याः - ८३ (ने.सं. १९९७)

कुथुबही म्हसिका - बु.सं. २५५५

“अर्हत” - १५ वर्ष-२, अंक-४ (माघ, २०७१)

१४. पण्डित बुद्धिराज शाक्य

नेपालमा ने. सं. ४७० (सन् १३५०) मा बंगालका सुल्तान शमसुद्दिनको आक्रमण र राजा जयस्थिति मल्लको शासनको आरम्भ (सन् १३८०) भएदेखि पूर्णरूपमा निषेध गरिएको बुद्ध-शासनको भिक्षु-परम्परा शताब्दियौ पश्चात् २० औं शताब्दीको पूर्वार्द्धदेखिमात्र शुभारम्भ भएको देखिन्छ ।

यसको श्रेय वि. सं. १९८१ सालको फागुन पूर्णिमाको दिन ४ वर्ष ६ महिना बिताइ अष्टाङ्ग-दण्डवत् गर्दै नेपालको ३ वटा प्रमुख स्तूप (नमोबुद्ध चैत्य, बौद्ध चैत्य, स्वयम्भू महाचैत्य) दर्शन गर्न आइपुग्नुभएका तिब्बतको खाम् प्रदेशका क्यान्छ्या लामा वा कुनसां लोसेल (सन् १८९१/९२-१९४१) लाई दिन सकिन्छ । यसमा पनि विशेष रूपमा उहाँले दिनुभएको धर्मोपदेशलाई तिब्बती भाषाबाट नेपालभाषामा अनुवाद गरिदिनुहुने कान्तिपुर यटखाबहालका साहू बेखारत्न ताम्राकार, धर्मोपदेशका मूलप्रबन्धक असन-त्यौड, तैलाछिका साहू धर्ममान तुलाधर एवं लामाको उपदेश (बेखारत्न साहूबाट अनूदित) लाई पुनः विस्तृत-रूपमा आफ्नो ठूलो स्वर, वाक्सिद्धि एवं कथावाचन शैलीमा व्याख्यान गरिदिनुहुने पाटन उकुबहाल (शिवदेव संस्कारित रुद्रवर्ण महाविहार) का पण्डित बुद्धिराज शाक्यलाई दिनुपर्दछ । यहाँ उहाँकै बारेमा केही चर्चा गरिन्छ -

पण्डित बुद्धिराज शाक्यको जन्म वि. सं. १९५१ सालमा धातुकलाको कार्यमा निपुण रहेको स्थान पाटनको उकुबहालस्थित एक शाक्यपरिवारमा भएको थियो । वाल्यावस्थामा मातापिताको

पण्डित बुद्धिराज शाक्य

(सन् १८९४-१९८७)

प्रयासबाट केही शिक्षा अध्ययन गरेका उहाँले यौवनावस्था पूर्ण नहुँदै विवाह गर्नुभएको थियो तर विवाहपश्चात् क्रमशः मातापितालगायत पत्नी र सन्तानका वियोग सहनुपरेको थियो । यस उसले उहाँको हृदयमा विरागको स्वभाव देखिन आएको फलस्वरूप उहाँले त्यसैबेलादेखि गृहस्थजीवन त्याग्ने विचार गरिरहनुभएको थियो ।

आफ्नो भावी जीवन सुधित एवं सफल (उद्देश्यपूर्ण) बनाउन उहाँले विशेषतः संस्कृतशिक्षाको अध्ययन तीव्र गर्दै लानुभयो । यसमा विशेषतः उहाँलाई रूद्रवर्ण महाविहारकै एक पण्डित तोडरानन्द शाक्य र कान्तिपुर ओम्बहालका पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यको सामीप्यतामा रही संस्कृत-साहित्यको अध्ययन अगाडि बढाउँदै जानुभएको थियो ।

उहाँले आफूमा विज्ञता(दक्षता) हासिल गरिसकेपछि, काठमाडौं उपत्यकामा क्यान्ध्या लामाको आगमन हुन एक दशकअगाडि नै उपत्यकाका विभिन्न तीर्थस्थल वा तीर्थसेवाहरूमा पुगी श्रद्धालुहरूको अनुरोधमा अष्टमी व्रत, न्यूनव्रत पनि सञ्चालन गरी अनेक जातक, अवदान साहित्यहरूको कथावाचन गर्नमा सिद्धहस्त भइसकेका थिए ।

उहाँले सो क्रममा त्यसताका (ने. सं. १०३४ - वि. सं. १९७१) कान्तिपुर, ओम्बहाल नकबहिलका पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य (ने. सं. १७८-१०५५) ले रचना गर्नुभएको बुद्धजीवनी कृति "ललितविस्तर" लाई पण्डित बुद्धिराज शाक्यले स्वयम्भू पर्वत स्थानमा लगातार ३ वर्षसम्म धर्मव्याख्यान (बुद्धजीवनी वाचन) गरिसक्नुभएको थियो । उहाँको कथावाचन शैलीबाट पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य समेत प्रभावित हुनुभएको कारण उहाँ आफै

आफ्नो कृतिको आधारमा गरिएको बुद्धजीवनी वाचन सुन्न जानुभएको थियो । उहाँको उपस्थितिबाट धर्मव्याख्याता (कथावाचक) पण्डित बुद्धिराज शाक्य अति प्रफुल्लित एवं प्रोसाहित भएको उहाँ आफैले उल्लेख गरिराख्नुभएको छ ।

यसप्रकार क्यान्छ्या लामाको आगमन हुनुभन्दा अगाडि नै प्रसिद्धि पाइसक्नुभएका पण्डित बुद्धिराज शाक्य क्यान्छ्या लामाको आगमनपश्चात् उहाँको व्याख्यान शैली पुनः विस्तृत रूपमा प्रगति गराउने अवसर साहू धर्ममान तुलाधर (वि.सं.१९१८-९४) एवं अन्य श्रद्धालुहरूले दिए जसअनुसार उपत्यकाका विभिन्न ठाँउहरूमा प्रमुखतः स्वयम्भू - मञ्जुश्रीस्थान, पाटन - नागबहालको धाखा साहूहरूको बैठकमा, भक्तपुरको सूर्यमढी टोलको- आदिपद्म महाविहारमा, बुँगमतीको अमरावती महाविहारमा र कीर्तिपुरको - चिलिचो विहारमा क्यान्छ्या लामाका साथ पुगी धर्मव्याख्यानमा टेवा दिन पाएबाट त्यसताका (राणाकालमा) हजारौंको नेपाली जनसमुदायले एकत्रित भई धर्मश्रवण गर्न पाएको थियो ।

यद्यपि त्यसताका क्यान्छ्या लामाको उपदेश एवं उहाँले लिएर आउनुभएको बौद्ध-ग्रन्थ "कुनसांलामस्यालुङ्गेन्दु"लाई अत्याख जनसमुदायले ढोगेकोलाई निहुँ बनाई केही परम्परावादी कट्टर वज्राचार्य-पुरोहित गुरुजुहरू र उहाँहरूका यजमानहरूका बीच एक-आपसमा भिडाउने कार्य राणाहरूले गरेको थियो । सो भगडा दुई-अढाई दशकपछि बल्ल २००७ सालको प्रजातन्त्रपछि धर्मरत्न "यमि", प्रेमबहादुर कंसाकार, दयावीरसिंह कंसाकर, लोकदर्शन वज्राचार्य आदि केही नवयुवक सुधारवादी व्यक्तिहरूको प्रयासबाट बल्ल साम्य हुन गएको थियो ।

क्यान्छ्या लामाको आगमन वा उहाँको उपदेशबाट भएका केही विशेष उपलब्धिहरू -

- १) नेपाली जनसमुदाय हजारौंको संख्यामा एकत्रित भई धर्मश्रवण गर्न पाउनु ।
- २) "लामा" शब्दलाई पहिले हेयरूपमा हेर्ने गरेकोलाई यसपछिदेखि सो शब्द गुरूको रूपमा रहेको बोध हुनु ।
- ३) विशेषतः तुलाधर र वज्राचार्यहरूको बीचमा भएको कलह (मनमुताव) साम्य पार्न केही नवयुवकहरूमा जागृति बढ्नु ।
- ४) नेपालभाषासेवी योगवीरसिंह कंसाकार (ने.सं. १००६-६२) लाई साहित्य सेवा गर्न विषयवस्तु प्राप्त हुनु ।
- ५) एक श्रेष्ठ कुलबाट प्रव्रजित भएका महाप्रज्ञाबाट नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्मको पुनरुत्थान सुरू हुनु ।
- ६) क्यान्छ्या लामा एवं पण्डित बुद्धिराज शाक्यको थप धर्मदेशनाबाट कयौं श्रद्धालु महानुभावहरू संसारबाट विरक्त भई गृहत्याग गरी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार निरन्तर गर्दै आउनु आदि ।

यसप्रकार पण्डित बुद्धिराज शाक्य क्यान्छ्या लामाको सत्संगमा अटूटरूपमा लाग्दै रहेको परिणामस्वरूप लामाकै निदेशनमा गुरू पद्मसम्भव (रिम्पोछे) को योगस्थल मानिएको तिस्टुङ-पालुङ-तमना-ऋषीश्वरमा ४ दशकसम्म अनेक दुष्करचर्या गरी योगाभ्यासमा लागेबाट उहाँको व्यक्तित्वमा वृद्धि भएको थियो ।

जीवनको अन्ततिर - पण्डित बुद्धिराज शाक्य वृद्धावस्थाको कारण तमना-ऋषीश्वरबाट फर्कनुभयो र विशेषरूपमा स्वयम्भू पर्वतमुनि "जगतोद्धार विहार"मा अन्तिम समय बिताई ९३ वर्षको

उमेरमा वि.सं २०४४ सालको श्रावण जुग पञ्चदानका दिन आफ्नो इहलीला समाप्त गर्नुभएको थियो ।

अन्तमा, स्मरणीय छ, पण्डित बुद्धिराज शाक्यले क्यान्ख्या लामाको उपदेशलाई आफ्नो शैलीमा जुन ढंगबाट वाचन गरिएको हो सोही अनुरूप त्यसलाई गद्यशैलीमा लेखिराख्नुभएको रहेछ । उहाँको उक्त अमूल्य कृति “कुनसांलामेस्यालुङ्गेन्दु”लाई नेपालभाषा एवं नेपालीभाषाका साहित्यकार एवं नेपालमण्डलका बौद्ध संस्कृतिका ज्ञाता श्री सत्यमोहन जोशीले सम्पादन गरी “बोधि प्रकाशन केन्द्र” को तर्फबाट वि.सं २०४६ सालमा प्रकाशित गरिसकेको छ ।

यसै प्रसङ्गको अन्य कृति “क्यान्ख्या लामा व डोन्दु-लुमन्ति मुना” पनि उहाँबाट नै सम्पादन गरी उपयुक्त केन्द्रबाट नै सोही वर्षमै प्रकाशन भएबाट हामीलाई पुनः एकपटक क्यान्ख्या लामा, धर्ममान साहू, बेखारत्न साहू र पण्डित बुद्धिराज शाक्यलाई संस्मरण गराउनमा अधिक हात रहेकोमा श्री सत्यमोहन जोशीप्रति अति कृतज्ञ छु ।

Dhamma Digital

—सन्दर्भ—

- १) कुनसांलामेस्यालुं डोन्दु - स्व. पण्डित बुद्धिराज शाक्य
सम्पादन - सत्यमोहन जोशी,
बोधिप्रकाशन केन्द्र-१९९०
  - २) क्यान्छ्या लामा व डोन्दु - लुमन्ति मुना
- सत्यमोहन जोशी,
बोधिप्रकाशन केन्द्र -१९९०
  - ३) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू -दोस्रो भाग
- रत्नसुन्दर शाक्य,
मानदास लुमन्ति प्रकाशन
असन, कमलाछी, काठमाडौं -२०५०
  - ४) शिवदेव-संस्कारित-रूद्रवर्ण महाविहार - छगू अध्ययन
- हेमराज शाक्य,
२५३८ औ बुद्धजयन्ती समारोह समिति
उकुबहा, यल-२०५१
- Dhamma.Digital
- “अर्हत”
वर्ष-१, अंक-२
(कार्तिक, २०६८)

१५. मिस्र ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरी

ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धले बुद्धत्व प्राप्तिपछि ४५ वर्षसम्म विशेषतः उत्तर-भारतका विभिन्न गाउँ, नगर, देशमा गई धर्मप्रचार गर्नुभएको फलस्वरूप पछि मौर्य सम्राट् अशोकले आफ्नो संरक्षकत्वमा तृतीय संगायना सम्पन्न गराई बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ पूर्वमा सुवर्णद्वीप (बर्मा), पश्चिममा ग्रीस, मिश्र, सिरिया, उत्तरमा - मध्यएसिया र दक्षिणमा ताम्रपर्णी द्वीप(श्रीलङ्का) सम्म धर्मदूतहरू पठाउनुभएको थियो । यो नै प्रामाणिक (ऐतिहासिक) रूपमा भारतबाहिर बुद्ध-धर्मको सन्देश प्रथमपल्ट पुगेको सिद्ध हुन आउँछ ।

सम्राट् अशोकको "धर्मदूत" (धर्मको प्रचार-प्रसार) कार्यपछि ईशाको प्रथम शताब्दीमा कुषाणसम्राट् कनिष्कले चतुर्थ संगायना गरी बुद्ध-धर्मलाई मध्यएसियाका विभिन्न मुलुकहरू -कूचा, काशगर, खोटान, यारकन्द आदिमा पुन्याउनुको साथै बुद्धको प्रतीकस्वरूप धर्मचक्र, बोधिवृक्ष आदि अंकित गरी पूजाभाव गरिराखेकोमा ग्रीक देशको प्रभावानुरूप गान्धार शैलीको बुद्धको मूर्ति निर्माण कार्य पनि शुभारम्भ गरिएको थियो ।

सम्राट् अशोक र सम्राट् कनिष्कले विभिन्न देशहरूमा पठाउनुभएका बौद्ध-धर्मदूत मण्डल पुन्याइएको प्रतिफलस्वरूप ती प्रत्येक देशहरूले पनि पुनः त्यस्तै धर्मदूत एवं धर्म-उपहार (बुद्ध-मूर्ति र बौद्ध-ग्रन्थ)हरू अन्य देशहरूमा पठाई ऋणबाट उऋण हुँदै गएकोबाट बुद्ध-धर्म केही शताब्दीभित्रै विशेषतः एसियाभरमा फैलिसकेको थियो ।

मिस ग्रेस कल्स्टाण्ट लाउँसवरी

(सन् १८७५/८०-१९६९)

एसियाई बुद्धको शान्ति-सन्देश पश्चिम जगत्मा प्रत्यक्ष(प्रामाणिक) रूपमा १९ औं शताब्दीको सुरुदेखिमात्र पुगेको देखिन्छ । यथार्थमा भन्ने हो भने सन् १८२१ देखि १८४५ सम्म नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट भएर आउनुभएका बी. एच. हड्सन(B.H.Hodgson,1800-1894)ले नेपालमा संकलन गरिएको अपार संस्कृत बौद्धग्रन्थहरू कलकत्ता, लण्डन र पेरिस विश्वविद्यालयमा पुन्याइएकोबाट नै संस्कृतभाषामा आधारित बुद्ध-धर्म यूरोपमा प्रवेश गरेको मानिन्छ । यद्यपि यसभन्दाअगाडि सन् १८२७ मै फ्रैन्च प्राच्यविद् (Orientalist) युजीन बर्नफ र जर्मन प्राच्यविद् क्रिश्चियन लासेन दुवै मिली पाली भाषा विषयमा निबन्ध लेखी फ्रान्समा पालिभाषाको माध्यमबाट बुद्ध-धर्मको सुरूवात भएको ज्ञानबारे अध्ययन प्रारम्भ भइसकेको थियो ।

यसप्रकार फ्रान्समा विशेषतया युजीन बर्नफ (सन् १८०१-५२) ले सुरू गर्नुभएको बुद्ध-धर्मको अध्ययनको विकासलाई पछि सिलवेन लेवी (सन् १८६३-१९३५)ले द्रुतगतिमा बढाए पनि सन् १९२९ अगाडिसम्म फ्रान्समा कुनै जीवित बौद्ध संगठन नरहेको ठाउँमा सन् १९२८-२९ मा यूरोप भ्रमणमा आइपुग्नुभएका एक चीनियाँ भिक्षु ताई-शू (सन् १८८८-१९४८) ले पेरिसमा बुद्ध-धर्ममा समर्पित(दिलचस्पी भएकी) एक अमेरिकन महिलासित सम्पर्क राखी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ "Les Amis Du Bouddhisme" नामक संस्था स्थापना गर्नुभएको थियो । यहाँ ती नै श्रद्धालु बौद्ध विदुषी महिलाको बारेमा केही चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ - उहाँका नाम हो - मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउंसबरी (Miss Grace Constant Launsbery) ।

१९ औं शताब्दीको आठौं दशकको अन्ततिर जन्मेकी मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरी पहिलो विश्वयुद्धको समयमा माता पिताका साथ फ्रान्समा आएकी थिइन् । पेरिसमै उहाँले आफ्नो अध्ययन जारी गरी विज्ञान (Science)मा स्नातक गरी नर्स भएकी थिइन् ।

स्थविरवाद बुद्ध-धर्ममा विशेष श्रद्धा भएकी मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरीलाई भिक्षु ताइ-शूले आफू महायानी बुद्ध-धर्ममा लागेको भएर पनि स्थविरवाद बुद्ध-धर्मको महत्तालाई अङ्गीकार गरी उहाँले लण्डनमा आइपुगेको श्रीलंकाका महाबोधि मिशनका भिक्षुहरूलाई पेरिसमा पनि आमन्त्रण गर्न लाउँसबरीलाई विशेष सल्लाह दिनुभएको थियो । अतः श्रीलंकाबाट आउनुभएका महाबोधि मिशनका भिक्षुहरूमा डा. भिक्षु वजिरानन्द, भिक्षु नारद एवं भदन्त आनन्द कौशल्यायन पनि पेरिसमा धर्म-प्रचारार्थ आइपुग्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, “Les amis Du Bouddhisme” स्थापना भएको ३ वर्षपछि भदन्त आनन्द कौशल्यायनभन्दा अगाडि यो संस्थाबाट सम्मान(आतिथ्य) प्राप्त गर्नुभएको व्यक्ति हुनुहुन्छ “त्रिपिटकाचार्य” भिक्षु राहुल सांकृत्यायन । उहाँ १४ नोभेम्बर १९३३ का दिन लण्डनबाट पेरिसमा पुग्नुभई उक्त संस्थाका अध्यक्ष मिस जि. सी. लाउँसबरी र सचिव (मन्त्री) मैडम ला फ्युएन्ट (Mme La Fuente) को आतिथ्य पाउनुभएको थियो ।

मैडम ला फ्युएन्ट - उक्त संस्थाबाट प्रकाशित त्रैमासिक पत्रिका “La Pensee Buddhique” का सम्पादक थिए । यो पत्रिका समीक्षात्मक हुनाको कारण पूर्व र पश्चिमका अनेक

विश्वविद्यालय र पुस्तकालयहरूमा पनि यसको माग भइरहन्थ्यो ।

पेरिसमा दुई हप्ता (१५-२९ नोभेम्बर १९३२ ई) को निवासकालमा विशेष नजदिकको रूपमा रहेका उहाँहरू दुवैको व्यक्तित्वको बारेमा "त्रिपिटकाचार्य" भिक्षु राहुल सांकृत्यायन उल्लेख गर्नुहुन्छ -

"कुमारी लाउँसबरी अमेरिकन है, किन्तु बहुत वर्षोंसे पेरिसमें ही रह गयी है, बडी ही सुसंस्कृत और भगवान बुद्धमें असीम प्रेम रखनेवाली । बुद्ध-धर्मके प्रचारमें सतत् परिश्रम करती रहती है । उनका विचार है कि किसी एकान्त स्थान में एक बौद्ध आश्रम कायम किया जाय, जहाँ फ्रान्सके बौद्ध समय-समय पर एकान्त चिन्तन कर सके ।"

"मैदम ला फैंट - एक बडे ही सम्भान्त कुलकी महिला है बुद्ध-धर्मकी बडी अनुरागिणी है । उन्होने एक तिब्बती पुस्तकका अंग्रेजी से फ्रेन्चमे अनुवाद किया है, भगवान् बुद्धके १५३ उपदेशोंवाले "मज्झिम निकाय" का भी वह अनुवाद कर रही थी ।"

'Le Amis Du Buddhisme' को स्थापनापश्चात् धेरै पटक उहाँहरू दुवै (अध्यक्ष र सचिव) ले भारत, श्रीलंका र बर्मा देशको भ्रमण गरी त्यहाँको धार्मिक स्थितिको बारेमा अवगत गरी स्वदेश फर्की आ-आफूले सक्दो तवरले धर्मप्रचार कार्यमा तल्लीन भएका थिए ।

विशेषतः मिस जि.सी. लाउँसबरीले भिक्षु राहुल सांकृत्यायनले उल्लेख गरे अनुसार फ्रेन्च श्रद्धालु बौद्धहरू जम्मा भई धार्मिक गतिविधि एवं ध्यानभावना गर्न उपयुक्त एक स्थानको तयारीमा लाग्दै रहिन् । उक्त संस्था स्थापना भएको अढाइ दशकपछि १० नोभेम्बर

१९५४ का दिन (रजत-वर्षको समयमा) एक धम्मशाला भवन तथा गरी सो भवन श्रीलंकाका सुविख्यात भिक्षु डा. वालपोल राहुल (सन् १९०७-९७) को तर्फबाट समुद्घाटन गर्न सफल भएकी थिइन् ।

यसै भवनमा पहिलोपल्ट १४ नोभेम्बर १९५४ का दिन भिक्षु डा. वालपोल राहुलले नै उक्त संस्थाका पदाधिकारी, सदस्यहरू ए पेरिसका सरकारी स्कूलका विद्यार्थीहरूको सामू शील सम्बन्धमा "मज्झिम निकाय"को "अम्बलङ्किक राहुलोवाद सुत्त" (सुत्त नं. ६१) को प्रसङ्ग लिई प्रवचन दिनुभएको थियो ।

यसै धर्मशालामा श्रद्धालुहरूको दर्शनार्थ एवं पूजाव निमित्त एक बुद्ध-मूर्ति र बुद्धको एक अस्थिधातु पनि स्थापना भिक्षु नारद महास्थविर (सन् १८९८-१९८३) ले सन् १९४९ मा प्रदा गरिराख्नुभएको थियो ।

मिस् ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसबरीले पेरिस (फ्रान्स)मा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको क्रममा धार्मिक गतिविधिले मा प्रभावित गर्नुभएको थिएन किन्तु आफ्नै परिश्रमले कमाएको रकमले एक अस्पताल खोली सुरूमा ५० जना बिरामीहरूलाई आवश्यक सम्पूर्ण प्रबन्ध मिलाई तथागत बुद्धको वचन "यो गिलान उपड्वार् सो मं उपड्वार्ति" अर्थात् "जसले रोगीको सेवा गर्छ उसले मेरो सेव गर्छ" भन्ने उद्गारलाई चरितार्थ गरिएको छ ।

मिस् जि.सी. लाउँसबरीले फ्रान्समा स्थविरवार बुद्ध-ध प्रचार-प्रसारार्थ आफूले पालिसाहित्यको मात्र विस्तृत अध्ययन गरेव थिएन बुद्ध-धर्मको मेरूदण्डको रूपमा रहेको विपश्यना ध्यान भावनामा पनि त्यति नै दिलचस्पी राखी अझ सन् १९३४ "Buddhist Meditation" नामक एक विख्यात कृति पनि लेख

प्रकाशन गरेकी थिइन् । यस पुस्तकमा "भूमिका" अमेरिकन बौद्ध विद्वान् डब्ल्यू वाइ. इभान्स वेन्ज (W.Y. Evans Wentz 1878-1965)ले लेखिएको थियो । यस पुस्तकको अतिरिक्त मिस जि.सी लाउँसबरीले अनेकौ व्याख्यान, अनेकौ लेख एवं पुस्तकहरू लेखी निरन्तर प्रकाशन पनि गर्दै आएकी थिइन् ।

"The world Fellowship of Buddhist" र "Buddhist Vihar Society, London" को उपाध्यक्षको रूपमा सन् १९५६ मा नेपालमा सम्पन्न चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा फ्रान्सको प्रतिनिधित्व गरि आउनुभएकी मिस ग्रिस कन्स्टाण्ट लाउँसबरीलाई फ्रान्सको सरकारले समेत "Cross of chevalier of the Legiond Honour" जस्ता विशिष्ट उपाधि प्रदान गरेबाट उहाँको व्यक्तित्व एवं योगदान छर्लङ्ग हुन आउँछ ।

अफशोच ! संसारको नियमानुसार मिस ग्रिस कन्स्टाण्ट लाउँसबरीले पनि आफ्नो पूरा ८ दशकको उद्देश्यपूर्ण जीवनकाल सन् १९६९ को डिसेम्बर महिनामा अन्त गर्नुभयो ।

अन्तमा, उहाँको एउटा उद्गार –

"The true Buddhist is a free thinker, a pioneer in search of the truth, a compassionate, tolerant pioneer who seeks to thrown enemy-ignorance"

अर्थात्-

एक सच्चा बौद्ध एक स्वतन्त्र विचारक, सत्यका गवेषक, दयालु, सहनशील व्यक्तित्वको हुन्छ जसले आफ्नो अविद्यारूपी शत्रुलाई सदा नष्ट गर्न प्रयत्नशील रहेको हुन्छ ।

—सन्दर्भ—

- १) विश्वय् बुद्ध-धर्म, भाग-४ - भिक्षु सुदर्शन
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार
पुतलीसडक, काठमाडौं - २०३१
- २) मेरी यूरोप यात्रा - राहुल सांकृत्यायन
किताब महल
इलाहाबाद - १९४५ (द्वितीय संस्करण)
- ३) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - दोस्रो भाग
- रत्नसुन्दर शाक्य
मानदास लुमन्ति प्रकाशन
असन, कमलाछि
काठमाडौं, २०५०
- ४) The Western Contribution to Buddhism
- William Peiris
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar,
Dehli -7, - 1973

“अर्हत”

वर्ष - २, अंक-१

(वैशाख-पूर्णिमा २०६९)

युग्वेनी ओवरमिल्लर

(सन् १९०१-३५)

१६. युग्वेनी ओबरमिल्लर

रूसमा २० औं शताब्दीको पूर्वार्द्धमा भारततत्त्व एवं बौद्ध-धर्म-दर्शनको महानज्ञाता भई यसको प्रचार-प्रसारार्थ आफ्नो जीवन समर्पण गरेर जानुभएका विद्वत् व्यक्तित्वहरूमा रूसमा भारतविद्याका संस्थापक हुनुभएका इभान पाभ्लोविच मिनायेफ (सन् १८४०-१९०) का परशिष्य वा २० औं शताब्दीको पूर्वार्द्धको ४ दशकसम्म सारा एशिया र यूरोपभरमा बौद्ध-धर्म-दर्शनका प्रकाण्ड पण्डित हुनुभएका आचार्य थियोडर श्चेर्वात्स्की (सन् १८६६-१९४२) का एक प्रमुख शिष्य हुनुभएका युग्वेनी ओबरमिल्लर (E.obermiller) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म २९ अक्टोबर १९०१ का दिन पिटर्सवर्ग(हाल लेनिनग्राड) को एक संगीतप्रेमी परिवारमा भएको थियो । स्कूल जीवनकालमै युग्वेनी ओबरमिल्लर अंग्रेजी, फ्रेन्च, जर्मनीभाषामा पोख्रा हुनुभएको थियो । उहाँलाई माता-पिताले एक संगीतज्ञ बनाउने लक्ष्य राखेका थिए ।

अफशोच ! युग्वेनी ओवरमिल्लर १८ वर्ष नै पूरा नहुँदै विश्वविद्यालयका छात्र भइरहेको बेलामै एक वंशानुगत दुसाध्य रोगले आक्रमण गर्‍यो जुन रोगले उहाँलाई पछि अपांग नै बनाइदियो ।

त्यसबेलासम्ममा उहाँले पेत्रोग्राड (सन् १९२४ देखि लेनिनग्राड) विश्वविद्यालयमा आचार्य श्चेर्वात्स्कीसित संस्कृत भाषाको साथै भारतीय साहित्य र दर्शनको इतिहासबारे यथेष्ट ज्ञान हासिल गरिसक्नुभएको थियो ।

तर, अफशोच ! उहाँ अध्ययनरत भइरहेकै बेला उहाँक माता-पिता दुवैको निधन हुनगएको कारण उहाँ दुर्बल एवं असहा भइरहेको स्थितिमा उहाँका काकी द्वय मिसेज ओल्गा ओबरमिल्ल र मिसेज एलिजावेथ स्वेड् (Mrs. Olga Obermiller and Mr Elizabeth Schwede) हरूले उहाँको हेरचाह गरे । त्यसबेला रूसमा ब्लादिमिर इलीच लेनिन (सन् १८७०-१९२४) को नेतृत्वमा समाजवादी आन्दोलन चरम सीमामा पुगिरहेको थियो ।

युग्वेनी ओबरमिल्लरले आफ्नो अस्वस्थताको कारण घरैमा रही तिब्बती र मंगोलभाषा सिकी त्यसभाषामा रहेको बौद्ध-ग्रन्थहरूको अध्ययन-मननबाट आफूमा बौद्धधर्मको ज्ञानमा निकै प्रगति हासिल गरेको थियो ।

युग्वेनी ओबरमिल्लरले आफ्नो समर्थकालमा वैकाल्य पारको कयौपटक यात्रा गरेका थिए । उहाँले त्यहाँको बुर्याती-बौद्ध गुम्बाहरूमा प्राचीन अद्वितीय बौद्धग्रन्थहरू पत्ता लगाएको थिए जसको माध्यमबाट उहाँले विशेषतः तिब्बती भाषा, भारतीय तिब्बतीसाहित्यको गहन अध्ययन गरी आफ्नो ज्ञान परिष्कृत गर्न थप टेवा प्राप्त गर्नुभएको थियो ।

युग्वेनी ओबरमिल्लरको पहिलो विद्वत् कार्य हो - सात शताब्दीका सुप्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक आचार्य धर्मकीर्तिका "न्यायविन्दु" नामक ग्रन्थको संस्कृत-तिब्बती र तिब्बती-संस्कृत शब्दसूच (Index) को तयारी ।

सन् १९२८ मा युग्वेनी ओबरमिल्लर लेनिनग्राडस्थ बौद्ध संस्कृति संस्थान (Institute of Buddhist culture)मा एउटा Research scholar को रूपमा प्रवेश गरे । स्मरणीय छ, य

बौद्ध संस्कृति संस्थान सोही वर्षमा स्थापना गरिएको थियो जसको पहिलो डाइरेक्टर आचार्य थियोडर श्चेर्वात्स्की नियुक्त हुनुभएको थियो । यसको दुई वर्षपछि सन् १९३० मा यस संस्थान Institute of Oriental Studies को रूपमा परिणत भयो । यसको पहिलो डाइरेक्टर सेर्गेइ फ्योदोरोविच ओल्देनवर्गलाई नियुक्त गरिएको थियो । यसै अन्तर्गत एक विभाग भारत-तिब्बती सम्बन्धी पनि थियो जसको प्रमुख आचार्य श्चेर्वात्स्की हुनुभएको थियो । उपर्युक्त दुवै विभागमा युग्वेनी ओवरमिल्लर सम्मिलित थिए ।

युग्वेनी ओवरमिल्लर बल्ल ३० वर्षमात्र पुगेको थियो जसले कि उहाँ बौद्ध-संस्कृति संस्थानमा प्रवेश भएको दुई वर्ष नै पूरा भएको थिएन उहाँलाई रोगले नराम्रो सँग च्याप्यो, उहाँ हिङ्डुत्व गर्न मात्र असमर्थ भएन बल्कि हातबाट लेखनकार्य गर्न पनि असमर्थ भए । बडो अफशोच ! यसै परिस्थितिमा सन् १९३५ मा उहाँको निधन भयो ।

लेनिनग्राड विश्वविद्यालयबाट पी. एच-डी. गर्नुभएका युग्वेनी ओवरमिल्लरले जीवनको अन्तको ८ वर्ष (सन् १९२८-३५)मा त्यस्तो घोर विषम परिस्थितिमा पनि निकै शोध कार्य गर्नुभएको थियो ।

उहाँको विशेष कार्यमा बुस्तोनको दुई भागमा लिखित तिब्बती पुस्तक "बौद्ध-धर्मका इतिहास" को अनुवाद र प्रज्ञापारमितासम्बन्धी केही लेखहरू पनि थिए । बौद्ध-धर्मका इतिहास सन् १९३२ मा प्रकाशित भएको थियो भने उहाँले आफ्नो गुरुवर आचार्य थियोडर श्चेर्वात्स्कीसित संयुक्त रूपमा चौथो शताब्दीका पेशावरका महान् दार्शनिक असङ्गको "अभिसमयालंकार" ग्रन्थको संस्कृत मूलपाठ तिब्बती अनुवाद सन् १९२९ मै प्रकाशित गरिएको थियो ।

युग्मेनी ओवरमिल्लरले त्यसताका भारतीय पत्रिकाहरूलाई पनि लेख पठाउने गर्नुहुन्थ्यो । “निर्वाण” र “शून्यता”सम्बन्धी उहाँको रचना कलकत्ताको “Indian Historical Quarterly” मा छापिएको थियो । युग्मेनी ओवरमिल्लर विश्वकवि रवीन्द्रनाथ टैगोरद्वारा सन् १९२७ मा स्थापित “The Greater Indian Society” का पनि एक सम्मानित सदस्य थिए ।

आफ्नो शिष्यको निधनमा आचार्य श्वेर्वात्स्कीले एक शोक सन्देश (Obituary Notice) “Indian Historical Quarterly” मा छपाइएको थियो जुन शोक-सन्देश पछि The Greater Indian Society को पत्रिकामा पनि प्रकाशित गरिएको थियो ।

◆
—सन्दर्भ—

- १) भारत की छवि - ग. बोंगार्द लेविन, अ. विगासिन
हिन्दी अनुवादक - योगेन्द्र नागपाल

प्रगति प्रकाशन, मास्को -१९८४

Dhamma.Digital

“अर्हत” - १४

वर्ष-२, अंक-३

(कार्तिक, २०७१)

फ्रा धम्मकोशाचार्य - भिक्षु बुद्धदास

(सन् १९०६-९३)

१७. फ्रा धम्मकोशाचार्य -

भिक्षु बुद्धदास

२० औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्मलाई आधुनिक ढंगबाट व्याख्या एवं विश्लेषण गरी यसको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्न सक्षम हुनुभएका केही प्रमुख भिक्षु व्यक्तित्वहरूमा थाइलैण्डका भिक्षु बुद्धदास पनि एक हुनुहुन्छ ।

उहाँका जन्म २७ मई १९०६ का दिन दक्षिणी थाइलैण्ड (सियाम)को चाइया जिल्ला (Chaiya Province) स्थित बान फुमियाङ्ग भन्ने स्थानमा पिता सेङ्ग पानित्च (Sieng Panitch) र माता क्लाउन पानित्च (Klaun Panitch) को पुत्रको रूपमा भएको थियो ।

सन् १९२६ मा उहाँ २० वर्षको उमेरमा प्रव्रजित एवं उपसम्पन्न भई “भिक्षु बुद्धदास” हुनुभएको थियो । उहाँले गृहस्थजीवनमा ९ कक्षासम्म मात्र अध्ययन गर्नुभएको थियो, पछि उहाँले भिक्षुजीवनमा प्रवेश गरेपश्चात् पालीसाहित्यको विस्तृत अध्ययन-मनन एवं आफ्नो नीजि विचार-मन्थनको प्रगतिबाट उहाँ, २० औं शताब्दीका एक सुविख्यात, प्रभावशाली, तपस्वी एवं दार्शनिक हुन पुगे ।

उहाँ भिक्षुजीवनको सुरूमा केही वर्षमात्र राजधानी बैङ्ककमा बस्नुभयो । पछि उहाँले शहरी जीवनलाई रूचाउनु भएन उहाँले शहरी जीवनको बारेमा आफ्नो सोचाइ नै राख्नु भयो कि “पवित्रता एवं शुद्धता ठूलो शहरी जीवनमा पाउन गाह्रो हुन्छ-

"Purity is not to be found in the big city" ।

उहाँले शहरी जीवनलाई फोहर, भीडभाडयुक्त एवं आफूलाई निकै अनुपयुक्त एवं समस्यामूलक सम्झनु भयो र आफ्नै जिल्लाको देहाती जीवनलाई चाहना गरी आफ्नै गाउँको नजिक रहेको एउटा जंगलमा कुटी बनाई रहनुभयो । उहाँले सो ठाउँलाई "Suan Mokkh" नामकरण गर्नुभयो, जसको अर्थ हो - "स्वतन्त्र उद्यान" ।

यही Suan Mokkh मा रही भिक्षु बुद्धदासले बुद्धको एक मूल उपदेशको रूपमा रहेको "सब्ब पापस्स अकरण - कुसलस्स उपसम्पदा, सचित्त परियोदपनं एतं बुद्धानुसासनं" गाथालाई यथार्थरूपमा अनुकरणमात्र गरिरहनुभएको थिएन यसलाई मूल मन्त्रको रूपमा धार्मिक एवं दार्शनिक तवरबाट विशेषतः थाइलैण्डका दक्षिणी भूभागमा रहेका जनताहरूलाई उहाँहरूको ग्रामीण भाषाबाट नै बोध गराउँदै आउनुभएको थियो ।

भिक्षु बुद्धदासले सन् १९३२ मा स्थापना गरिएको यस "स्वतन्त्र उद्यान" (Suan Mokkh) नै थाइलैण्डको दक्षिणी भूभागमा रहेको एउटैमात्र जंगलमास्थित धार्मिक केन्द्र एवं विपश्यनास्थल रहेको थियो । भिक्षु बुद्धदासले एक सानो कुटी बनाई सुरू गरिएको Suan Mokkh पछि आएर देशविदेशका कयौं श्रदालुहरू आई बुद्ध-धर्मको अध्ययन-मनन एवं आनापानसति र विपश्यना ध्यान अभ्यास गर्न आउने प्रमुख केन्द्र हुन आयो । यहाँको वातावरण विद्वत्तालाई भन्दा व्यावहारिकतामा जोड दिने पक्षमा थियो ।

भिक्षु बुद्धदासले विशेषतः पालीसाहित्यको सुत्तपिटक ग्रन्थको आधार एवं आफ्नो सुरूको भिक्षुजीवनदेखि ताओ, हिन्दू, क्रिश्चियन, मुस्लिम र आधुनिक विज्ञानसित बुद्ध-धर्मको तुलनात्मक

रूपमा अध्ययन गर्दै आउनुभयो । फलस्वरूप उहाँको व्याख्यान एवं कृतिहरू सम्पूर्ण धर्मावलम्बीहरूलाई अध्ययन एवं मननीय कृति हुन पुगेको छ । तसर्थ उहाँका विभिन्न धर्मका सहृदय मित्रहरू पनि रहेको हामी पाउँछौ ।

यस पंक्तिका लेखकले भिक्षु बुद्धदासको कृति सर्वप्रथम हेर्न पाएको नै "बौद्ध-धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू" हुन् । यस कृति भिक्षु बुद्धदासले सन् १९६६ को जनवरी महिनामा बैङ्ककको थम्मसत विश्वविद्यालय (Thammasat University) मा दुईपटक दिनुभएको प्रवचनको आधारमा लेखिएको पुस्तकको अंग्रेजी अनुवाद "Buddha Dhamma for Students" को नेपाली अनुवाद हो यस पुस्तक (थाई भाषामा लेखिएको)को अंग्रेजी अनुवादक "भिक्षु अरियानन्द" हुनुहुन्छ ।

"बौद्ध-धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू" को रूपमा नेपाली भाषाका अनुवादक तानसेनका श्री जगतबहादुर जोशी हुनुहुन्छ उहाँले यस पुस्तक सुरूमा ४८ वटा प्रश्नोत्तर रहेकोमा २५ वटाको मात्र अनुवाद प्रस्तुत गरी तानसेनका उपासकद्वय दशरथ मुनि र पञ्चमुनि शाक्यबाट प्रकाशनमा ल्याउन सफल हुनुभएको थियो यस पुस्तकबाट बुद्ध-धर्ममा अभिरूचि लिने र आधुनिक वैज्ञानिक परिपाटी तथा तर्कमा विश्वास गर्ने युवावर्गलाई यस धर्मप्रति जिज्ञासा बढाई दिएबाट बाँकी रहेको २३ वटा प्रश्नोत्तरलाई पनि अनुवाद गरी प्रस्तुत गराउन केही युवा पाठकहरूले अनुवादक एवं प्रकाशकलाई घच्चच्याउन थाले । तसर्थ अनुवादक जगतबहादुर जोशीले बाँकी रहेका प्रश्नोत्तरलाई पनि अनुवाद पूर्ण गरी तानसेनकै एक शाक्यपरिवारको तर्फबाट प्रकाशन गराउन पनि सफल भए

यो बु.सं. २५१७ अर्थात् वि.सं. २०३० सालको कुरा हो । मुखपृष्ठमा लुम्बिनीको दृश्य (अशोकस्तम्भ, मायादेवी मन्दिर र धर्मोदय राजकीय विहार) अंकित यस पुस्तक नै यस पंक्तिका लेखकले आफ्नो १७-१८ वर्षको उमेर (वि.सं. २०३४-३५) मा अध्ययन गर्न पाएको (प्रभावित पारेको) पहिलो पुस्तक हो ।

खुशीको कुरा हो, यस पुस्तकको प्रकाशन भएको ३५ वर्ष पछि "Buddha Dhamma for Students" लाई पुनः पाटनका दोलेन्द्ररत्न शाक्यले अनुवाद गरी "जिज्ञासुका लागि बुद्ध-शिक्षा" को रूपमा रामगोविन्द राजकर्णिकारको तर्फबाट Pocket Book साइजको रूपमा प्रकाशित गराउन सफल हुनुभएको छ ।

यस पंक्तिका लेखकले भिक्षु बुद्धदासका अन्य दोस्रो कृतिको रूपमा हेर्न पाएको पुस्तक हो - "भाषा-दुई थरिका" । यस पुस्तकको नाम थाई भाषामा "फसा खो" तथा "फसा धम्म" रहेछ । यस पुस्तकलाई पनि भिक्षु अरियानन्दले नै "Two Kinds of Language" को रूपमा अनुवाद गर्नुभएको थियो त यसको नेपाली अनुवादक पनि श्री जगतबहादुर जोशी नै हुनुहुन्छ ।

यस पुस्तक पनि भिक्षु बुद्धदासले एक ठाउँमा दिनुभएको प्रवचनको आधारमा लेख्नुभएको थियो । थाईभाषामा थाई जनताको निमित्त मात्र सीमित रहेको यस पुस्तकलाई भिक्षु अरियानन्दले अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएबाट यसको व्यापक प्रचार-प्रसार भयो ।

यस पुस्तकमा भिक्षु बुद्धदासले धम्मको भाषा अलग्गै हुने, त्यसलाई वास्तै नागरिकन सिर्फ दैनिक प्रचलित भाषामा मात्र धर्म ग्रन्थको अध्ययन गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा धर्मको चर्चा सुगाको रटाई जस्तै निरर्थक हुँदै गएको बारे स्पष्ट उल्लेख गर्नुभएको थियो ।

यस पुस्तकमा धर्मका अनेकौ शब्दहरूलाई बौद्धिक ज्ञान तथा आध्यात्मिक ज्ञान दुवै दृष्टिकोणले विवेचना गरिएको एवं उहाँको अन्य कयौ कृतिहरूको अध्ययनमननबाट प्रभावित भई संयुक्त राज्य अमेरिकाका एक प्रोफेसर डा. डोनाल्ड के. स्वीयर (Dr. Donald K. Swearer)ले भिक्षु बुद्धदासलाई “आधुनिक युगका नागार्जुन” मानेको छ ।

विशेषतः सन् १९६० देखि थाइलैण्डको विभिन्न शैक्षिक आर्थिक, सामाजिक एवं राजनैतिक गतिविधिहरूमा लागेका कयौ प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो गतिविधिहरू संचालनार्थ भिक्षु बुद्धदाससित परामर्श लिन आउने गरेका थिए । भिक्षुहरूमा पनि कयौ प्रमुख भिक्षुहरूले समेत उहाँसित धार्मिक मामिलामा सरसल्लाह लिने गर्दै आएका थिए ।

यसप्रकार भिक्षु बुद्धदासको विशेष योगदानलाई कदर गरी थाइलैण्डको सरकारले उहाँलाई विभिन्न उच्च पद एवं उपाधिहरू प्रदान गरिएबाट पनि उहाँको देन छर्लङ्ग हुन आउँछ । उहाँले प्राप्त गर्नुभएको उपाधिहरूमा क्रमशः सन् १९४६ मा फ्रास् इन्दपञ्जाचारिय, सन् १९५० मा फ्रा अरियआनन्दमुनि, सन् १९५० मा फ्रा राजजय कवि, सन् १९७१ मा फ्रा देवविशुद्धि मेदि र सन् १९८७ मा फ्रा धर्मकोशाचार्य प्रमुख छन् ।

भिक्षु बुद्धदासले सन् १९३२ मा आफ्नो जन्मस्थान बान फुम्रियाङ्ग (Ban Phumriang) नजिक स्थापना गरिएको वन आश्रम-जुन बुद्ध-धर्मको एक अध्ययन केन्द्र एवं विपश्यन ध्यानकेन्द्रको रूपमा रहेको “Suan Mokkhabalarama” को ६० औं वार्षिकोत्सव र आफ्नो ८६ औं जन्मोत्सव २७ मई १९९२ क

दिन भव्य रूपमा मनाइएको थियो ।

अफशोच ! भिक्षु बुद्धदासले आफ्नो ८६-८७ औं वर्षको वृद्धावस्था एवं अनेकौं शारीरिक पीडाहरूको कारण ८७ औं जन्मोत्सव मनाउनुभएको २ महिनापछि ३० जुलाई १९९३ का दिन आफ्नो जीवन समाप्त गर्नुभएको थियो । उहाँको अन्त्येष्टि क्रिया उहाँको चाहना (विना राजकीय सम्मान हुनु)को बावजूद पनि पचासौं हजार श्रद्धालुहरूको उपस्थितिमा सम्पन्न भएको थियो ।

अन्तमा, उहाँको अन्तिम वचनको रूपमा रहेको एउटा उद्गार पनि याद गरौं-

"The morality of the young is peace for the world."

अर्थात् -

"युवाहरूको नैतिक-सदाचारिता विश्वको लागि शान्तिमय एवं सुखकर विषय हो ।"

Dhamma.Digital

—सन्दर्भ—

- १) बौद्ध-धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू - भिक्षु बुद्धदास
नेपाली अनुवादक - श्री जगतबहादुर जोशी
शाक्यपरिवार, तानसेन
वि.सं. २०३०
- २) भाषा-दुई थरीका - भिक्षु बुद्धदास
नेपाली अनुवादक - श्री जगतबहादुर जोशी
विष्णुकुमारी महर्जन
तानसेन, वि.सं. २०२७
- ३) No Religion - Bhikkhu Buddhadasa
Buddha Dhamma Meditation Center
U.S.A. - 1993
- ४) आनन्दभूमि, - वर्ष - २१, अंक - ५
(सेप्टेम्बर, १९९३)

Dhamma.Digital

“धर्मचक्र”

२५५७ औं बुद्ध-पूर्णिमा पत्रिका
बौद्ध महिला संघ
नेपाल

१८. भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर

नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान गर्नमा विश्व योगदान दिनुभएका केही सिंहली(श्रीलंकाका) भिक्षुहरूमा मति पञ्जासिंह महानायक महास्थविर पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म दक्षिणी श्रीलंकास्थित मातरको “मदिहे” नाम गाउँमा २१ जून १९१३ का दिन पिता जे. सी. पूजिथ गुणवर्धन माता बेल्ला ए. धीरशेकरको कनिष्ठ सन्तानको रूपमा भएको थियो माता-पिताको तर्फबाट उहाँको नाम विल्मट (wilmot) रहेको थियो

उहाँले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा सेन्ट थोमस कलेज (St Thomas College) को एक प्राथमिक स्कूलमा पाउनुभएको थियो । उहाँले आफ्नो बाल्यकालमा विशेषतः माताको प्रभावबाट १ वर्षको कलिलो उमेरमै श्रामणेर हुने अवसर पाउनुभएको थियो जसमा उहाँको पिता यद्यपि क्रिश्चियन विचारधाराको भएतापि स्वीकृति दिनुभएको थियो । उहाँ २४ जून १९२६ का दिन भि वेरगमपित रेवत महास्थविरको आचार्यत्वमा डिभिगलहेना नाम गाउँको एक विहारमा “श्रामणेर मदिहे पञ्जासिंह” नामबाट प्रवृत्ति हुनुभएको थियो ।

श्रामणेर मदिहे पञ्जासिंह प्रवृत्त हुनुभएको केही वर्षपछि कोलम्बोको बम्बलपिटियास्थित वजिराराम विहारमा आई त्यहाँ प्रमुख भिक्षु पेलेन वजिराण महानायक महास्थविर (सन् १८७१-१९५५) को छत्रछायामा रही बुद्ध-धर्मको विस्तृत अध्ययन

भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर
(सन् १९१३-२००३)

लागेका थिए । यही विहारमै भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरकै उपाध्यायत्वमा उहाँले ९ जून १९३३ का दिन उपसम्पन्न भई "भिक्षु पञ्जासिंह" हुनुभएको थियो । भिक्षु मदिहे पञ्जासिंहले कोलम्बोको University College बाट "विद्या विशारद"को उपाधि पनि हासिल गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह एक कोमल एवं मनोहर स्वाभावका व्यक्ति हुनाको कारण उहाँको सम्पर्कमा आएका जो सुकै व्यक्ति पनि सजिलै उहाँसित आत्मीयता प्राप्त गर्न सफल हुन्थे । यस्तै उहाँमा बुद्ध-धर्मको हर गहन विषयलाई पनि सरल र सुबोध रूपमा व्याख्यान गर्नमा कुशल हुनुभएको कारणले पनि प्रायः हर व्यक्ति उहाँसित प्रभावित हुन्थे । उहाँको धर्मोपदेश स्कूलका स-साना बालकहरूदेखि लिएर माथिल्लो (उच्च)स्तरका विद्यार्थीहरूलाई पनि उपयुक्त तवरले व्याख्यान गर्न सफल हुनु भएबाट उहाँको प्रतिभा श्रीलंकामा बेजोड रूपमा रहेको थियो ।

यसप्रकार भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह एक मृदुभाषी निरहंकार, शीलवन्त हुनुभएको कारण उहाँ उपसम्पन्न हुनुभएको एक दशकपछि नै सन् १९४६ मा महाबोधि-सभा (स्थापना-३१ मई १८९१ ई.)ले उहाँलाई चीनमा धर्मप्रचारार्थ पठाएको थियो । यसको ५ वर्षपछि सन् १९५१ को फरवरी महिनामा भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह स्थविर-श्रीलंकाकै अन्य एक प्रसिद्ध विनयाचार्य भिक्षु जानरतन महास्थविरलाई साथ लिई नेपाल आउनुभएको थियो । त्यसताका नेपालमा भरखर प्रजातन्त्रको स्थापना भएको थियो । यस अवसरमा श्रीलंकाबाट पाल्नुभएका उहाँहरू भिक्षुद्वयले नेपालका आफ्नै गुरूभाइ भिक्षु अमृतानन्द (भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविर कै शिष्य -

२५ जनवरी १९४० का दिन उपसम्पन्न)लाई साथ लिई नेपालका राजा श्री ५ त्रिभुवन वीर विक्रम शाहदेव (वि. सं. १९६३-२०११)सँग नारायणहिटी राजदरबारमा भेट गर्न जानुभएको थियो। यो वि. सं. २००७ सालको फागुन महिनाको अन्तिम हप्ताको कुरा हो।

श्री ५ त्रिभुवनसित भेटवार्ता गर्न जानुभएका उहाँ भिक्षुत्रयले नारायणहिटी राजदरबारमा सोही भेटको अवसरमा मौसूफ सरकारको सुस्वास्थ्यको कामना गरी परित्राण पाठ पनि गर्नुभएको थियो। परित्राण पाठपश्चात् श्री ५ त्रिभुवनको बाहुलीमा भिक्षु अमृतानन्दले परित्राणसूत्र बाँधिदिएको थियो। विशेषतः यसैबेलादेखि भिक्षु अमृतानन्दको श्री ५ त्रिभुवनसित सौहाद्रपूर्ण मैत्रीसम्बन्ध कायम हुँदै आएको फलस्वरूप वि.सं. २००८ सालमा बुद्धका अग्रश्रावक सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरको अस्थिधातु आगमन र वि.सं. २०१३ सालमा चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन सम्पन्न गर्न सहज हुन गएको थियो।

स्मरणीय छ, भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महास्थविरको नेपाल आगमण हुनुभन्दा ५ वर्षअगाडि उहाँकै ज्येष्ठ गुरूभाइ भिक्षु नारद महास्थविर (सन् १८९८-१९८३) को प्रमुख नेतृत्वमा ५ जनाको एक शिष्ट मण्डल नेपाल पुगेको थियो। त्यसको हेतु थियो - १५ श्रावण २००१ अर्थात् ३० जुलाई १९४४ का दिन नेपालको राणा सरकारले नेपालकै ८ जना स्थविरवादी भिक्षु एवं श्रामणेरहरूलाई देशबाट निष्काशन गरेकोबाट उहाँहरूलाई स्वदेशमै फर्काउन तत्कालीन नेपालका राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ पद्मशम्शेर(शासनकाल, सन् १९४५-४८)सित भेटवार्ता गर्नु। यसको निमित्त विशेष पहल नेपालकै भिक्षु अमृतानन्दको रहेको थियो।

यसप्रकार नेपालमा बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान गर्नमा कुशीनगरमा रहँदै आउनुभएका बर्मी भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) पश्चात् श्रीलंकाका उपर्युक्त भिक्षुद्वय (भिक्षु नारद महास्थविर र भिक्षु पञ्जासिंह महास्थविर) को देनलाई स्मरण गर्नु अति उपयुक्त हुन्छ । भिक्षु नारद महास्थविरको प्रमुख पहलमा श्री ३ पद्मशम्शेर सित भेटवार्ता गरी निष्काशित भिक्षुहरूलाई फर्काउने मात्र होइन नेपालको एक प्रमुख भाषा-नेपालभाषामा लेखिएका अनेक कृतिहरू जुन भंसार र हुलाक विभागले जफत गरिराखेकोलाई फर्काउन पनि सफल हुनुभएको थियो । यसको अतिरिक्त उहाँहरूले नेपालभाषाका कृतिहरू नेपालमै छपाउन पाउने प्रमाद्वी समेत पनि दिलाउन सफल हुनुभएको थियो । उहाँको यस गुणलाई नेपालभाषा साहित्यप्रेमीहरूले बिर्सन खोजे त्यो अति कृतघ्न कार्य हुनेछ ।

भिक्षु नारद महास्थविरपश्चात् भिक्षु पञ्जासिंह स्थविर र भिक्षु जानरत्न महास्थविरको आगमनले नेपालमा राजा श्री ५ त्रिभुवनसित भिक्षु अमृतानन्दको सौहार्द्रपूर्ण मैत्रीसम्बन्ध कायम गराउन पाएबाट उहाँहरूको पहिलो नेपालयात्रा विशेष सफल मान्न सकिन्छ । यसको अतिरिक्त त्यसताका उहाँहरूले अन्य विशेष सांघिक कार्यमा पनि सहभागी हुनुभएको थियो । ती हुन् - आनन्दकुटी विहारस्थित भिक्षु सीमागृहमा पहिलो पटक सम्पन्न भएको उपसम्पन्न कार्य जसमा उहाँहरू द्वयकासाथ भिक्षु अमृतानन्द "कम्मवाचाचार्य" भई सो उपसम्पदा कार्य (२१ फरवरी १९५१ का दिन) पूर्ण गरिएको थियो । स्मरणीय छ, त्यसताका उपसम्पन्न हुनुभएका श्रामणेरद्वय हुनुहुन्छ - श्रामणेर अग्गधम्म र श्रामणेर विवेकानन्द ।

यस्तै उहाँ भिक्षुद्वयको प्रमुखत्वमा नेपालको भिक्षु-संघले पाटनको सुमंगल विहारमा पनि विनय कर्म गर्न अत्यावश्यक भिक्षु-सीमागृह स्थापना गरी त्यहाँ पनि पहिलो पटकको रूपमा नेपालक अन्य श्रामणेरद्वय - सुमन र संवरको उपसम्पदा कार्य (५ मार्च १९५५ का दिन) मा पनि उहाँहरू नै “कम्मवाचाचार्य” रहनुभएको थियो ।

भिक्षु पञ्जासिंह महास्थविरले नेपालको पहिलो यात्रा सम्पन्न गरी फर्कन लागेको बेला नेपालको निमित्त एक सुयोग्य धर्मप्रचारक व्यक्तित्व बृद्धि गर्ने हेतु यहाँका एक विशेष श्रद्धालु उपासकलाइ बुद्ध-धर्म अध्ययनार्थ श्रीलंकामा साथ लानुभएको थियो । उहाँ उपासक हुनुहुन्छ - पाटन, जोम्बहालका भक्तकृष्ण शिल्पकार उहाँ पछि भिक्षु सुमंगल महास्थविर (वि.सं. १९८६-२०५५) कं रूपमा रही धेरै शासनिक कार्यहरू सम्पन्न गरी हामीबाट टाढ हुनुभएको पनि झण्डै दुई दशक हुन लाग्यो ।

भिक्षु पञ्जासिंह स्थविर - नेपालबाट फर्कनुभएको ४ वर्षपछि २१ सेप्टेम्बर १९५५ का दिन उहाँका गुरूवर पेलेन् वजिरआण महानायक महास्थविरको निधनपश्चात् सो “महानायक पदको निमित्त भएको चुनावमा योग्यताको आधारमा २७ नोभेम्बर १९५५ का दिन भिक्षु पञ्जासिंह महास्थविरलाई सर्वसम्मतबाट नियुक्त गरिएको थियो ।

यसप्रकार ४२ वर्षको उमेरमै श्रीलंकास्थित एक प्रमुख बौद्ध निकाय “अमरपुर महानिकाय” (धर्मरक्षित वंशालकार संघ-सभा)क “महानायक” हुनुभएका भिक्षु पञ्जासिंह महास्थविरले श्रीलंकामा मात्र होइन आफ्नो देशबाहिर अझ सात समुद्रपारिसम्म पनि बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ आफ्ना शिष्यहरूको तर्फबाट एवं स्वयं पनि पटक-पटक

पुग्नुभई तथागतको शान्ति-सन्देशलाई बेजोड प्रचार-प्रसार गर्दै आउनुभएको अति स्मरणीय छ ।

यसै क्रममा उहाँले “संयुक्त राज्य अमेरिका”को वासिङ्गटन शहरमै बुद्ध-धर्मको एक केन्द्रको रूपमा एक विहार स्थापना गर्नुभएको थियो । सन् १९६४ मा २५०८ औं बैशाख-पूर्णिमाको प्रसंग लिई उहाँले सो विहारको निर्माण कार्य सुरू गर्नुभएको थियो । सन् १९६६ को दिसम्बर महिनामा पूर्ण तयारी भएपश्चात् पहिलो आवासिक भिक्षुको रूपमा उहाँ नै रहनुभएको थियो । पछि उहाँको धर्मदूत कार्यलाई उहाँकै गुरूभाइ भिक्षु प्रियदर्शी महास्थविर (सन् १९१४-९८)ले १३ पटकसम्म विश्व-धर्मदूत यात्रा सम्पन्न गरी विश्वका ६ वटै महादेशमा बुद्ध-धर्म पुर्‍याउन सफल हुनुभएको थियो ।

भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर धर्मदूत यात्राको क्रममा पटक-पटक नेपालमा आउँदै गर्नुभएको थियो । सन् १९८४ को डिसेम्बर महिनामा अर्थात् वि. सं. २०४१ सालको मंसिर १८-२२ गतेसम्म नेपालमा “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”ले नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म पुनरुत्थान भएको ५० वर्ष पूर्णभएको उपलक्ष्यमा आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भूमा सम्पन्न गरेको भिक्षु-समागम वा सम्मेलनमा भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर ६ सदस्यीय प्रतिनिधिमण्डलकासाथ नेपालमा आउनुभएको थियो । यस प्रतिनिधिमण्डलमा उहाँकोसाथ वि. सं. २००७ सालमा सँगै आउनुभएका विनयाचार्य भिक्षु आनरत्न महास्थविर पनि सम्मिलित थिए ।

भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर यस (वि.सं.२०४१) भन्दा अगाडि र पछाडि पनि कयौं पटक नेपालमा आउनु भई विशेषतः आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भूमा रहनु भई धर्म

व्याख्यान गर्नुभएको सम्झना धेरैलाई रहेकै होला । यस पत्तिका लेखकले पनि उहाँलाई आनन्दकुटी विहारमा पटक-पटक दर्शन गर्न पाएको सम्झना छ ।

हर्षको कुरा हो, उहाँद्वारा श्रीलंकामा स्थापित “सम्माआजीवो सम्माजय”, “धर्मविजय फाउण्डेशन”, “सिरि वजिरजाण धर्मायतन” आदि भिक्षु तालिम केन्द्र एवं शासन सेवक समितिहरूमा केही नेपाली युवा भिक्षु एवं श्रामणेरहरूले अध्ययन गर्न पाएको फलस्वरूप हाल नेपालमा उहाँका ती शिष्यहरूबाट पनि धर्मप्रचार कार्यमा विशेष योगदान गर्दै आइरहेको सुखद् एवं प्रीतिजन्य रहेको छ । उहाँका ती शिष्यहरूमा भिक्षु भदिय, भिक्षु आनन्द, भिक्षु सोभित र भिक्षु उपतिस्सले स्वदेश (नेपाल)मा फर्की आ-आफ्नो क्षमताअनुरूप विभिन्न गतिविधिहरू सञ्चालन गरी बुद्ध-धर्म प्रचार गरिरहनुभएको हामीलाई अवगत नै छ ।

स्मरणीय छ, यी भिक्षुहरूका गुरूवर नेपालमा हालका संघनायक भिक्षु अश्वघोष महास्थविर हुनुहुन्छ भने श्रीलङ्कामा भिक्षु पञ्जासिंह महानायक महास्थविर हुनुहुन्छ ।

भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महास्थविरले मौखिक रूपमा मात्र धर्मको प्रचार-प्रसारमा लाग्नुभएको थिएन ताकि लिखित रूपमा पनि उहाँले कयौं विशेष कृतिहरू रचना गर्नुभएको थियो जसमा प्रमुखतः “शीलभावना” (सिंहली), “जातक-पालि”, “पालि-सिंहली शब्दकोष” (प्रधान सम्पादक) सिंहली भाषामा “बौद्ध-विश्वकोष” रहेको छ । उहाँका लेखहरू मात्र पनि कयौं खण्डमा प्रकाशित भइसकेका छन् । उहाँका कृतिहरू विशेषतः “सिरि वजिरजाण धर्मायतन”को तर्फबाट प्रकाशित भएका छन् ।

म्यानमार सरकारबाट "अग्गमहापण्डित"को उपाधिसमेत हासिल गर्नुभएका भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविरले आफ्नो उद्देश्यपूर्ण जीवनको ९ दशक पार गरी ८ सेप्टेम्बर २००३ का दिन आफ्नो कार्यभार आफ्ना शिष्यहरूलाई सुम्पी सदाको निमित्त इहलोक छोडेर जानुभएको थियो ।

अन्तमा, हामी आशा गरौं, उहाँका नेपाली शिष्यहरूले पनि आफ्ना गुरुवरको सदिच्छालाई आ-आफ्नो क्षमता अनुरूप पुनः बढी प्रचार-प्रसार गरी लोककल्याण कार्यमा अग्रसर हुनुहुनेछ ।

—सन्दर्भ—

- १) नेपालमा थेरवाद बुद्ध-धर्मको संक्षिप्त इतिहास
- आचार्य भिक्षु अमृतानन्द
आनन्दकुटी विहार गुठी
स्वयम्भू-२५२५
- २) भिक्षु सुमंगल महास्थविर- स्मृतिग्रन्थ
सम्पादक - भिक्षु कोण्डन्य,
जनक "नेवा" शाक्य
बुद्ध विहार संरक्षण समिति
काठमाडौँ- २०५६
- ३) PRAJNA PRABHA - Felicitation Volume
Presented to the most
Ven. Madihe Pannasiha
Mahanayaka Thera
Edited by - Bhikkhu Tirikunamale Ananda
- Sasana Sevaka Society
Taruna Sila Organisation
Siri Vajiranana Dhammayatana
Siri Vajiranana Mawatha
Maharagama, Sri Lanka
1983 - 2527

"अर्हत"-१८, वर्ष-३, अंक-३
(मंसिर, २०७२)

धर्मबहादुर धाख्वा:

(सन् १९१६-२०१०)

१८. दाता धर्मबहादुर धाख्वाः

बुद्ध-शासनको इतिहासमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसाराङ्ग बुद्धको जीवनकालदेखि नै राजाहरूले भन्दा बढी सहयोग साह्र महाजन(व्यापारी)हरूले गर्दै आएको प्रमाण यथेष्ट छ । सो स्थिति हालसम्म पनि धर्मप्रेमी श्रद्धालु साह्रव्यक्तित्वहरूले आ-आफ्नो काम धन्दाको साथै आफ्नो धर्म र संस्कृति प्रसारमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । यही क्रममा आधुनिक युगमा नेपालमा पनि बुद्ध धर्मको प्रचार-प्रसारमा अटूट सहयोग गर्दै आउनुभएका साह्र व्यक्तित्वहरूमा धर्मबहादुर धाख्वाः पनि एक हुनुहुन्छ ।

उहाँका जन्म वि. सं. १९७३ सालको फागुन महिनामा ललितपुरको नागबहालस्थित एक सम्पन्न धाख्वाः(शाक्य) परिवारमा भएको थियो । उहाँ पिता बुद्धज्योति धाख्वा र माता बेटीमाय धाख्वाः का कनिष्ठ पुत्र हुनुहुन्छ । माता-पिताले उहाँको नाम सुरूमा "सम्यकरत्न" राखेको भएतापनि पछि उहाँका दाजुहरू (जितबहादुर पूर्णबहादुर र हीराबहादुर) सरह उहाँको नाम पनि "धर्मबहादुर" राखिएको थियो ।

त्यसताका (राणाकालको सुरूमै) भव्यरूपमा सम्यक् महादानपर्व सम्पन्न गरिसकेको उहाँको परिवारले त्यसबेलादेखि नै विशेषतः पाटनको सुप्रसिद्ध हिरण्यवर्ण महाविहारमा मन्दिरभित्र ढोकामाथि चाँदीको तोरण, देवलमा सुवर्णमय भ्याल, ढुङ्गालमा अवस्थित विभिन्न देवदेवीहरूको प्रतिमामा सुनको मोलम्बा लगाउनु देवलमा सिर्फ ५ वटा मात्र चैत्य रहेकोमा ८ वटा थपि १३ वटा सुवर्णमय चैत्य राखी कीर्ति राखिएको अविस्मरणीय छ ।

यस्तो सम्पन्न परिवारमा जन्मनुभएतापनि धर्मबहादुर धार्ष्णाःले सांसारिक भव-दुःख अनुरूप ६-७ वर्षको उमेरमै पिता बुद्धज्योति धार्ष्णाःको छत्रछायाँबाट वञ्चित हुनुपरेको थियो ।

उहाँका पिता बुद्धज्योति-दोस्रोपटकको भव्य सम्यक् महादान पर्व सम्पन्न गरेको केही वर्षपछि नै केही दिनको बिरामी (क्षयरोग) बाट तत्कालै उपचार गर्न नपाएको कारण निधन हुन पुगेको थियो ।

धर्मबहादुर धार्ष्णाःले आफ्नो बाल्यकालमा केही वर्ष पाटन हाइस्कूलमा अध्ययन गर्नुभएको थियो । तर घरायसी समस्याको कारण उहाँले आफ्नो अध्ययन अगाडि बढाउन सक्नुभएन, उहाँलाई आफ्नो ज्येष्ठ दाजु जितबहादुर धार्ष्णाः(वि.सं.१९६१-२०४०) को स्थानमा ल्हासा(तिब्बत)को व्यापारकोठीमा सहयोगार्थ जान बाध्य तुल्याइयो ।

उहाँ ल्हासामा रहनुभएको बेलामै यता नेपाल(पाटन)मा आफ्नो आमा बेटीमायाको निधन हुनपुग्यो । त्यसबेला उहाँका दाजुद्वय - पूर्णबहादुर र हीराबहादुर पनि शिगर्चे (फिखाछे) बाट त्यही आइरहनुभएको संयोग परेको थियो । अतः उहाँहरू तीनै दाजुभाइले आफ्नी आमाको नाममा (स्मृतिमा) विशेष पुण्यकार्य सम्पन्न गरेको थियो ।

१५-१६ वर्षका धर्मबहादुर धार्ष्णाः तिब्बत गमनको बेला पहिलेको बाटो साँखू-जलविरा-चौतारा-कोदारी-खासा हुँदै जाने बाटोको सट्टा कालिम्पोङ्ग-सिक्किमको बाटो हुँदै ल्हासा पुग्नुभएको थियो । त्यसताका ल्हासा पुग्न प्रत्येकले त्यहाँको सुप्रसिद्ध एवं भयानक नदी ब्रम्हपुत्र पार गर्नुपर्दथ्यो । उहाँ पनि अन्य यात्रुहरू

सरह यातुङ-फारी हुँदै ब्रम्हपुत्र नदी पार गरि ल्हासा पुगुनभएको थियो ।

दोस्रोपटकको तिब्बतयात्रामा धर्मबहादुर धाख्वाःले ग्याँचीमा पुग्दा त्यहाँ धाख्वाः परिवारकै एक बालक रहेको थाहा पाए । ती बालक हुन् - उत्तमरत्न धाख्वाः । उनी नातामा उहाँकै नाति थिए । ग्याँचीबाट उहाँहरूको यात्रा फिखाछेको निमित्त हुने गर्दथ्यो ।

उहाँहरूको सुरूको व्यापारकेन्द्र नै “फिखाछे” थियो । त्यही रही व्यापार गरी उहाँहरूले दुईपटकसम्म सम्यक महादान कार्य सम्पन्न गर्नुभएको थियो । पछिमात्र उहाँहरूले ल्हासामा व्यापार कोठी स्थापना गर्नुभएको थियो ।

ल्हासामा उहाँहरूको व्यापारकोठीको नाम थियो - “मानिग्याप ग्याछु” (Manigyap Gyatston) । जस्तो कान्तिपुर-त्यौडका सुप्रसिद्ध साहू धर्ममान तुलाधरको कोठीको नाम “छु-सिङ-श्या” र भाजुरत्न साहूको कोठीको नाम “श्यामुकापु” थियो ।

धर्मबहादुर धाख्वाः ल्हासामा व्यापारकार्यमा रहँदै गर्नुभएको बेला उहाँले व्यापारको साथसाथै त्यहाँका विशेष स्थानहरूको पनि अवलोकन गर्न जानेतिर पछि पर्नु भएन । उहाँ ल्हासादेखि दक्षिणमा अवस्थित “भ्याम्पालिङ” - जहाँ वर्षको एकपटक व्यापारमेला पनि हुन्थ्यो । वहाँ त्यहाँ जानुभएको थियो । ल्हासाबाट ४ दिनको बाटोमा रहेको त्यस स्थानमा पुग्न ब्रम्हपुत्रनदी (छालाको डुङ्गामा रही) पार गरेर जानुपर्ने रहेछ । त्यहाँ एक विशाल चैत्य जुन तिब्बतका राजा द्वङ-लदे (सन् १०५९-११०८) को शासनकालमा शाक्यभिक्षु अश्वधर्मको निर्देशनमा नेपाली व्यापारी सिंहसार्थबाहुको स्मृतिमा बनाइराखेको थियो र त्यसको पनि दर्शन गरेर आउनुभएको थियो ।

धर्मबहादुर धाखाःले तिब्बतमा अन्य विभिन्न धार्मिक स्थलहरूको मात्र अवलोकन गरेर आउनुभएको थिएन त्यहाँको अजीव दाहसंस्कार पद्धतिको पनि प्रत्यक्ष अनुभूति लिएर आउनुभएको थियो । त्यहाँ मृतकको शवलाई यर्वा(दीप)मा पुर्‍याई शवका सबै मासु टुक्रा-टुक्रा पारी अलग्ग राखिने र पछि बाँकी रहेका हाडहरूलाई ठूलो घनले चूर्ण पारी चप्पासँग मिलाई गिद्धहरूलाई खुवाइन्थ्यो र पछिमात्र मासु खुवाउने गरिन्थ्यो । यस दाहसंस्कार कार्य सम्पन्न गर्न अति सतर्कता अपनाउनुपर्दथ्यो नत्र गिद्धहरूले त्यो कार्यगर्नेवालालाई नै सखाप पारिदिन सक्दथ्यो ।

धर्मबहादुर धाखाःले ल्हासाको निवासकालपछि अधिक समय कालिम्पोङ शहरमा बिताउनुभएको थियो । त्यतिबेला कालिम्पोङको परिस्थिति पनि बदलिदै (प्रतिकूल हुँदै) आएको कारण उहाँ नेपालमै फर्कनुभयो ।

नेपालमा आई उहाँले केही समय लगनखेलस्थित मास्टर करूणाकर वैद्य (वि. सं. १९७१-२०४६) कहाँ केही शिक्षाध्ययन गर्नुभएको थियो । उहाँले अंग्रेजीमा पनि केही दक्षता प्राप्त हुनासाथ विदेश भ्रमणमा लाग्नुभयो जुन क्रममा उहाँ इङ्ग्लैण्ड र अमेरिकामा पनि पुग्नुभएको थियो । उहाँले विशेषतः भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर (वि.सं.१९७५-२०४७) र भिक्षु सुमङ्गल महास्थविर (वि.सं. १९८६-२०५५) का साथ विदेश यात्रा सम्पन्न गर्नुभएको थियो । अतः उहाँहरू द्वय महास्थविरसित उहाँ अधिक प्रसन्न(ऋणी) हुनुहुन्छ ।

उहाँले एशिया र यूरोपका अधिकांश मुलुकहरूको भ्रमणको क्रममा इण्डोनेसियाको जावास्थित विशाल - “बोरोबुदूर महाचैत्य”को अवलोकनबाट अत्यधिक प्रभावित हुनुभएको थियो ।

उहाँको विदेशको भ्रमण विभिन्न सभा-सम्मेलनको अन्तर्गत पनि परेको थियो जस्तो सन् १९७७ मा मास्को(सोभियत संघ) मा सम्पन्न विश्व धार्मिक सम्मेलनमा उहाँ भिक्षु अमृतानन्द, लोकदर्शन वज्राचार्यका साथ, सन् १९७८ मा जापानमा सम्पन्न १२ औं विश्व बौद्ध सम्मेलनमा उहाँ भिक्षु महानाम महास्थविर “कोविद”, साहू ज्ञानज्योति कंसाकार आदिका साथ जानुभएको थियो त सन् १९८३ को फरवरी २६ देखि ४ मार्चसम्म बङ्गलादेशको राजधानी ढाकामा सम्पन्न आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानको १००० औं जन्मजयन्तीको कार्यक्रममा उहाँ भिक्षु अमृतानन्द, लोकदर्शन वज्राचार्य र प्रो. आशाराम शाक्यकासाथ जानुभएको थियो ।

आफ्नो पुर्खौलीदेखि दान धर्मकार्यमा आस्था रहेको संस्कार अनुरूप उहाँमा पनि विशेषतः बुद्धधर्मको साथै आफ्नो मातृभाषा नेपालभाषा साहित्यप्रति समर्पित भई सोको उत्थानमा लागि रहनुभएका व्यक्तिहरूलाई उचित कदर (सेवा र योगदान) स्वरूप वि. सं. २०५१ सालदेखि विशेष सम्मान एवं नगद सिरपाः प्रदान गर्दै आइरहनुभएको कुरा धेरैमा अवगत भएकै कुरा हो ।

स्मरणीय छ, साहू धर्मबहादुर धाख्वाःले उक्त सम्मान एवं अभिनन्दन वि. सं. २०५१ साल फागुन ६ गतेका दिन सर्वप्रथम पण्डित दिव्यवज्र वज्राचार्य र पण्डित हेमराज शाक्यलाई प्रदान गर्नुभएको थियो ।

यसको वर्षदिनअगाडि मात्र उहाँले १३ भाद्र २०५० का दिन लुम्बिनीमा निर्मित स्वयम्भू महाचैत्य निर्माणार्थ श्रद्धेय छेचुकुश्या लामा (रिम्पोछे) र लोकदर्शन वज्राचार्यको उपस्थितिमा एक लाख एक रूपैयाँ प्रदान गर्नुभएको थियो ।

धर्मबहादुर धाखाःले १७ फागुन २०५५ का दिन आफूले सञ्चालन गर्दै आइरहेको सम्मान एवं अभिनन्दन कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन आफ्नै धाखाः परिवारबाट “धर्मबहादुर धाखाः कल्याणकोष” नामक एक समिति स्थापना गर्नुभयो । उहाँको संस्थापक एवं संरक्षकत्वमा गठित उक्त कल्याण कोषमा देवरत्न धाखाः - अध्यक्ष, उत्तमरत्न धाखाः - उपाध्यक्ष, विकासरत्न धाखाः - सचिव, डा. रञ्जना वज्राचार्य, - सहसचिव, सुवर्ण धाखाः - कोषाध्यक्ष र सदस्यहरूमा तोयबहादुर धाखाः, दयारत्न धाखाः, पद्मरत्न धाखाः, विनयरत्न धाखाः, अमिता धाखाः र मीरा शाक्य रहेका थिए ।

“धर्मबहादुर धाखाः कल्याणकोष” स्थापना भएको पाँचौँ दिनमै अर्थात् २२ फागुन २०५५ का दिन उक्त कोषले बुद्ध-धर्ममा समर्पित भई राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारमा लागिरेहनुभएका भिक्षु सुमङ्गल महास्थविरलाई पनि सम्मान गरिएको थियो ।

संयोगको कुरा हो, “धर्मबहादुर धाखाः कल्याण कोष”को तर्फबाट सम्मानित भई साँभतिर आफ्नो विहारमा फर्कनुभएका उहाँ - भिक्षु सुमङ्गल महास्थविर रातको ११ बजेतिर एक्कासी हृदयघात भई निधन हुनपुग्यो ।

धर्मबहादुर धाखाःले आफूद्वारा स्थापित उक्त कल्याण कोषको तर्फबाट मात्र आफ्नो त्यागी स्वभाव(उदारता) प्रकट गरिएको होइन अन्य ठाउँ-ठाउँमा पनि त्यतिकै योगदान गर्दै आइरहेको अवगत हुन आउँछ । उहाँले २७ भाद्र २०५३ का दिन पाटनको हिरण्यवर्ण महाविहारमा उहाँहरूको परिवारले पहिले

प्रदान गरिराखेको १०८ तोलाको सुनको देवा, फेरि उहाँहरूकै धाख्वाःपरिवारबाट ५८ तोलाको सुनको देवा राखेको पनि हराएको कारण उहाँले पुनः १७ तोला ५० लालको देवा तयार गरी उक्त विहारमा चढाउनुभएको थियो ।

उहाँले ५ कार्तिक २०५८ का दिन नागबहाल सामुदायिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्रलाई पनि नगद रु ५०,०००/- चन्दा प्रदान गर्नुभएको थियो ।

२ चैत २०६४ का दिन यस पंक्तिका लेखकलाई पनि उहाँबाट वा "धर्मबहादुर धाख्वाः कल्याण कोष"को तर्फबाट सम्मान एवं अभिनन्दन गरिएको थियो । उक्तदिन "युवा बौद्ध समूह" - काठमाडौंका सल्लाहकार हर्षमुनि शाक्य, "नेपाल बौद्ध परिषद्"का सस्थापक महीश्वरराज वज्राचार्य एवं अमरापुर विहार, बुंगमतिलाई पनि सहयोगस्वरूप रकम प्रदान गर्नुभएको थियो ।

यसप्रकार आफ्नो दीर्घजीवनकाल (निधन - २ कार्तिक २०६७ वि.सं.) मा धर्मबहादुर धाख्वाःले बुद्ध-धर्म र बौद्ध-संस्कृतिको उत्थानमा दत्तचित भई लागि रहनुभएका व्यक्तिहरू एवं बौद्ध-संघ-संस्थाहरूलाई सम्मान एवं प्रोत्साहन दिएर पनि त्यसमा आफूले केही नबोलिकन, गर्व नगरिकन शान्त र गम्भीर मुद्रामै रहने प्रकृति देखिएबाट उहाँको स्वभाव प्राचीन एक नीति श्लोकसित व्याकनै मिल्न आएको महशुस गरेको छु । सो श्लोक यसप्रकार छ -

प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहमुपगते संभ्रमविधिः

प्रियं कृत्वा मौनं, सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां, निरभिभवसाराः परकथाः,
सतां केनोदिष्टं विषममसिधारा व्रतमिदम् ॥

अर्थात्-

“गुप्त रूपमा दान दिनु, घरमा आएका अतिथिलाई स्वागत गर्नु, प्रिय(उपकार) कार्य गरेर चूप रहनु, अरूले गरेको उपकारलाई सभामा बोल्नु, सम्पन्नतामा गर्व नगर्नु, परनिन्दामा वास्ता नगर्नु जस्ता कठोर तलवारका धारमा चलनु समान व्रत सत्पुरुषहरूलाई कसले सिकाएको होला ?”

कसैले पनि होइन, त्यो त सत्पुरुषहरूको स्वाभाविक गुण हो ।

—सन्दर्भ—

१) धर्मबहादुर धाखा:या - संक्षिप्त परिचय

सम्पादक

- धर्मरत्न शाक्य

(सं. राजमती वा. पौ)

धर्मबहादुर धाखा कल्याण कोष

पाटनढोका, कृष्णगल्ली

ने. सं. १९२१ - वि. सं. २०५८

“अर्हत”-१२

वर्ष-२, अंक-१

(वैशाख-पूर्णिमा, २०७१)

डा. भदन्त ऊ. सोभन महास्थविर(महासी सयादो)
(सन् १९०४-८२)

डा. भदन्त रेवतधम्म महास्थविर
(सन् १९२९-२००४)

२०. भदन्त डा. रेवतधम्म महास्थविर

भारतमा १२ औं शताब्दीको अन्त्य र १३ औं शताब्दीको सुरुसम्ममा पटक-पटकको मुस्लिम आक्रमणपश्चात् बुद्ध-धर्म सदियौको निमित्त लोप हुन गएको थियो । भण्डै ७ शताब्दीको अन्धकारयुगपछि बल्ल १९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा आएर भारतमा बुद्ध-धर्म पुनरुत्थानको पृष्ठभूमि सुरु हुन आयो । यसको प्रमुख देन अंग्रेज पुरातत्त्ववेत्ता जनरल अलेक्जेण्डर कनिंघम(सन् १८१४-१३) पश्चात् श्रीलङ्काका बौद्ध-धर्मदूत अनागारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३)लाई रहेको छ ।

१९ औं शताब्दीको अन्तिम दशकमा भारतमा बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूको अवलोकनार्थ आउनुभएका अनगारिक धर्मपालले विशेषतः बोधगयाको दुर्दशा एवं भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गर्ने कोही बौद्ध भिक्षु नरहेको कारण सो को निमित्त भारतमा विशेषतः तथागतको बुद्धत्वस्थल-बोधगया र धर्मचक्रप्रवर्तनस्थल-ऋषिपतन मृगदावन (सारनाथ)को संरक्षण गरी बुद्ध-धर्म प्रचार गर्ने हेतु श्रीलङ्का फर्कनासाथ ३१ मई १८९१ का दिन "The Maha Boddhi Society" नामक संस्था स्थापना गर्नुभएको थियो ।

यस संस्था संयुक्त राज्य अमेरिकाको न्यूयोर्कमा स्थापित The Theosophical Society को एक संस्थापक कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको निर्देशकत्व, विद्योदय पिरिवेण-कोलम्बोका

प्रधानाचार्य हिव्कडुवे श्री सुमंगल महास्थविर (सन् १८२७-१९११)व अध्यक्षता र आफ्नो (अनगारिक धर्मपाल) महासचिवत्वमा स्थापन गरिएको थियो । यसको प्रधान कार्यालय सुरूमा श्रीलङ्काको कोलम्बो र पछि भारतको विहार प्रदेशस्थित "गया" शहरमा राख्न ल्याइएक थियो । सन् १८९२ देखि पुनः सो प्रधानकार्यालय बंगाल प्रदेशको सदरमुकाम कलकत्ता महानगरमा राख्न ल्याइयो ।

अनगारिक धर्मपालले त्यसैबेलादेखि भिक्षुहरूबाट भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गराउने हेतु बर्माको अराकानमा जानुभए त्यहाँबाट ऊ चन्दिमाका दुई शिष्य श्रामणेर चन्दा र श्रामणे सूरियलाई भारतमा ल्याइएको थियो । यी दुईमा श्रामणेर चन्दा - ऊ सन् १९०३ मा उपसम्पन्न हुनुभएको थियो ले सन् १८९८ देखि कुशीनगरमा स्थायी रूपमा रही धर्मप्रचारकार्य गर्दै आइरहनुभएक थियो ।

त्यसैबेलादेखि भारतस्थित तथागतका विभिन्न संवेजनी स्थलहरूको सुरक्षार्थ श्रीलंका, बर्मा चटगाउँ (हाल बंगलादेशको एक प्रमुख शहर)का भिक्षुहरू आई स्थायी रूपमा रही योगदान गर्दै आइरहनुभएको थियो त पछि यी देशका कयौं भिक्षु - श्रामणेरहरू भारतको विशेषतः काशी हिन्दूविश्वविद्यालयमा आई संस्कृत एवम् दर्शनशास्त्र अध्ययनार्थ आउनेहरू पनि थुप्रै भए ।

ती भारतमा अध्ययनार्थ आउनुहुने विदेशी भिक्षुहरूमा एक हुनुहुन्छ - भदन्त रेवतधम्म महास्थविर । यहाँ उहाँकै संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दछु -

सन् १९२९ मा बर्माको एक साधारण परिवारमा जन्मनुभएक उहाँले त्यही प्रारम्भिक एवं माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण गरिसकेपछि

प्रव्रज्या एवं उपसम्पदा पनि प्राप्त गरी उच्च शिक्षा अध्ययनार्थ भारतको बाराणसीमा आउनुभएको थियो ।

भिक्षु रेवतधम्म बर्माबाट भारत आउनुअगाडि नै उहाँको भारतीयहरूसित आत्मीय सम्बन्ध रहिसकेको थियो । सन् १९५४ मा बर्माको राजधानी रंगून(यांगुन)मा विश्व बौद्ध भातृत्व संघ (The world Fellowship of Buddhists) को तेस्रो विश्व बौद्ध सम्मेलनको आयोजना त्यही सम्पन्न भइरहेको छट्ठ संगायनाको अवधिभित्र मै ३-१७ डिसेम्बर १९५४ सम्म सम्पन्न गरिएको थियो । त्यस सम्मेलनमा भारतका दलित वर्गका नेता एवं भारतका संविधान निर्माता बाबासाहेब डा. भीमराव अम्बेडकर (सन् १८९१-१९५६) लाई पनि विशेष अतिथिको रूपमा आमन्त्रण गरिएको थियो । सो सम्मेलनको बेला उहाँलाई एक व्याख्यानको निमित्त पनि आग्रह गरिएको थियो जसअनुसार उहाँले "बौद्ध-धर्मको प्रचारको आवश्यकता" बारेमा बोल्नुभएको थियो जुन व्याख्यान दुईघण्टा सम्मको रहेको थियो । त्यसबेला उहाँको व्याख्यानबाट कसैलाई लेशमात्र पनि अरूची, थकानको अनुभव नभएको र सबैले निरन्तर बोलिरहन आग्रह गरेको कारण दुई घण्टासम्म हुन गएको थियो । उक्त भाषणको क्रममा उहाँले भन्नुभएको थियो -

"यदि मनुष्यलाई आफ्नो जीवन सुखी बनाउनु छ भने उसले सदाचार, समता र विश्वबन्धुता अवलम्बन गर्नुपर्छ । यो विना अन्य कुनै बाटो छैन । बुद्ध-धर्ममा यही कुरालाई विशेषरूपमा जोड दिइएको छ । मैले भगवान् बुद्धको यही शिक्षालाई आफ्नो ६ करोड (त्यसताका भारतीय अछूतहरू) अनुयायीहरूलाई भनिरहेको छु ।"

भारतका उच्चकोटीका राष्ट्रिय नेता, समाज सुधारक,

शोषित-पीडित दलितवर्गका मुक्तिदाता हुनुभएका बाबासाहेब डा. अम्बेडकरको प्रथम दर्शन गर्ने मौका भिक्षु रेवतधम्मले यत्र सम्मेलनको बेला पाउनुभएको थियो । यसपछिको उहाँहरूको भेट सन् १९५६ को नोभेम्बर महिनामा नेपालमा सम्पन्न विश्व बौद्ध भ्रातृत्व संघको “चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन”को बेला भएको थियो । यसपटकको भेटघाटमा बाबासाहेब डा. अम्बेडकरले २७ वर्षक नवयुवक भिक्षु रेवतधम्मसित उहाँको जन्म, शिक्षा र भिक्षु हुनाका कारण आदिबारे सोधपूछ गर्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, नेपालमा सम्पन्न उक्त चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा बाबासाहेब डा. अम्बेडकरले “बुद्ध-धर्म र साम्यवाद” क बारेमा बोल्दै भन्नुभएको थियो -

“संसारमा मानवीय मनको सुधारविना समाज सुधा असम्भव छ । बुद्धोपदेशित चतुआर्यसत्य अनुरूप दुःख-मुक्तिक लागि वा शान्ति स्थापनाको लागि अहिसक ढंगको बाटो मात्र सही एवं विश्वसनीय रहेको र यसबाट मात्र सही लोकतान्त्रिक व्यवस्था लागु हुन्छ ।”

डा. अम्बेडकरसित भिक्षु रेवतधम्मको तेस्रो भेटघाट ए अन्तिम वाराणसीमा भएको थियो । त्यसबेला डा. अम्बेडकर नेपालबाट(चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनपश्चात) फर्कदै थिए । उक्त दिन (२३ नवेम्बर १९५६) सारनाथको गेष्ट हाउस वा बुद्धजयन्त आवासमा अन्य प्रमुख भिक्षुहरू - भिक्षु हम्मलव सद्धातिस्स, भिक्षु एम. संघरत्न, भिक्षु शासनश्री, भिक्षु धर्मरक्षित आदिका साथ उहाँ (भिक्षु रेवतधम्म) पनि हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला वार्तालापको प्रसंगमा डा. अम्बेडकरले भन्नुभएको थियो -

“भारत भी बर्मा जैसा देश होना चाहिए । बर्मा के हर एक गाउँमे एक बुद्ध-विहार है । बड़े गावोंमे दो और तीन बुद्ध-विहार है । यह सभी बुद्ध-विहार गरीब लोगोंके बच्चोंको मुफ्त शिक्षा देते है । चूंकि बच्चोंको प्राइमरी शिक्षा भिक्षुके हातमें रहेती है, इसलिए उन्हे धार्मिक शिक्षा मिल जाती है । इसके अतिरिक्त वह बच्चोंको भाषा और गणित भी सिखा देते है । यदि भारतके गावों मे बर्मीके गावों की तरह बुद्ध-विहार खुल जाएँ तो गरीब लोगोंको शिक्षा मिल सकती है । जब लोग शिक्षित हो जाएँगे तो अपनी आर्थिक समस्या दूर करने के लिये संघर्ष करना सीख जाएँगे ।”

यसको भोलिपल्ट - २७ नोभेम्बर १९५६ का दिन बाबासाहेब डा. अम्बेडकर दिल्लीको निमित्त प्रस्थान गर्न बनारसको बाबतपुर हवाई मैदानमा पुग्नुभएको बेला भिक्षु हम्मलव सद्धातिस्स एवं अन्य भिक्षुहरुका साथ भिक्षु रेवतधम्म पनि उहाँलाई बिदाइ दिन उक्त हवाई मैदानमा पुग्नुभएको थियो । अफशोच ! यसको ९ दिनपछि नै ६ डिसेम्बर १९५६ का दिन दिल्लीमा बाबासाहेब डा. अम्बेडकरको आकस्मिक निधन हुन पुग्यो ।

डा. अम्बेडकरको निधनको वर्षदिनपछि उहाँलाई बुद्ध-धर्ममा विशेष प्रभावित गर्नुभएका सिंहल बौद्धविद्वान् भिक्षु हम्मलव सद्धातिस्स महास्थविर सन् १९५७ मा दिल्लीबाट बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ लण्डन पुग्नुभयो । उहाँको साथै डा. अम्बेडकरको प्रतिभाबाट प्रभावित हुनुभएका भदन्त रेवतधम्म पनि धर्मप्रचारकै दौरानमा सन् १९७३-७४ मा त्यही(लण्डन) पुग्नुभयो ।

यस अवधि (सन् १९५६/५७-७३/७४) भित्रमा भिक्षु रेवतधम्मले शैक्षिक क्षेत्रमा मात्र प्रगति गर्नुभएको थिएन किन्तु सन् १९६१ मा

बर्मा बुद्ध शासन काउन्सिलको निमन्त्रणामा ग्रीष्मावकाशको समय मिलाई विपश्यना ध्यान-भावनाबारे केही लेख्ने अभिप्रायलाई पनि मूर्तरूप दिन आफैले सोको अनुभव गर्न अग्गमहापण्डित भदन्त महासी सयादो (सन् १९०४-८२) को ध्यानकेन्द्रमा अढाई महिनासम्म ध्यान (साधना) सिक्न पनि पुग्नुभएको थियो । सोही अनुभवलाई "बौद्ध साधना-विधि" को रूपमा लेखी सन् १९६५ मा "बौद्ध स्वाध्याय सत्र, बनारस"को तर्फबाट प्रकाशन गरिएको थियो ।

"बौद्ध स्वाध्याय सत्र, वाराणसी"ले भदन्त डा. रेवतधम्म महास्थविर "धम्मचरिय"को "बुद्धका प्रथम सन्देश" नामक अनुवाद कृति जुन बर्मी भूपू प्रधानमन्त्री ऊ. नुको पुस्तक थियो लाई पनि सन् १९७० मा प्रकाशन गरिदिएको थियो । ऊ.नुद्वारा लिखित उक्त मूल पुस्तकको नाम हो - 'First Sermon of the Buddha' यसको नेपालीभाषामा भिक्षु सुमंगल महास्थविर (वि.सं.१९८६-२०५५) को सल्लाहमा सुश्री नानीमैयाँ मानन्धरले अनुवाद गरी वि.सं. २०३६ सालमा सुमंगल महास्थविरकै तर्फबाट प्रकाशन गरिएको थियो ।

भिक्षु रेवतधम्म महास्थविरको अन्य एक प्रमुख कृति हो - "अभिधम्मत्थ सँगहो तथा अभिधम्मत्थ विभावनी टीका" दुई भागमा प्रकाशित यस पुस्तक लेखन वा अनुवाद कार्यमा उहाँलाई बौद्धदर्शन-विभाग-वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयक प्राचार्य पण्डित श्री रामशंकर त्रिपाठीले विशेष सहयोग गर्नुभएको थियो । यस पुस्तकको प्रकाशन "वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय को तर्फबाट भएको थियो । सन् १९६७ मा यसको दोस्रो भाग पनि प्रकाशित गरिएको थियो ।

डा. भिक्षु रेवतधम्म महास्थविर - नेपाली बौद्ध समुदायबाट

पनि अपरिचित थिएन । उहाँ सन् १९५६ पश्चात् पनि पटक-पटक नेपालमा आइने रहनुभएको थियो । सन् १९७९ को अन्त्यतिर पनि उहाँ केही समयको निमित्त इङ्गलैण्डबाट भारत आउनुभएको थियो । यसबेला पनि उहाँ केही दिनको निमित्त नेपाल आउनुभएको थियो ।

३ डिसेम्बर १९७९ (मार्गपूर्णिमा, २०३६ वि. सं.) क दिन विहान आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भूमा उहाँको विशेष सम्मान कार्यक्रम गरिएको थियो । सोही दिन मध्याह्नमा धर्मकीर्ति विहार नघलःमा पनि उहाँलाई भव्य स्वागत समारोहको आयोजना गरिएको थियो ।

यसपछि उहाँको अन्तिम नेपालयात्रा सन् १९९७ क जनवरी महिनामा भयो । यसपटक पनि उहाँको विशेष आतिथ्य सत्कार गर्ने मौका “धर्मकीर्ति विहार”ले नै पाएको थियो ।

यसप्रकार अन्तर्राष्ट्रिय बौद्धजगत्मा ख्याति पाउनुभएका ड भिक्षु रेवतधम्म महास्थविरले आफ्नो देश बर्मा लगायत भारत, ब्रिटेन एवं यूरोपका अन्य देशहरूका साथै बुद्धको जन्मभूमि नेपालमा पनि आत्मीयताका साथ पटक-पटक आउनुभई सद्धर्मको देशना गरे जानुभएको थियो ।

डा. भिक्षु रेवतधम्म महास्थविरले लन्डनको वरमिघमस्थित बुद्ध विहारमा भण्डै तीन दशक जति प्रमुख भिक्षुको रूपमा रहे आफ्नो जीवन सोही विहारमै २६ मई २००४ का दिन अन्त गर्नुभएको थियो ।

—सन्दर्भ—

- १) बुद्धका प्रथम सन्देश - ऊ. नु
हिन्दी अनुवादक - डा. भदन्त रेवतधम्म
नेपाली अनुवादक - सुश्री नानीमैयाँ मानन्धर
प्रकाशक - भिक्षु सुमंगल
गण महाबिहार
काठमाडौँ-२०३६
  - २) युगपुरुष डा. अम्बेडकर - बी. आर. साँपला
डा. अम्बेडकर समाज कल्याण परिषद्
नई दिल्ली-१९९०
  - ३) डा. रेवतधम्म भन्तेनापं घौ पलख - डा. मित्र सुशोभन
“धर्मकीर्ति”
वर्ष -१४, अंक-१०
(माघ, २०५३)
- Dhamma.Digital
- “अर्हत”
वर्ष-१, अंक-१
(वैशाख पूर्णिमा, २०६८)

बालक हीरालाल शाक्य
वि.सं. २००७ (११ वर्ष)

युवक हीरालाल शाक्य
वि.सं. २०११ (१५ वर्ष)

नेपालको उप-संघनायक
— अगमहापण्डित —

डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर
"धम्माचरिय"

श्रामणेर ज्ञानपूर्णिक
(प्रव्रजित-१९ श्रावण २०१२)

भिक्षु ज्ञानपूर्णिक
(उपसम्पन्न-३० चैत्र २०१५)

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू (पाँचौ भाग) अध्ययन गर्दा

— गंगा टै

प्राचीन भाषा र संस्कृति, बौद्ध-दर्शन एवं साहित्य संरक्षण, उत्थान तथा प्रचार-प्रसारमा योगदान दिएका व्यक्तित्वहरू परिचयात्मक लेखहरूको सँगालो "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू" नामक पुस्तकका लेखक रत्नसुन्दर शाक्य हुन् । विभिन्न भाग प्रकाशित पुस्तकहरूमध्ये यो पुस्तक "पाँचौ भाग" हो ।

कानून बन्नुअघि मानिसबाट हुने अपराध र गल क्रियाकलापहरूको नियन्त्रण गर्न मानव समाजको विकाससँगै धर्म प्रादुर्भाव भएको थियो । धर्मले मानव जीवनलाई अघि दोहोर्‍याएर दिशा निर्देश गर्छ । त्यसैले धर्म-दर्शन कालान्तरमा गएर दश धर्मको रूपान्तर भयो त कतिलाई रूपान्तरिक गरिए । प्राणीमात्र कल्याण गर्न तथा काम, क्रोध, लोभ, मोह र अहंकारबाट मुक्त हुँदा बुद्ध-धर्म वा बौद्ध-दर्शन लोकप्रिय हुँदै गयो ।

मानिसमा विद्यमान काम, क्रोध, लोभ र अहंकारले हटाइ आदर्श समाज निर्माण गर्न बौद्ध-धर्म वा दर्शनको प्रचार आफ्नो जीवन व्यतित गर्ने बौद्ध-दार्शनिकहरूमध्ये सातौं शताब्दी आचार्य शान्तिदेव पनि एक हुन् । बौद्ध-धर्म र दर्शनमाथि आधार्मिक सम्प्रदायले गर्ने आक्रमण रोक्नुमा यिनको महत्त्वपूर्ण योगदान पाइन्छ । आफूसँगको शास्त्रार्थ (ऐतिहासिक वादविवाद) मा हारेमा गुम्बा बन्द गरी बौद्ध-धर्म त्याग्नपर्ने शर्त राख्दै अबै

(I)

बौद्धजगतका सम्बन्धीय व्यक्तिहरू - छैठौँ भाग

पण्डित शंकरदेवले बौद्धमार्गी राज्यलाई आह्वान गरे । तिनीसँग भारतको बोधगयाका आचार्य शान्तिदेवले शास्त्रार्थ गर्दा शंकरदेव पराजित भए र तिनका मन्दिरहरू बन्द गराई बौद्ध-धर्म मान्न लगाए साथै शान्तिदेव धर्मका कारण धर्मान्ध (धर्मका अन्धा)हरू बीच हुन लागेको युद्ध रोक्न धर्मको सही अर्थ त्यसको महत्त्व बोध गराउन सफल भएका थिए ।

त्यस्तै बाल्यकालदेखि बौद्ध-धर्म र संघप्रति श्रद्धा राख्ने शिक्षाप्रेमी भिक्षु श्रद्धानन्द आफू पूर्ण रूपमा धार्मिक कार्यमा लाग्ने इच्छा राख्दाराख्दै पनि जीविकोपार्जनको लागि "सिलोन रेल्वे" मा नोकरी गरे तथा अवकाशपछि जीवनको उत्तरार्द्धमा बुद्ध-धर्म र दर्शनको पुनरुत्थानमा लागे ।

भारतको कुशीनगरका गरीब, अशिक्षित र साधनविहीन जनताका छोरा-छोरी पढाउन उनले सन् १९२९ मा "चन्द्रमणि निःशुल्क पाठशाला" स्थापना गरे । उनले आफूलाई हरेक महिना प्राप्त हुने निवृत्तिभरण (पेन्सन)को रू ६२१- मा रू १०१- मात्र खर्च गरी बाँकी रकम पाठशालामा दिन्थे । उनको जीवनीबाट काम गर्न तन होइन मन चाहिने तथ्यलाई बुझ्न सकिन्छ । उनी श्रीलङ्काली थिए ।

कलकत्ता विश्वविद्यालयमा र त्यसअन्तर्गतका स्कूल तथा क्याम्पसमा पालिभाषा र बौद्ध-साहित्यको पठन-पाठन गराउन सुरु गरेका व्यक्ति-सर आशुतोष मुखर्जी हुन् । उनी त्यस विश्वविद्यालयका उपकुलपति थिए साथै उनले मातृभाषाबाट शिक्षा दिनुपर्नेमा जोड दिए ।

त्यस्तै नेपालको बाटो हुँदै तिब्बत गई तिब्बती बुद्ध-धर्म र

(II)

दर्शनको अनुसन्धान गर्ने जापानी नागरिक भिक्षु इकाई कावागुर्च नेपाल आउने पहिलो जापानी थिए । कुनै पनि अध्ययन-अनुसन्धान सहज नहुने कुरा भिक्षु कावागुचीले सामना गरेको भाषा समस्या र तिब्बती सरकारको कठोर शासनबाट बच्न गरेका विभिन्न उपायबाट थाहा पाउन सकिन्छ । पैसा तिरेर अरूले अनुसन्धान गरेको कृतिबाट उत्तीर्ण भएका र हुन चाहने हाम्रो विश्वविद्यालयक विद्यार्थीहरूको लागि भिक्षु कावागुचीको काम एक ठूलो भाषा साबित हुन्छ ।

बुद्ध-धर्म र बौद्ध-दर्शन यूरोपमा प्रचार हुनमा बेलायर्त नागरिक एफ. एल. वुडवार्डको योगदान महत्त्वपूर्ण छ । बुद्धक कथाहरू (Buddhist Stories), बुद्धका केही वाणीहरू (Some Saying of the Buddha), विश्वका उत्कृष्ट प्राचीन ग्रन्थहरू (The World's Classic) र "अलौकिक ज्ञानको पुस्तक" (Manual of a Mystic) कृतिहरू बौद्ध-दर्शन र साहित्यमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

"महायानको छवि र यसको हीनयानसँग सम्बन्ध"(Aspects of Mahayana Buddhism and its relation to Hinyana) विषयमा शोधग्रन्थ (Thesis) लेखी डी. लिट. हासिल गरेका डा. नलिनाक्ष दत्तले जीर्ण भइसकेको छैठौं शताब्दीको बौद्ध-ग्रन्थहरू एक प्राचीन स्तूपको ध्वंशावशेषबाट प्राप्त गरे र त्यसमा लुप्त रहेका अंशलाई चिनियाँ, तिब्बती, पाली र संस्कृत ग्रन्थहरूबाट पूर्ण गर्न सम्पादन एवं प्रकाशन गरे जुन अति कठिन कार्य थियो ।

राष्ट्रलाई भ्रष्टाचारमुक्त बनाउन चाहने बर्मेली बौद्धमार्ग सयाजी ऊ बा खिन आफू जागिर खाएको सरकारी अफिस

एकाउन्टेन्ट जनरलमा सुपरिन्टेन्डेन्ट भई काम गर्दा आफ्ना कर्मचारी र सहकर्मीहरूलाई विपश्यना साधना सिकाएर स्वयं सुध्दिने अवसर दिए तथा कडा अनुशासन लागू गरी आफ्नो कार्यालयलाई भ्रष्टाचारमुक्त गराउन सफल भए । त्यो कार्य अनुकरणीय थियो ।

त्यस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकाको हार्वड विश्वविद्यालयमा संस्कृत भाषाको अध्यापनलाई निरन्तरता दिन लगाउने तथा पाली र चिनियाँ भाषाको पनि अध्ययन शुरू गराउने व्यक्ति थिए - रूसी नागरिक डा. जार्ज रोयरिक । उनले साम्यवादी विचारधारा र बुद्ध दर्शनको समन्वय हुनुपर्छ र यी दुई विचारधाराहरूको आपसी प्रभाव विश्व विकासको लागि उपयोगी हुने विचार व्यक्त गरेका थिए । त्यो विचार आज पनि सान्दर्भिक देखिन्छ ।

धर्म र राजनीति पैसा कमाउन र सम्पत्ति जोड्नको लागि होइन समाजसेवाको लागि हो भन्ने कुराको पुष्टि बेलायतकी सम्पन्न परिवारकी सन्तान सिस्टर वजिराको जीवनीबाट थाहा हुन्छ । तिनीले बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ आफ्नो सम्पूर्ण सम्पत्ति “महाबोधि-सभा” को नाममा राखिदिएकी थिइन् । त्यस सभाले बुद्ध-धर्म र दर्शनका पुस्तकहरू प्रकाशित गर्ने काम गर्दछ ।

त्यस्तै आफ्नो शासनकालमा बुद्ध-धर्म र दर्शनको प्रचार र विकास गर्न “बर्मा बुद्ध शासन परिषद्” (Union of Burma Buddha Sasan council) को स्थापना गरी बुद्ध-धर्म अध्ययन अध्यापन गराउन छात्रवृत्तिको प्रबन्ध गर्ने बर्मेली प्रधानमन्त्री ऊ नुको जीवनी पनि रोचक नै छ । उनी एक पटक भिक्षु पनि भएका थिए ।

“बुद्धकालीन भारतीय भूगोल” विषयमा शोधग्रन्थ(Thesis) लेखी पी. एच-डी. उपाधि हासिल गरेका डा. भरतसिंह उपाध्यायले

विभिन्न कृतिहरू लेखी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका थिए । उनको “थेरी गाथाएँ” (थेरीका कथाहरू) एउटा ऐतिहासिक कृति हो, जसमा बुद्धकालीन नारीहरूको जीवनी तथा सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक अवस्थाको चर्चा गरिएको छ ।

आफ्नो तीक्ष्ण स्मरणशक्तिका कारण “विश्वप्रसिद्ध व्यक्तिहरूको सूची” (Guinness Book) मा नाम लेखाउन सफल व्यक्ति भदन्त मिंगुन सयादोले बुद्ध-धर्म र दर्शनको, परियत्ति शिक्षाको जोडदार प्रचार गर्नको निमित्त आफ्नो देश बर्मामा “परियत्ति शासन विश्वविद्यालय” स्थापना गरेका थिए ।

श्रीलङ्काली भिक्षु के. श्री धम्मानन्द नायक महास्थविरले मलेशियाका केही प्रतिष्ठित बौद्धहरूलाई पनि सम्मिलित गरी “बौद्ध-धर्म प्रचार समाज” (Buddhist Missionary society) नामक संस्था स्थापना गरेका थिए र त्यही “समाज”बाट बुद्ध-धर्मसम्बन्धी अध्ययनयोग्य पुस्तिकाहरू तथा स-साना पुस्तकहरू अंग्रेजीमा लेखेर बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार गरे ।

नेपालमा बुद्ध-धर्मको प्रचारका साथ-साथै बौद्ध-दर्शन, भाषा, साहित्य, संस्कृति एवं नेपालभाषा संरक्षण र उत्थानमा योगदान गरेका व्यक्तित्वहरूमा ज्ञानज्योति साहू, प्रा. आशाराम शाक्य, भिक्षु सुमंगल महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन महास्थविर र भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर आदि छन् । विशेषगरी शैक्षिक क्षेत्रको विकास र भाषा साहित्यको संरक्षणमा यिनीहरूको योगदान सराहनीय छ ।

कीर्तिपुरस्थित नयाँ बजारको सुन्दर र भव्य विहार भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको अगुवाइमा निर्माण गरिएको थियो । त्यस्तै वि.सं. २०२२ सालमा रेडियो नेपालबाट नेपालभाषाको कार्यक्रम

“जीवन दबू” को प्रसार बन्द गरेको विरोधमा आवाज उठाउँदा उनले ६ महिना ६ दिन नक्खू जेलमा बिताएका थिए ।

यसरी विभिन्न समयमा प्रकाशित पुस्तक तथा लेखहरू अध्ययन गरी बुद्ध-धर्म, बौद्ध-दर्शन र संस्कृतिको संरक्षण, उत्थान र प्रचार-प्रसारमा योगदान दिएका व्यक्तित्वहरूको जीवनी तयार गर्नु लेखक रत्नसुन्दर शाक्यको कार्य प्रशंसनीय छ साथै बुद्ध-धर्म र दर्शन अध्ययनरत विद्यार्थी र अन्य पाठकलाई यो पुस्तक उपयोगी र जानकारीमूलक छ ।

जीवनीको पुच्छारमा सन्दर्भ-सामग्रीहरूको उल्लेख हुनु सान्दर्भिक छ र थप पुस्तकको जानकारी पनि उक्त सन्दर्भ-सामग्रीहरूबाट प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै प्रव्रजित, महास्थविर, अनगारिक, श्रामणेर, उपसम्पन्नजस्ता बौद्ध-धर्ममा प्रचलित शब्दहरूको अर्थ पनि उल्लेख भएको खण्डमा पुस्तक सुनमाथि सुगन्ध हुने थियो ।

पुस्तकको कागज राम्रो छ । लेखअनुसार सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूको तस्वीरहरूले पुस्तकलाई स्तरीय र आकर्षक बनाएको छ । लेखक रत्नसुन्दर शाक्य र प्रकाशक सुखी होतु नेपाललाई धन्यवाद !

“श्रमिक” साप्ताहिक
वर्ष-१६, अंक-३६
(१३ असोज २०६६)

जीवनका केही स्मरणीय दिनहरू

- रत्नसुन्दर शाक्य

- १) नेपालका संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको पहिलो पटक दर्शन - १४ श्रावण २०३०, सुमंगल विहार, पाटनमा ।
- २) बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूका साथै भारतको राजगृहस्थित विश्व-शान्ति स्तूप (समुद्घाटन - २५ अक्टोबर १९६९), उडिसाप्रदेशको-भुवनेश्वरस्थित “कलिङ्ग विश्व शान्ति स्तूप” (समुद्घाटन-८ नोभेम्बर १९७२), पुरीस्थित सुप्रसिद्ध जगन्नाथ मन्दिर र हिन्द-महासागरको पहिलोपटक अवलोकन गरेका दिनहरू - १३ पौष-३ माघ २०३६ को यात्रावधिमा ।
- ३) रोगीशय्यामा रहनुभएका भिक्षु विवेकानन्द महास्थविरलाई बौद्ध समकृत विहारका अनगारिका वजिरजानी र संघशीलाका साथै अन्य उपासकहरू - संघरत्न शाक्यप्रमुख, पुण्यरत्न शाक्य, तीर्थसुन्दर शाक्य, विजेन शाक्य, शाक्ययन शाक्य, लक्ष्मीचन्द्र वज्राचार्य, देवचन्द्र वज्राचार्यका साथ सेवा सुश्रूवा गरेका दिनहरू - २१ श्रावण २०३८ - ९ कार्तिक २०४२ सम्मको सेवावधिमा ।
- ४) भारतका बौद्धविद्वान् डा. भदन्त आनन्द कौशल्यायन (सन् १९०५-८८) को पहिलो पटक दर्शन - २४ आश्विन २०४२ भिक्षु सुमंगलद्वारा निर्मित भृकुटीमण्डपस्थित बुद्ध विहारमा ।
- ५) विपश्यनाचार्य कल्याणमित्र सत्यनारायण गोयन्का (सन् १९२४-२०१३) द्वारा निर्देशित विपश्यना ध्यान शिविरमा पहिलोपटक सम्मिलित - १२ - २२ कार्तिक २०४२ । आनन्दकुटी विद्यापीठ-स्वयम्भू ।

(VII)

- ६) उपसंघनायक भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविरको ८० औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा सम्पन्न भएको अभिनन्दन समारोहमा सम्मिलित भएको - १७ - २१ चैत्र २०४५, महाचैत्य विहार, टक्सार, तानसेन, पाल्पा ।
- ७) युवा बौद्ध पुचः भक्तपुरका केही मित्रहरूका साथ बंगलादेशको राजधानी ढाकाको कमलापुरस्थित “धर्मराजिक विहार”को अवलोकन गरेको दिन - २६ चैत्र २०४७ (९ अप्रिल १९९१) ।
- ८) भिक्षु बोधिसेन र भिक्षु सुशोभन(हाल डा. लक्ष्मण शाक्य)का साथ दार्जीलिङ्गको लरेटो कलेज र राहुल-निवासमा डा. कमला साँकृत्यायनसित भेट- १७ जेष्ठ २०४८ (३१ मङ १९९१) ।
- ९) पोखराका एक बौद्धोपासक मित्र कृष्णमान गुभाजूका साथ दार्जीलिङ्गको चिहानवारीस्थित “राहुल-चैत्य”को अवलोकन गरेको दिन - १० पौष २०४८ (२५ डिसेम्बर १९९१) ।
- १०) पोखराको अनदू डाँडामा वि.सं. २०३०-३१ सालमा निर्माण गरिएको विश्व-शान्ति स्तूप - जुन ३५ फीट उचाईसम्म पुगिसकेकोलाई तत्कालीन नेपाल हिन्दू अधिराज्यका सेनाहरूले निर्ममतापूर्वक भत्काइएकोलाई पुननिर्माण गर्ने सन्दर्भ लिई सामूहिक बुद्ध-पूजा आयोजना गरिएको कार्यक्रममा भाइ शाक्ययन शाक्य (युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुरका तत्कालीन सह-कोषाध्यक्ष)लाई साथ लिई सहभागी - ३ फागुन २०४८ ।
- ११) बौद्ध संघ भक्तपुरको आयोजनामा, आफ्नो संयोजकत्वमा महापण्डित राहुल साँकृत्यायनको शतवार्षिक समारोह - भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविर, भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, निरञ्जनगोविन्द

वैद्य, तत्कालीन शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्री मोदनाथ प्रश्रित, नेपालीभाषा साहित्य, संस्कृति र पुरातत्त्वका एक विशेष ज्ञाता जनकलाल शर्मा, त्रिभुवन विश्वविद्यालयका हिन्दी विभागका अध्यक्ष प्रा. कृष्णचन्द्र मिश्र, नेपाल मजदुर किसान पार्टीका अध्यक्ष एवं सांसद् नारायणमान बिजुक्छेको साथै भारतीय दूतावासका प्रथम सचिव रुची घनश्यामको उपस्थितिमा सम्पन्न - २७ चैत्र २०४९ (९ अप्रिल १९९३) ।

- १२) सहोदर दाजु भिक्षु धम्मसोभनका साथ दिल्लीको मन्दिरमार्गस्थित बुद्ध-विहारमा भिक्षु आर्यवंश महास्थविर(सन् १९१५-९४)को पुण्यस्मृतिमा सम्पन्न महापरित्राणपाठ श्रवण एवं अवलोकन- १५ पौष २०५१ (३० डिसेम्बर १९९४) ।
- १३) लुम्बिनीको विश्व-शान्ति स्तूपमा बुद्धको अस्थिधातु प्रतिस्थापित (धातुअभिसिञ्चन) समारोहमा मित्र पुष्परत्न शाक्यका साथ सम्मिलित - २६ फागुन २०५२ (९ मार्च १९९६) ।
- १४) दार्जीलिङ्गस्थित विश्व-शान्ति स्तूप (समुद्घाटन - १ नोभेम्बर १९९२) एवं चौरास्ता-भानु-चोकको तलतिर मालरोडमा निर्मित “राहुल-प्रतिमा”को अवलोकन - १ माघ २०५३ (१४ जनवरी १९९७) ।
- १५) युवा बौद्ध पुचः भक्तपुरका केही मित्रहरूका साथ लुम्बिनी विश्व-शान्ति स्तूपका निर्माता युनाताका नावातामेको निधन (हत्या- २ जुलाई १९९७ - १९ आषाढ २०५४)को ४५ औँ दिनमा लुम्बिनी पुगी त्यहाँबाट ककरहवा-नौगढ हुँदै श्रावस्ती पुगेको दिन - ३२ श्रावण २०५४ ।

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौँ भाग

- १६) भक्तपुरका केही बौद्धकार्यकर्ता मित्रहरूका साथ सुदूरपश्चिमाञ्चलको धनगढी-कैलालीमा सम्पन्न “धर्मोदय-सभा”को छैठौँ राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनको समुद्घाटनको अवलो कनपश्चात् भारतको सीमा चन्दनचौकी हुँदै बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूको साथै वैशालीस्थित विश्व-शान्ति स्तूप (समुद्घाटन - २३ अक्टोबर १९९६)को पहिलोपटक अवलोकन गरेको दिन - २७ पौष २०५४ (११ जनवरी १९९८) ।
- १७) पोखराको अनदू डाडाँमा पुननिर्मित “विश्व-शान्ति स्तूप”को प्रतिष्ठापूजामा युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुरका मित्रहरू एवं अनगारिका वजिरजानी (वि.सं. १९९१-२०५६)का साथ सम्मिलित - १३ कार्तिक २०५६ (३० अक्टोबर १९९९) ।
- १८) राहुलपुत्री - जया साँकृत्यायनलाई भक्तपुर नगरको अवलोकन मा साथ दिएको दिन - २१ आश्विन २०५७ ।
- १९) नेपाल परम्परागत बौद्ध-धर्म-संघ भक्तपुर शाखाका मित्रहरूसित बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूको अतिरिक्त भारतको मध्यप्रदेश-भोपालस्थित विश्वप्रसिद्ध साँची स्तूप, महाराष्ट्र प्रदेशस्थित विश्वप्रसिद्ध अजन्ता र एलौराका गुफाहरूका साथै वर्धास्थित विश्व शान्ति स्तूप (समुद्घाटन - १४ फरवरी १९९३) र गान्धी आश्रम - सेवाग्रामको अवलोकन - १५ पौष - ३ माघ २०६७ को यात्रावधिमा ।
- २०) नेपालका उपसंघनायक, अगमहापण्डित डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णक महास्थविर“धम्मचरिय”को ७८ औं जन्मोत्सवको उपलक्ष्यमा “अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र” शंखमूलमा आयोजित अल्पकालीन प्रवज्या एवं सतिपट्टान विपस्सना भावनामा सम्मिलित - १ - १२ मंसिर २०७३ ।

(X)

लेखकका प्रकाशित पुस्तकहरू

पुस्तक	प्रकाशक
१) नेपालको इतिहासमा कलंकित घटना	युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुर - २०४८
२) भिक्षु धर्मालोक महास्थविर	आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू काठमाण्डौ - २०४८
३) बाबासाहेब डा. अम्बेडकर	बौद्ध संघ भक्तपुर, बौद्ध समकृत विहार - २०४९
४) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - प्रथम भाग	भिक्षु महानाम महास्थविर, आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू काठमाण्डौ - २०४९
५) अनगारिका धम्मावती	धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, धर्मकीर्ति विहार, काठमाण्डौ - २०४९
६) 'पियदस्सि' पं. जवाहरलाल नेहरू	रत्नायन परिवार, खमाबहाल, भक्तपुर - २०४९
७) भिक्षुत्रयी (रा. सांकृत्यायन, आ. कौशल्यायन र ज. काश्यपको जीवनी)	धर्मोदय सभा- भक्तपुर शाखा - २०४९
८) भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर	अनगारिका वजिराणी र संघशीला, बौद्ध समकृत विहार, भक्तपुर - २०४९
९) महान् उपन्यासकार प्रेमचन्द्र	श्रीमती लक्ष्मीशोभा शाक्य थालाछैं टोल, भक्तपुर - २०४९
१०) जीवनयात्रा में दार्शनिक दृष्टियाँ	प्रस्तुतकर्ता स्वयं, थालाछैं टोल, भक्तपुर - २०४९

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौँ भाग

- ११) बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञा संघरत्न, पूर्णचन्द्र र सिद्धिरत्न
शाक्य, भक्तपुर - २०५०
- १२) मनू म्हसीकेगु गय् ? श्रीमती पञ्चमाया वज्राचार्य
(भिक्षु अश्वघोषका प्रमुख सकल परिवार,
लेख-संग्रह) भक्तपुर - २०५०
- १३) भिक्षु ऊ. कितिमा अनगारिका संघरक्षिता,
महास्थविर संघरक्षिता विहार, चंकिटोल,
पाटन - २०५०
- १४) वे बुद्ध के चरणचिन्ह पर ज्योतिदय संघ, ज्योति विहार
चले थे (सन्तनिहाल सिंहका चापागाउँ - २०५०
लेख प्रस्तुत)
- १५) भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर श्रीमती सप्तमाया शाक्य
व वसपोलया रचना-संग्रह थालाछें टोल, भक्तपुर - २०५०
- १६) बौद्धजगत्का स्मरणीय मानदास लुमन्ति प्रकाशन
व्यक्तिहरू - दोस्रो भाग असन, कमलाछी, काठमाडौं
- २०५०
- १७) एक व्यक्तित्व श्री भुवनलाल भुवनलाल प्रधान अभिनन्दन
प्रधान समिति - २४ वैशाख २०५१
- १८) स्वतन्त्रता सेनानी - बौद्ध संघ भक्तपुर
धर्मरत्न "यमि" बौद्ध समंकृत विहार - २०५१
- १९) भिक्षु निचिदात्सु फूजी अशोक जापानी लैग्वेज
इन्स्टिच्यूट, नासमना, भक्तपुर
- २०५१
- २०) भिक्षु मेधंकर स्थविर व श्रीमती सानुशोभा शाक्य
वसपोलया रचना-संग्रह थालाछें, भक्तपुर - २०५२
- २१) मानसिक शान्ति सतीशचन्द्र पाँल
(प्रो. लालजीराम शुक्लका सुकुम्भित रोड, बैङ्क,
लेख-सम्पादन) थाइलैण्ड - २०५३

- २२) संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविर
संघनायक अभिनन्दन समारोह समिति - १२ वैशाख २०५५
- २३) थेरवाद और महायान में भेद (राहुल सांकृत्यायनको लेख प्रस्तुत)
प्रस्तुतकर्ता स्वयं, महालक्ष्मी सडक, भक्तपुर - २०५५
- २४) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - तेस्रो भाग
वजिरजाणी लुमन्ति प्रकाशन बौद्ध समंकृत विहार, भक्तपुर - २०५७
- २५) प्रभात-स्तुति
न्त्यब्बःपिं स्वयं (भिक्षु सुदर्शन व रत्नसुन्दर शाक्य) - २०५८
- २६) भिक्षु सम्यक्ज्योति महास्थविरया जीवनी
बौद्ध संघ भक्तपुर (भिक्षु सम्यक्ज्योति अभिनन्दन दिं) - ३१ जेष्ठ २०६०
- २७) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - चौथो भाग
विवेकानन्द लुमन्ति प्रकाशन बौद्ध समंकृत विहार, भक्तपुर - २०६०
- २८) 'सिंह सेनापति'या छगू अध्याय-बुद्धया अनुयायी
मैत्रेय युवा संघ, भक्तपुर - २०६०
- २९) "अगममहासद्धम्म जोतिकधज" भिक्षु अश्वघोष महास्थविर
युवा बौद्ध समूह, काठमाडौं - २०६२
- ३०) बोरोबुदूर महाचैत्य (लेख-संग्रह)
तुल्सीकाजी मानन्धर, कृष्णकाजी मानन्धर, सकोलान, भक्तपुर - २०६२

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौं भाग

- ३१) उपासक रामकृष्ण वैद्य - भक्तपुर बौद्ध सम्पदा संघ
छगू परिचय इन्द्रवर्ण महाविहार, भक्तपुर
(उपासक रामकृष्ण वैद्य
अभिनन्दन दिन)
- ३० कार्तिक २०६५
- ३२) बौद्धजगत्का स्मरणीय सुखी होतु नेपाल, बुद्ध विहार,
व्यक्तिहरू - पाँचौं भाग भृकृटीमण्डप, काठमाडौं
- २०६६
- ३३) पले-मिखा (स्वंगू ब्वः) पञ्चवीरसिंह तुलाधर
लाजपाः, येँ - २०६६
- ३४) अतीतका गौरव-नालन्दा श्रीमती तेजशोभा वज्राचार्य
प्रमुख सकल परिवार - २०६७
- ३५) युवा बौद्ध पुचः भक्तपुर युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुर
रजत-स्मारिका - २०६८
- ३६) कविकेशरी चित्तधर "हृदय" नेवाः गुथि याछें कचा
खप - २०६९
- ३७) बुद्धया चारिका नेवाः गुथि नाला कचा
नाला, काभ्रे - २०७१
- ३८) 'भर्तृहरि-नीति'का ज्ञानबहादुर मानन्धर
अर्ध-शतक तुलसीकाजी मानन्धर
साकोलान, भक्तपुर - २०७१
- ३९) वसपोलपिंत लुमंकेबलय् मैत्रेय युवा संघ,
भक्तपुर - २०७२
- ४०) बौद्धजगत्का स्मरणीय सन्ति सुखावास प्रकाशन
व्यक्तिहरू - छैठौं भाग समिति, चाकुपाट, पाटन-२३
२०७३

नाम : **रत्नसुन्दर शाक्य**

जन्म : ६ माघ २०१७ वि.सं.

(३ सिल्लाथ्व १०८१ ने.सं.)

स्थान : थालाछे टोल, भक्तपुर-४

फोन : ६-६१३६२९

(लेखक)

- विभिन्न संघ-संस्थाबाट प्राप्त सम्मान -

पञ्चवीरसिंह सिरपाः	- युवा बौद्ध पुचः - १० आषाढ २०५१
सुमंगल स्मृति अभिनन्दन सिरपाः - २०६२	- बुद्धविहार संरक्षण समिति
	- १२ फागुन २०६३ -
अभिनन्दन-पत्र	- यशोधर महाविहार असहाय सेवा समिति
	- ५ भाद्र २०६३ -
धर्म-उपहार	- धर्मविजय पदनम, गण महाविहार
	- १३ मंसिर २०६४ -
हना-पौ	- धर्मबहादुर धाखाः कल्याण केन्द्र
	- २ चैत्र २०६४ -
हना-पौ	- बौद्ध न्हयसः लिसः कासा मूगुथि, यल
	- १७ जेष्ठ २०७१ -
हना-पौ	- बौद्ध संघ भक्तपुर
	- १३ मंसिर २०७१ -
हना-पौ	- मैयेत्र युवा संघ, भक्तपुर
	- ३० आश्विन २०७२ -
सूर्यमाया स्मृति पदक	- महामञ्जुश्री ज्यासः पसः
	दाता-पद्मसुन्दर शाक्य, ईनाचो
	- २ माघ २०६६ -
'बुद्ध-देश' के वर्ष पुरूष-१९९५	- शास्ता फाउण्डेशन ट्रष्ट
(सद्धर्मिक साहित्य रचनाओंके लिए)	मैनपुरी, उत्तरप्रदेश-भारत